

3 19.376

6
17. évf.
2008.
3. szám

KISEBBSÉG KUTATÁS

MINORITIES STUDIES AND REVIEWS

A Lucidus Kiadó új könyvei

Kulcsár Péter:
Humanista történetírás
Magyarországon

Budapest, 2008. 200 p.
2800 Ft

Fazekas Csaba:
Deák Ferenc
egyházpolitikája
a reformkorban

Budapest, 2008. 192 p.
2600 Ft

Štefan Šutaj:
Magyarok
Csehszlovákiában
1945 - 1948 között

Budapest, 2008. 292 p.
2800 Ft

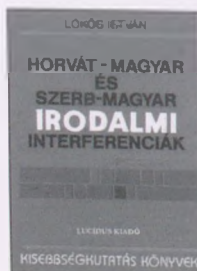
Csolnoky Győző:
(szerk.)
Földönfutók

Budapest, 2008. 191 p.
2600 Ft

Illyés Zoltán:
Mezsgyevilágok

Budapest, 2008. 200 p.
2400 Ft

Lőkös István:
Horvát-magyar
és szerb
magyar irodalmi
interferenciák

Budapest, 2007. 192 p.
2600 Ft

KISEBBSÉG KUTATÁS

MINORITIES STUDIES AND REVIEWS

17. évfolyam, 2008. évi 3. szám

Alapító és főszerkesztő: Cholnoky Győző

Szerkesztőbizottság: *Niederhauser Emil* (elnök), *Pomogáts Béla*, *Miskolczy Ambrus*, *Szarka László*, *Szász Zoltán*, *Tóth Ágnes*, *Doncsev Toso*, *Péntek János*, *Kocsis Károly*, *Tóth Pál Péter*, *Halász Iván*. Kiadja a Lucidus Kiadó, 1192 Budapest, Gomb utca 7. Telefon: 282-2250. Szerkesztőségi titkár: *Vágó Pálné*, Grafikai tervező: *Szabó János*. Nyomdai előkészítés: Scriptor Kft. 1134 Budapest, Angyalföldi út 30-32. Korrektor: *Mezey László Miklós*. Szerkesztőség: 1014 Budapest, Hess András tér 5. fsz. 82-83. Tel./fax: 225-2866. A lap megjelenik negyedévenként. Éves előfizetési ár: 4400 Ft (áfá-val), külföldön 24 euro+12 euro (postaköltség tengerentúlra), illetve + 8 euro (postaköltség Európába). Lapszámonkénti ár: 1100 Ft. Előfizethető a kiadónál a Monor és Vidéke Takarékszövetkezet 65100118-10025640 számláján. Nyomás és kötés: Oliton Kft. 1104 Budapest, Kada utca 149. Felelős vezető: *Balogh Antal*.

Internet: www.lucidus.hu <http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas>

HU ISSN 1215-2684

A lap megjelenését
az Oktatási és Kulturális
Minisztérium és
a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Válogatásunk kiadványai

Blätter für deutsche und internationale Politik (Németország),
Current History (USA), East European Politics and Societies (USA),
East European Quarterly (USA), Foreign Affairs (USA),
A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből (Magyarország),
Le Monde Diplomatique (Franciaország), Nationalities Papers (USA),
Orbis (USA), Osteuropa (Németország),
Politische Studien (Németország),
Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii (Szlovákia),
Sonntagsblatt (Németország),
Südosteuropa Mitteilungen (Németország), Transitions (Belgium),
The World Today (Anglia)

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

KISEBBSÉGPOLITIKA A PÁRTÁLLAMI MAGYARORSZÁGON

Dobos Balázs: Nyitás vagy visszarendeződés? Az 1968-as párthatározat és következményei	385
Tóth Ágnes – Vékás János: A népszámlálások nemzeti-etnikai adatai mögött rejlő politikai tényezők (1949–1990)	406
Imre Anna: Nemzetiségi oktatás és oktatáspolitikai Magyarországon a hatvanas években ...	432
Majtényi György: Diskurzusok és cigánypolitikák	456

IMPÉRIUMVÁLTÁS 90 ÉVE A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (2. rész)

Ifj. Bertényi Iván: A tragédia előszele? A budapesti sajtó Magyarország sorsáról 1918 tavaszán	475
Pomogáts Béla: Elhibázott stratégiák	504

MŰHELY

Doncev Toso: A magyarországi bolgárok irodalma	518
--	-----

KRITIKA

Demmel József: Nemzeti és regionális identitásformák	523
Mezey László Miklós: Adatok a dualizmuskori tanítóképzés történetének nemzetiségi vonatkozásaihoz	529

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Muller, J. Z.: Ők és mi. Az etnikai nacionalizmus hosszan tartó ereje (<i>Varga-Kuna Bálint</i>) ...	536
Wolczuk, K. – Yemeljanova, G.: Amikor Nyugat találkozik Kelettel: az etnikai sokszínűség felfedezése Kelet-Európában (<i>Varga-Kuna Bálint</i>)	540
Zuzowski, R.: A baloldal és a nacionalizmus kapcsolata Kelet-Európában (<i>Lajtai L. László</i>)	543
Riabchuk, M.: Ukrajna: A posztkommunista átalakulások tapasztalatai (<i>Kiss Balázs</i>)	547
Culic, I.: A határellenőrzés kijátszása: román és moldvai emigránsok az Európai Unióban (<i>Varga-Kuna Bálint</i>)	552
Kastler, M.: Bosznia és Hercegovina múltjához méltó multietnikus jövőjéért! (<i>Komáromi Sándor</i>)	556
Pettifer, J.: Új vonal a balkáni homokban (<i>Kiss Balázs</i>)	558
Kempe, I.: Balti-orosz viszony az EU védőszámnya alatt (<i>Komáromi Sándor</i>)	562
Pershai, A.: Lokális és mobilitás a belorusz nemzetépítésben: a Tutejásé-taktika (<i>Lajtai L. László</i>)	564
Halbach, U.: Közép-Ázsia és a szovjet örökség: váltás és folytonosság (<i>Komáromi Sándor</i>)	567
Rosen, N.: Irak alkonya (<i>Kiss Balázs</i>)	570
Mayer, M.: Tibet: kínai modernizálás – egyenlő kinaizálás? (<i>Komáromi Sándor</i>)	573
Amikor Québec kérdez – Egy még mindig élő terv: a szuverenitás (<i>Le Monde diplomatique, Kakasy Judit</i>)	575

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Zink, A.; Bremer, A.: A jugoszláv háború tükröződése a posztjugoszláv szépprózában (<i>Komáromi Sándor</i>)	581
„Az emberek megmentői”: A felvilágosodás és a zsidók, lengyelk és az ukránok ábrázolása Karl Emil Franzos műveiben (<i>Kiss Balázs</i>)	583

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Janmaat, J.G.: Nemzetépítés, demokratizálódás és globalizáció: versengő prioritások az ukrán oktatási rendszerben (<i>Lajtai L. László</i>)	586
---	-----

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI

Steward, J.: Magyarellenes indulatok a román nacionalista sajtóban: a Revista România Marc példája (<i>Lajtai L. László</i>)	591
--	-----

KISEBBSÉGI POLITIKA

Byrnes, T.A.: Az európai politikákat a régi idők vallásossága jellemzi (<i>Kiss Balázs</i>)	596
Boisserie, E.: Magyar kisebbség és terület: a romániai és szlovákiai kisebbségi képviselő történelmi súlya (<i>Kakasy Judit</i>)	600
Hrytsenko, O.: A közösség elképzelése: Ukrajna etnikai és kulturális sokszínűségének perspektívái (<i>Varga-Kuna Bálint</i>)	604

KISEBBSÉGI JOG

Rechel, B.: Mi korlátozta az EU hatását a kisebbségi jogokra a csatlakozó országokban? (<i>Varga-Kuna Bálint</i>)	609
Schenker, H.: Kisebbségjogi monitoring: Demokrácia-tesztek Délkelet-Európában (<i>Komáromi Sándor</i>)	613

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Swanson, J.C.: Nép, nemzet, nemzetiség, kisebbség... A magyarországi németiség státuszkérdése a két háború között a fogalmak hálójában (<i>Komáromi Sándor</i>)	615
Bjeljac, Ž. – Lukić, V.: Migráció a Vajdaság területén 1919 és 1948 között (<i>Lajtai L. László</i>)	618
Steinbach, E.: Kelet-közép-európai német exodus – a letelepedéstörténet tükrében (<i>Komáromi Sándor</i>)	623

TABLE OF CONTENTS

ESSAYS

MINORITY POLICY OF THE HUNGARIAN PARTY-STATE

Balázs Dobos: Political opening or withdrawal? The 1968 party resolution and its consequences	385
Ágnes Tóth – János Vékás: The political factors behind the national-ethnic data of the censuses 1949–1990	406
Anna Imre: Nationality Education and Education Policy in Hungary in the 1960s	432
György Majtényi: Discourses and Roma Policies	456

90 YEARS IN THE CARPATHIAN BASIN SINCE THE FALL OF THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY (Part Two)

Iván Bertényi Jr.: A forecast of tragedy? Budapest newspapers on the future of Hungary in 1918	475
Béla Pomogáts: Strategy failures	504

WORKSHOP

Toso Doncev: The literature of Bulgarians in Hungary	518
--	-----

CRITIQUE

József Demmel: National and regional consciousness of identity	523
László Miklós Mezey: Facts and figures of ethnic minority teachers' training in the Austro-Hungarian monarchy	529

REVIEW

NATIONAL IDENTITY, NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

J. Z. Muller: Us and Them. The Enduring Power of Ethnic Nationalism (<i>Varga-Kuna Bálint</i>)	536
K. Woleczuk – G. Yemelianova: When the West Meets the East: Exploring Ethnic Diversity in Eastern Europe (<i>Varga-Kuna Bálint</i>)	540
R. Zuzowski: The Left and Nationalism in Eastern Europe (<i>Lajtai L. László</i>)	543
M. Riabchuk: Ukraine: Lessons Learned from Other Postcommunist Transitions (<i>Kiss Balázs</i>)	547
I. Culic: Eluding Exit and Entry Controls: Romanian and Moldovan Immigrants in the European Union (<i>Varga-Kuna Bálint</i>)	552
M. Kastler: For a future worthy of Bosnia–Herzegovina's past (<i>Komáromi Sándor</i>)	556
J. Pettifer: New Lines in the Balkan sand (<i>Kiss Balázs</i>)	558
I. Kempe: Baltic – Russian relationship under the aegis of the EU (<i>Komáromi Sándor</i>)	562
A. Pershai: Localness and Mobility in Belarusian Nationalism: The Tactic of Tutelishasć (<i>Lajtai L. László</i>)	564
U. Halbach: Central Asia and the Soviet legacy: change and continuity (<i>Komáromi Sándor</i>)	567
N. Rosen: The Death of Iraq (<i>Kiss Balázs</i>)	570
M. Mayer: Tibet: is Chinese modernisation equal to changing into Chinese? (<i>Komáromi Sándor</i>)	573
When Quebec asks questions – sovereignty: a still existing aim (<i>Kakasy Judit</i>)	575

NATIONAL AND ETHNIC LITERATURES

- A. Zink – A. Bremer: The reflection of the Yugoslavian war in post-Yugoslavian prose literature (*Komáromi Sándor*) 581
- „Saviour of the people(s)”: The Enlightenment and the depiction of jews, poles and ukrainians in the stories of Karl Emil Franzos (*Kiss Balázs*) 583

CULTURE OF MINORITIES

- J.G. Janmaat: Nation Building, Demokratization and Globalization as Competing Priorities in Ukraine's Education System (*Lajtai L. László*) 586

COOPERATION OF CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN PEOPLES AND STATES

- J. Steward: Anti-Hungarian Sentiment in the Nationalist Romanian Media. Revista România Mare as a Study (*Lajtai L. László*) 591

MINORITY POLICY

- T. A. Byrnes: European Politics Gets Old-Time Religion (*Kiss Balázs*) 596
- E. Boisseric: Hungarian minority and territory: the historical importance of minority representation in Romania and Slovakia (*Kakasy Judit*) 600
- O. Hrytsenko: Imagining the Community: Perspectives on Ukraine's Ethno-cultural Diversity (*Varga-Kuna Bálint*) 604

MINORITY RIGHTS

- B. Rechel: What Has Limited the EU's Impact on Minority Rights in Accession Countries? (*Varga-Kuna Bálint*) 609
- H. Schenker: Monitoring minority rights: testing democracy in South-Eastern Europe (*Komáromi Sándor*) 613

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

- J. C. Swanson: Folk, nation, nationality, minority... The question of status of Germans in Hungary in the web of concepts between the two world wars (*Komáromi Sándor*) 615
- Ž. Bjeljac – V. Lukić: Migrations on the Territory of Vojvodina between 1919 and 1948 (*Lajtai L. László*) 618
- E. Steinbach: The exodus of Germans in eastern Central Europe as reflected by settlement history (*Komáromi Sándor*) 623

TANULMÁNYOK

Kisebbségpolitika a pártállami Magyarországon

Dobos Balázs

Nyitás vagy visszarendeződés? Az 1968-as párthatározat és következményei

Political opening or withdrawal? The 1968 party resolution and its consequences

Using archival material, the essay introduces and analyses both the formulation and later impacts of the Hungarian Socialist Workers' Party's 1968 resolution on minority policy. The ambivalent document reinforced the determinative role of the previous 1958 resolution on one hand, but on the other hand it resulted in considerable changes of policy as compared to the earlier period. Taking into account foreign policy aspects, specifically the situation of the Hungarian minorities living abroad, the ruling elite tended to lay emphasis on the preservation and development of minority identities in Hungary with political, educational and cultural measures. The modified line of policy was embodied by quickened activities, greater attention on minority issues and the so-called "bridge-role" approach of minorities meaning special linkages among countries.

Magyarország 1948 utáni nemzetiségpolitikájának kevésbé feldolgozott időszaka az 1960-as évek végét és az 1970-es évek elejét felölelő periódus, amely a korábbiakhoz képest a hazai horvát, szerb, szlovén (a korabeli hivatalos szóhasználatban leginkább délszláv), német, román és szlovák kisebbségekkel foglalkozó politika módosulását, megélénkülését hozta. A különböző bel- és külpolitikai tényezők nyomán kibontakozó változás tényének, valamint irányának és mélységének feltérképezését nemigen segítik elő a Kádár-korszak vonatkozó publikációi és forrásai sem, amelyek mindezek megítélését illetően széles skálán mozognak. A későbbiekben is gyakorta idézett álláspont az 1956-tól, de mindenekelőtt a több ponton elvi és gyakorlati iránymutatást adó, a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának (MSZMP PB) 1958. október 7-i nemzetiségpolitikai párthatározatától eredeztethető folytonosságot hangsúlyozza. Ezek szerint a határozat „elvi jellegű állásfoglalásaival egyúttal – legalább átmenetileg – szinte a nemzetiségi alaptörvény feladatát töltötte be, s utat mutatott olyan nemzetiségi vonatkozású kérdésekben, amelyekre jogszabályaink nem tér-

nek ki.”¹ Más írások ugyanakkor felhívják a figyelmet az ebben az időszakban, új elvi állásfoglalás hiányában is bekövetkezett aktivizálódásra és fellendülésre², míg mások már egyenesen fordulatról beszélnek.³ Azon a tényen túl, hogy a pártállami vezetés számára előnyösebbnek bizonyult az MSZMP évtizedeken át egységes politikai vonalvezetésének kiemelése, és az 1960-as évek végét megelőzően elkövetett hibáknak legfeljebb enyhe jelzése, a vizsgált időszaknak, és főleg a két meghatározó dokumentumnak – az 1968. évi párthatározatnak és az Agitációs és Propaganda Bizottság 1969. évi állásfoglalásának – jellemzése más tényezőkkel is összefüggést mutat. Kapcsolatban áll ugyanis azokkal a tudományos és politikai vitákkal, amelyek – a szűkebb, magyarországi viszonyokon kívül – érintették a nemzetiségi kérdés nemzetközi vonatkozásait, a határon túli magyar kisebbségek kérdését, valamint a nemzetiségi ügyek hazai kezelésének problémáját. Az 1968-as párthatározat és kisebb részben a következő évi állásfoglalás középpontba állításával, jelen tanulmány megkísérli bemutatni az évtizedforduló időszakának hazai nemzetiségpolitikai folyamatait és törekvéseit. Ezek sorában egyaránt fellelhetők voltak a korabeli viszonyok közepe tette előremutató, a politika jelentős és átfogó megújítását, új alapokra helyezését szorgalmazók, amelyekkel szemben erőteljes, a meglévő állapotokat konzerváló, legfeljebb kisebb és óvatosabb lépéseket toleráló politikai erők helyezkedtek el, rendre felpuhítva és módosítva a beérkező markánsabb javaslatokat. Mindezekon keresztül a tanulmány szerzője rá kíván mutatni azokra a megfigyelhető bizonytalanságokra és esetlegességekre is, amelyek a nemzetiségi kérdés korabeli kezelését övezték.

Az előzmények: az automatizmus időszaka

Az 1945-től érvényesülő differenciáló megközelítést követően, amelyet leginkább a magyarországi németek kitelepítése, a magyar-szlovák lakosságcsere, az eredményes, majd 1948-tól diszkriminált déli szláv kisebbségi mozgalom, valamint a nemzetiségi oktatás megszervezése fémjelezték, az 1940-es évek végétől, az 1950-es évek elejétől, a pártállami struktúrák kiépülésével, a diktatúra politikájának és ideológiájának egyeduralkodóvá

¹ Kővágó László: A nemzetiségi kérdés a Magyar Népköztársaságban (Tanulmányvázlat). In: Csátári Dániel (szerk.): *Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika*. Budapest, Kossuth, 1968. 25. Ld. még Kővágó László: A nemzetiségi kérdés Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 1982/5. sz. 86.

² Ld. például Kővágó László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Budapest, Kossuth, 1981.; 78. Herczeg Ferenc: *Az MSZMP nemzetiségi politikája*. Budapest, Kossuth, 1976. 29.

³ Stark Ferenc: A nemzetiségpolitikai funkciók ellátására (is) hivatott intézmények működése (Budapest, 1987. szeptember 18.). Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-J-1-k Külügyminisztérium 1989. évi adminisztratív iratok 5. d. 3870/1989.

válásával egy új nemzetiségpolitikai koncepció nyert teret Magyarországon. Az ún. automatizmus elvi alapja szerint „a nemzeti törekvéseket alá kell rendelni az általános emberi haladás ügyének, mely az egyes nemzeteknek is legfőbb érdeke.”⁴ Úgy tartotta, hogy az internacionalista elvek alkalmazásával, a korábbi osztály- és nemzetiségi elnyomás és ellentétek felszámolásával, a szocializmus építésének folyamatában a nemzetiségi kérdés úgymond, magától, automatikusan megoldódik a nemzetiségeknek a többségi nemzetbe való, akár viszonylag gyors, 10-15 év alatt végbe-
menő beolvadásával. A koncepció szerint az osztársadalmi érdek megvalósításával, a szocializmus építésének előrehaladásával megszűnnek a különböző nemzetiségű dolgozókat korábban elválasztó és megosztó kötődések, és – miként azt az 1958-as párthatározat deklarálta – az ország bármely lakosához hasonlóan a megítélésük „egyetlen kritériuma: hogyan teljesítik az ország szocialista építéséből rájuk háruló feladatokat, hogyan tesznek eleget állampolgári kötelességeiknek.”⁵ Elvi-koncepcionális szinten a marxizmus-leninizmus, a proletár internacionalizmus pontosabban nemigen meghatározott tanításait hangsúlyozta, amelyek mellett a nemzetiségi kérdés teljes és végleges megoldását, valamint a különböző nemzetiségű dolgozók összefogását, testvéri egységét és barátságát hirdette. Fontos ideológiai feladatának tekintette a magyar és a nemzetiségi nacionalizmus elleni harcot, amely 1956 után újabb lendületet vett.⁶

Az automatizmus koncepciója a gyakorlatban mindenekelőtt a korábbi, nyílt nemzetiségi alapú megkülönböztetés felszámolását (déli szlávok, németek), valamint a teljes körben megvalósított politikai, gazdasági és kulturális egyenjogúság deklarálását jelentette.⁷ Valójában az alkotmányon, az 1949. évi XX. törvényen – amely csupán az anyanyelven való oktatás és a nemzeti kultúra ápolásának lehetőségéről rendelkezett – kívül a csekély szá-

⁴ Andics Erzsébet: *Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika*. Budapest, Szikra, 1946. 12.

⁵ Balogh Sándor – Sipos Levente (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848-1993*. Budapest, Napvilág, 2002. 691.

⁶ Turóczy Károly: A Magyar Népköztársaság nemzetiségi politikája. In: Balogh Sándorné et al. (szerk.): *A marxi-lenini nemzetiségi politika a szocializmus építése gyakorlatában*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1962. 55-63. Egy korabeli minisztériumi jelentés szerint például „Belvárdgyulán a helyi tanács titkára elmondta, hogy a nemzetiségek között a községben semmiféle viszálykodás nincs. (...) Nacionalista megnyilvánulásról nem tud, ha csak azt nem tekinti annak, hogy ittasfővel egyes emberek mellőngetve nyilvánítják ki, hogy a délszlávokhoz, vagy a németekhez tartoznak. (...) Kátolyban a helyi párttitkár elmondta, hogy amíg néhány évvel ezelőtt előfordult és elég gyakran, hogy németek és délszlávok között okkal-ok nélkül verekedés tört ki, ma egy tsz-ben közösen dolgoznak és ilyen probléma már fel sem vetődik.” Zsulyevics János: Jelentés a nacionalizmussal kapcsolatos tapasztalatokról (Budapest, 1962. szeptember 23.). MOL Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya: XIX-I-4-g. 26. d. 12. t.

⁷ Nagy László: *A nemzetiségi kultúrpolitika tíz éve a Magyar Népköztársaságban*. Budapest, Népművelési Minisztérium Nemzetiségi Osztálya, 1955. 9-10.

mú vonatkozó jogszabály a hátrányos megkülönböztetést tiltotta, valamint bizonyos nyelvhasználati, oktatási és kulturális jogokat fogalmazott meg – leginkább szimbolikus-deklaratív síkon. Mindazonáltal ebben az időszakban kiépült a nemzetiségi nevelés és oktatás számos aránytalansággal, bizonytalansággal és nehézséggel küzdő hálózata, amelynek két alapvető típusát a nyelvvoktató és anyanyelven oktató csoportok és intézmények jelentették. Mellettük a népi hagyományok ápolásának lehetővé tétele, a felülről irányított kulturális élet kívánta teljessé tenni a nemzetiségi lét megélését. Sztálin tanai nyomán a politikai rendszer nem tolerálta a nemzetiségi alapú szervezkedést, a nemzetiségi érdekek kifejezését, ezért a korszak nemzetiségi szövetségeinek alapszervezeteit felszámolta vagy éppen már azok nélkül hívta őket életre. A párt- és állami szervek által szigorúan ellenőrzött, kinevezett főtitkár által irányított szövetségek legfőbb feladata így nem a nemzetiségi öntudat felébresztése, hanem a szocialista tudat növelése, az ilyen irányú politikai és kulturális nevelőmunka elvégzése lett.⁸

A nemzetiségi kérdés különböző vetületeivel elsősorban a párt művelődésügyi szervei, valamint az adott szakminisztérium illetékes osztályai foglalkoztak. A nemzetiségek ügyét ugyanakkor széles körben az oda nem figyelés, a ráhagyás, a közömbösség, illetve a negligálás jellemezte a helyi és országos döntéshozók körében egyaránt: egyes Fejér megyei járási vezetők szerint például „nálunk nincs nemzetiségi probléma, ne mi magunk csináljunk azzal, hogy sokat feszegetjük.”⁹ A korábbi megkülönböztetés hatásaként és az adott politikai-társadalmi viszonyok között a források a nemzetiségi lakosság passzivitását, a nemzetiségi kötődés felvállalásától való széles körű tartózkodását is szóvá tették, amelynek hatására nemigen fogalmazódtak meg ilyen jellegű igények. Ez viszont kényelmes hivatkozási alapul szolgált a helyi párt- és tanácsai szervek számára, hiszen ha nem volt igény, akkor nem akadt semmi tennivaló e téren, miközben az igények felkeltése, támogatása, a kedvező légkör és feltételek megteremtése a korszakban fel sem merült.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy az automatizmus olyan nemzetközi politikai és jogi környezetben nyerhetett teret Magyarországon, amely a két világháború közötti rendezéssel szemben csupán a hátrányos megkülönböztetés tilalmát és az alapvető emberi és egyéni jogokat tartotta szükségesnek rögzíteni, illetve a kisebbségi kérdés rendezését az illető államok belügyébe utalta. Az uralkodó

⁸ A Nemzetiségi Osztály belső- és területi irányító-ellenőrző munkájának értékelése és a jövő évad legfontosabb feladatai (Budapest, 1960. május 21.). MOL XIX-I-4-g. 23. d. 1. t.

⁹ Bodnár László: Kiegészítő jelentés „A megyénkben élő nemzetiségek helyzetéről” című VB anyaghoz (Székesfehérvár, 1969. május 13.). MOL MSZMP Központi Bizottság (KB) Tudományos, Közkutatási és Kulturális Osztálya: M-KS 288. f. 36/1969. cs. 11. ö. c.

elgondolás pedig hosszú távon inkább a kisebbségek beolvadására, az asszimilációjukra helyezte a hangsúlyt.

Az 1956-os forradalom leverését követően Magyarországon átmenetileg felértékelődött a nemzetiségpolitika¹⁰, amelyet leginkább a későbbi periódus számára irányt mutató 1958-as párthatározat elfogadása jelez. A dokumentum fő célként a teljes állampolgári egyenlőség érvényesülését, azaz a diszkrimináció megszüntetését jelölte meg emellett, hogy „a szocialista hazafiság alapján tovább erősödjön hazánk valamennyi dolgozójának erkölcsi, politikai egysége.” Elvi harcot hirdetett „a bármilyen oldalról megnyilvánuló nacionalista jelenségek ellen.” A konkrétabb feladatok sorában előírta a nemzetiségi szövetségek számára, hogy munkájuk szélesebb társadalmi alapokra helyezése érdekében tartsanak országos munkaértekezleteket. Bár utalást nem tartalmazott a későbbi reformra vonatkozóan, az oktatás területén úgy fogalmazott, hogy a tömegmunka nyomán jelentkező igényeket a Művelődésügyi Minisztérium (MM) elégítse ki „minden erőltetéstől mentesen”. A határozat értelmében bővíteni kellett a nemzetiségi községek könyvtárainak állományát, az állami és tömegszervezetek munkába állításánál figyelembe kellett venni a nemzetiségi dolgozókat, akiket megfelelő arányban kellett az országgyűlési és tanácsi választásokon is jelölni. A dokumentum megoldásra várónak minősítette a kétnyelvű feliratok kihelyezését, valamint a nemzetiségi szövetségek számára megfelelő épület biztosítását. A média területén előírta a nemzetiségekről szóló gyakoribb tájékoztatást a rádió számára, valamint a nemzetiségi lapok fokozottabb támogatását.¹¹ A nemzetiségpolitika felértékelődésének másik jele volt a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának (MMNO) átszervezése, hivatali pozíciójának emelkedése. Az osztály feladatai egyaránt kiterjedtek a nemzetiségi oktatással, kultúrával, illetve a szövetségekkel kapcsolatos teendőkre.

Az 1950-es évek végi megélénkülés azonban csak átmenetinek bizonyult, és az 1960-as évtized túlnyomó részére ismét az automatizmus koncepciójának érvényesülése nyomta rá a bélyegét. Az automatizmus ezen „másodvirágzásának”¹² jó háttérül szolgált a mezőgazdaság szocialista átszervezése, amely lehetőséget kínált a különböző nemzetiségű dolgozók közötti elhatárolódás megszüntetésére, a nemzetiségi jegyek elhalványulásával az új típusú közösség kialakítására. A nemzetiségi népesség korszakkal kapcsolatos legnagyobb sérelmét azonban a nemzetiségi oktatás átszervezése

¹⁰ Ld. Szesztay Ádám: *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956-1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör, 2003.

¹¹ Balogh – Sipos: i. m. 689-693.

¹² Kővágó: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*, i. m. 76.

jelentette: 1960 júniusában ugyanis egy minisztériumi körlevél kötelezővé tette a kétnyelvűség bevezetését a nemzetiségi tannyelvű iskolákban – az elnevezés változatlanul hagyása mellett.¹³ Az MMNO pozíciói is gyors romlásnak indultak az évtized folyamán: feladataiból kikerültek a nemzetiségi oktatással és a cigánysággal kapcsolatos teendők, létszáma az évtized közepére két főre csökkent. Bár megszüntetése – a nemzetiségi szövetségekkel kapcsolatos feladatoknak teljességgel a Hazafias Népfronthoz (HNF) való telepítésével együtt – már 1965-ben felmerült¹⁴, ennek tényleges megvalósítására csak 1967 őszén került sor. Mindezekkel párhuzamosan, az 1960-as évtized a kollektivizálás lezárulásával, a nagymértékű iparosítással és urbanizációval, az életszínvonal emelkedésével és a modern tömegkommunikációs eszközök elterjedésével nem hagyta érintetlenül a nemzetiségi közösségek társadalmi szerkezetét és identitástudatát sem: fokozódott a faluról városba áramlás, a kisebbségi kötődések felbomlása, valamint a nemzetiségi nyelvek térszerkezése – újabb megoldandó kérdéseket hagyva ezzel a későbbi időszak nemzetiségpolitikai döntéshozóinak.

Az 1968-as párthatározat előkészítése

Az 1960-as években az „etnikai reneszánsz”, a különböző kisebbségi és többségi törekvések, a nemzeti-etnikai konfliktusok számos ország életében, valamint a nemzetközi kapcsolatokban is teret nyertek. A változások kiterjedtek a posztisztálinista Kelet-Közép-Európára, és benne a többmillió határon túli kisebbséggel bíró Magyarországra is. A nemzetiségi kérdés térségbeli előtérbe kerülésének számos egyéb oka is van, amelyek közül elsősorban a KGST-integráció nyomán kibontakozó ellentéteket, illetve a kommunista pártokon és a magyar kisebbségi eliteken belül bekövetkezett nemzedékváltás következményeit szokás említeni.¹⁵ A Románia által egyre inkább követett különutas politika, az eltérő gazdaságfejlesztési és külpolitikai koncepció növelte a feszültségeket a két ország között, az ezekkel szembeni, de a nyílt konfrontációt jobbára mellőző magyar fellépés bizonyos keretek között Moszkva érdekeinek is megfelelt. A PB által 1967 végén megtárgyalt, a magyar külpolitika időszerű kérdéseiről szóló előterjesztés már felröpt a román félnek a magyar kisebbséget célzó elrománosí-

¹³ Szesztay Ádám: Az 1960-as nemzetiségi iskolareform. In: Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat*. Budapest, Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003. 54–68.

¹⁴ Tóth Ágnes (összeáll.): *Pártállam és nemzetiségek (1950–1973)*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2003. 373–374. 381–384.

¹⁵ Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony, Kalligram, 2004. 93.

tás törekvését.¹⁶ A nemzetiségi kérdés hazai előtérbe kerülésében szerepet játszott az értelmiségi csoportok, ebben az időszakban leginkább a népi írók részéről kifejtett nyomás, amelyet a társadalmi pozícióját erősíteni kívánó párt is bizonyos mértékben felkarolt. A korszaknak mindenekelőtt a kisebbségi magyar irodalomról szóló vitái idővel túlnyúltak a szűkebb tudomány határain, és mindezek hatására már 1967-re a magyar-román államközi viszony és a magyar kisebbségek ügye a hazai szellemi élet, a közbeszéd bizonyos mértékű részévé váltak.¹⁷ Elkerülhetetlennek bizonyult Magyarország és a magyar kisebbségek viszonyának valamilyen szintű tisztázása. Az év elején fogalmazódott meg az utóbb komoly bírálatokat kiváltó, ún. kettős vagy közös felelősség jelszava, amely szerint az otthont adó állam és az anyanemzet állama egyaránt felelős a kisebbség kulturális szükségleteiről való gondoskodásért. A magyar kisebbségi kritika hatására ezt idővel felváltotta a némileg más megközelítésű, a kisebbségek kettős kötődését hangsúlyozó koncepció.

Az évtized második felében megsokasodtak a magyarországi nemzetiségpolitika problémái is: ezek feltárását az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete végezte el, amely 1966-ban kapott megbízást a hazai nemzetiségi kérdés vizsgálatára. Az adott körülmények között egyre szélesebb körben vált nyilvánvalóvá az automatizmus koncepciójának tarthatatlansága, hiszen eredeti asszimilációs célkitűzésétől eltérően még mindig éltek nemzetiségek az országban. Ráadásul ebben az időszakban a kitelepített németek többségének otthont adó, de ellenségesen szemlélt Német Szövetségi Köztársaságon (NSZK) kívül Csehszlovákiában és Jugoszláviában is megélénkült az érdeklődés a kisebbségek iránt. Földes György úgy jellemezte a folyamatot, hogy „ekkorra érlelődött meg a felismerés: a magyar külpolitikának is szüksége van a hazai nemzetiségekre. Nincs haszna a nagy lendülettel zajló spontán asszimilációnak, sőt inkább csak kára van. Nem kerül olyan sokba a nem jelentős létszámú hazai kisebbségek iskoláztatási, művelődési igényeit kielégíteni, hogy ne érje meg.”¹⁸ Bár a párthatározatot megelőző előkészítő anyagok kétségkívül említik a hazai nemzetiségi kérdés jobb felhasználását a külpolitikában, az ügy ismételt napirendre kerülésének, a nemzetiségpolitika felértékelődésének

¹⁶ MSZMP KB Külügyi Osztálya – Külügyminisztérium: Jelentés a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának a Magyar Népköztársaság külpolitikájának időszzerű kérdéseiről. MOL MSZMP PB: M-KS 288. f. 5/436. ö. c. Az előterjesztés egy következő, 1968 júniusában megtárgyalt változata is bírálta az erőltetett ütemű elrománosítást, amit Románia a jelentés szerint iparosítási és művelődési politikával, közigazgatási átszervezésekkel és a célokat támogató közszellem kialakításával kívánt elérni. MOL M-KS 288. f. 5/457. ö. c.

¹⁷ Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956-1989*. Budapest, Napvilág, 2007. 98.

¹⁸ Uo. 113.

nem feltétlenül csak külügyi természetű okai voltak, de legmeghatározóbbnak valószínűleg ezek bizonyultak. A kérdéssel foglalkozó szakemberek ugyanis egyre inkább elvi és gyakorlati útmutatást vártak a felsőbb szervektől, hogy a jelentős gazdasági-társadalmi változások nyomán kialakult új helyzetben mi a teendő a nemzetiségekkel. Világos álláspontot vártak a romániai vonatkozásban bírált siettetett, és a hazai tendenciákra inkább jellemző spontán asszimiláció megítélésével, nevezetesen azzal a dilemmával kapcsolatban, hogy a megkérdőjelezhetetlen modernizációs folyamatok a kisebbségek természetes asszimilációjának kedveztek.

Mind e közben a közösségi identitások megőrzésére és ápolására hivatott formák és intézmények számos problémával küszködtek. Az új viszonyok közepette döntően magyar nyelvű szakműveltségre volt szükség, amihez a nemzetiségi iskolák nemigen tudtak segítséget nyújtani. A legnagyobb problémák kétségtelenül a nemzetiségi nevelésben és oktatásban jelentkeztek: 1960-hoz képest az 1968/1969. tanévre jelentős mértékben csökkent a nemzetiségi óvodák, a nyelvoktató és kétnyelvű iskolák, valamint a foglalkoztatott gyerekek, tanulók és pedagógusok száma. A domináns típusnak bizonyuló nyelvoktató általános iskolák száma a korábbi 329-ről 254-re, a 26 540 fős tanulólétszám az évtized végére 18.284-re, míg az oktatók száma 461-ről 353-ra csökkent.¹⁹ Rendre visszatérő kérdésnek bizonyult a szövetségek és a folklórra koncentrált kulturális élet korszerűsítése, valamint a nemzetiségi sajtó színvonalának emelése. A probléma ismételt előtérbe kerülése felszínre hozta a korábbi elhanyagoltság által okozott egyéb hiányosságokat is: felmerült a nemzetiségi kérdéssel való folyamatos, tudományos igényű foglalkozás szükségessége, hiszen országos és helyi szinteken gyakorta nem alakulhatott ki világos kép a nemzetiségi lakosság helyzetének különböző aspektusairól. Szintén komoly probléma volt, hogy az 1958-as párthatározat számos pontját egyáltalán nem, nem mindenhol vagy éppen nem kellően hajtották végre, ennek hatására további megoldandó feladat volt az állami és tömegszervezeteknél a nemzetiségi káderek munkába állítása, a kétnyelvű feliratok kihelyezése, a média részéről nagyobb figyelem, gyakoribb tájékoztatás megvalósítása, valamint a nemzetiségi szövetségek megfelelő elhelyezése. Az utóbbiakkal kapcsolatban különösen kitűnt a nemzetiségi lakossággal való kapcsolattartás, valamint intézményi hovatartozásuk, alárendeltségük (HNF, MM) problémája. A szakemberek szükségesnek látták a nemzetiségekre vonatkozó jogszabályok vizsgálatát is.²⁰

¹⁹ Kővágó: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*, i. m. 182-183.

²⁰ Összefoglalóan ld. a „Vázlat-javaslat a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó jelentéshez” c. dokumentumot, amely az MMNO keretében készülhetett 1967-ben, pontos dátum és aláírás nélkül. MOL XIX-1-4-g. 23. d. 6. t.

Az MMNO megszüntetés előtti utolsó vezetője, Mészáros György 1967 márciusában szorgalmazta a felgyülemlett elvi-koncepcionális kérdések eldöntését, és egy új iránymutatás kimunkálását. Indoklásként az 1958 óta eltelt egy évtizedet, és az azóta bekövetkezett gazdasági-társadalmi változásokat hozta fel. „Ezért – úgy véljük – szükséges lenne, hogy elvileg megvizsgáljuk nemzetiségi politikánk jelenlegi helyzetét és ennek figyelembe vételével elvi állásfoglalás születhetne a nemzetiségek között végzendő további munkát illetően.”²¹ A felszámolás előtt az osztályvezető ismételten sürgette bizonyos kérdések tisztázását, amit szerinte a fentiekén kívül indokolt a nyugati és a szocialista országok különböző szervei és sajtói részéről megnyilvánuló érdeklődés is.²²

A KB Társadalomtudományi Intézetében időközben elkészült Kővágó László történész tanulmánya, amelyet 1967 második felében összesen négy alkalommal vitattak meg az intézet külső és belső munkatársainak, a nemzetiségi szövetségek főtitkárainak, valamint a Külügyminisztérium egy előadójának részvételével. A nagy hatású, a korábbi automatizmus és asszimilációs koncepció számos elemét elvető, és új nézeteket képviselő dolgozat 1968 folyamán két kiadásban is megjelent, és felhasználták az 1968-as párthatározat előkészítése során is.²³ Kővágó az írása kezdetén felhívta a figyelmet a kérdés megnőtt nemzetközi jelentőségére, a nacionalista jelenségeknek a szocialista országokban is tapasztalható megszaporodására. Az előbbi az Egyesült Nemzetek Szervezetének ez irányú tevékenységével (1965-ös értekezlet a soknemzetiségű társadalmak problémáiról), a Jugoszláv Kommunisták Szövetségének 1959. márciusi, a nemzeti kisebbségekről szóló határozatával, a közelmúlt tudományos publikációival²⁴, valamint az NSZK-nak a magyarországi németek iránti fokozott érdeklődésével támasztotta alá. Úgy tartotta, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdésnek van olyan pozitív tartalma, amely felhasználható a szocialista építésben, a szomszédos országokkal való kapcsolatok fejlesztésében, illetve a hazai politika vonzóbbá tételében. Mindehhez azonban elengedhetetlenül szükséges a kérdés alapos ismerete. Rendkívül fontos mozzanata volt a munkának, hogy az 1958-as párthatározatról szóló, már idézett részben Kővágó múlt időben nyilatkozott a dokumentumról, amely „átmenetileg” töltötte be a nemzetiségi alaptörvény funkcióját, ezzel kimondatlanul

²¹ Mészáros György: Tájékoztató a nemzetiségi szövetségek munkájáról (Budapest, 1967. március 13.). MOL XIX-I-4-g. 26. d. 8. t.

²² Mészáros György: A nemzetiségi területen jelentkező feladatok (Budapest, 1967. szeptember 27.). MOL XIX-I-4-g. 25. d. 4. t.

²³ Kővágó László: *A nemzetiségi kérdés a Magyar Népköztársaságban*, i. m.

²⁴ Rehák László: *A kisebbségek Jugoszláviában*. Novi Sad, Forum, 1967. Zvara, Juraj: *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában*. Bratislava, Vyd. polit. lit., 1965.

is új állásfoglalás meghozatalát sürgette. A továbbiakban, a nemzetiségpolitika folyamatait és szereplőit bemutatva, kitért a legfontosabb iskolaügyi problémákra. A szövetségek panaszai nyomán szóvá tette a nem megfelelő szakigazgatás, az iskolák felügyeletének és pedagógus-ellátásának problémáit. A tanerő áthelyezésével, elköltöztetésével ugyanis gyakorta teljesen megszűnt egy helységben a nemzetiségi oktatás. Felrótta a nem megfelelő oktatási körülményeket, valamint az újonnan bevezetett kétnyelvű oktatás helytelen gyakorlatát, amelyben „egyesek a nemzetiségek asszimilációját siettető lépést látnak.” Kétségtelen viszont, hogy a kétnyelvű típus kevés nemzetiségi óraszámával nem tette lehetővé az anyanyelv irodalmi szinten való elsajátítását, és hiányzott a szükséges módszertan kidolgozása és elterjesztése is. Az oktatás gondjain kívül felvetette a nemzetiségi lakosság létszáma körüli bizonytalanságokat, és a közelmúlt gazdasági-társadalmi változásainak a kérdését is.

Kövágóra, aki utóbb az újjászervezett MMNO első vezetője és egyben a délszláv ügyek referense lett, nagy valószínűséggel hatottak a korabeli jugoszláviai nemzetiségpolitika bizonyos, elvi szinten hirdetett tézisei, amelyek – értelemszerűen a politikailag kényesnek tartott öngazgatás kivételével – tanulmánya végén is megjelentek.²⁵ Következtetéseiben és javaslatában ugyanis kimondta, hogy Magyarországon a nemzetiségi kérdésnek még hosszú ideig tartó fennállásával kell számolni, amelynek jelentőségét nem látni vagy lebecsülni helytelen és káros nézet, és inkább annak pozitív lehetőségeit kell feltárni. Jugoszláviai hatást mutat az integráció fogalmának bevezetése: elgondolása szerint a nemzetiségek szocialista magyar hazafiságának kialakítására, állampolgári kötelességeik tudatos vállalására, a szocialista Magyarország magyar lakossággal való közös építésére kell törekedni anélkül azonban, hogy feladnák nemzetiségüket, nyelvüket és kultúrájukat. Az integráció megvalósítását a magyar és a szomszédos országokban tapasztalható nacionalizmus leküzdése miatt is fontosnak tartotta. Hangsúlyozta viszont, hogy nincsenek pontos adatok a nemzetiségek asszimilációjáról, amely kérdés rögtön felvetette azt, hogy mi is az állam nemzetiségpolitikai feladata. A fentieknek megfelelően úgy vélte, hogy el kell vetni az erőszakos asszimilációt, de a természetes beolvadást mint „a szocialista fejlődés természetes velejáróját” – egyes, nemzetiségi értelmiségi körökben hangoztatott nézetekkel ellentétben – nem szükséges megakadályozni. Szintén jugoszláviai hatást mutat az a kitétel, hogy az igények megfogalmazásának, az egyenjogúság megvalósításának

²⁵ Ezekről ld. Kardelj, Edvard: A nemzetek közti viszonyok egyes kérdései szocialista rendszerünkben. In: *Szocialista öngazgatás. Válogatás Edvard Kardelj műveiből*. Újvidék, Forum, 1976. 5-42.; Rehák: i. m. 253-259.

a nemzetiségek alanyai, szubjektumai legyenek. Jugoszlávia egy ideje már kinyilvánította azt is, hogy a kisebbségeket az államközi viszonyok tartós tényezőinek tekinti, és az anyanemzettel való érintkezésük különösen értékes lehet a különböző kulturális-oktatási kérdések megoldásában, a közvetítő híd-szerep betöltésében. A már ismert ideológiai elem Kővágó tanulmányának is szerves részét képezte: „nemzetiségük úgyszólván predestinálja őket Magyarország internacionalista kapcsolatainak ápolására, olyan feladatot állít eléjük, hogy a magyar nemzet és a szomszédos népek kapcsolatának, barátságának természetes hídját alkossák.”²⁶

A magyarországi nemzetiségeknek a kétoldalú kapcsolatokba való emelése – összekapcsolva a magyar kisebbségekkel való kötelékek megerősítésével –, valamint a kifelé irányuló példamutatás szándéka feltűnt Kővágónak a jugoszláviai magyarságról 1969-ben készített titkosított tanulmányában. Rugalmas és kezdeményező kapcsolatokat javasolt, amelyek nem épülhetnek a merev és amúgy is túlhaladott kölcsönösségi elven – ennek alkalmazását csak néhány esetben látta célszerűnek. Kijelentette, hogy „a jugoszláviai magyarsággal való kapcsolatainkban a ráhatás legjobb eszköze: a jó magyarországi belpolitika, mindenekelőtt az egyértelműség, céltudatos és meggyőző nemzetiségi politikai koncepció és gyakorlat. Politikánkkal kell megcáfolnunk a szomszédos országok magyarsága körében elterjedt azon nézetet, hogy Magyarországon nem értenek a nemzetiségi kérdéshez és nem akarnak azzal komolyan foglalkozni.”²⁷ A merev kölcsönösségi elv mellőzéséről és a közvetett ráhatásról szóló mondatai bekerültek az MM 1969. májusi miniszterhelyettesi értekezletének utóbb elfogadott előterjesztésébe²⁸, illetve ennek nyomán az Agitációs és Propaganda Bizottság 1969. augusztusi állásfoglalásába.²⁹

Az MMNO megszüntetése után a nemzetiségi ügyek intézése a minisztérium Közművelődési Főosztályához került, amely meghatározó szerepet játszott az 1968-as párthatározat előkészítésében. 1967 őszén ugyanis döntés született az előkészületi munkák megindításáról, amelynek terve-

²⁶ Kővágó: *A nemzetiségi kérdés a Magyar Népköztársaságban*, i. m. 52.

²⁷ Kővágó László: *A jugoszláviai magyarság kulturális helyzete*. Budapest, 1969. MOL M-KS 288. f. 36/1969. cs. 32. ó. c.

²⁸ A csehszlovákiai, jugoszláviai és romániai magyarság kulturális helyzete és ezzel kapcsolatos feladataink (Budapest, 1969. május 22.). Ilku Pál: Emlékeztető az 1969. május 26-i miniszterhelyettesi értekezlet határozatairól (Budapest, 1969. június 3.). MOL M-KS 288. f. 36/1969. cs. 32. ó. c.

²⁹ Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1969. augusztus 5-ei állásfoglalása a szomszédos szocialista országok magyar anyanyelvű lakosságának kulturális helyzetéről és az ezzel kapcsolatos feladatokról. MOL M-KS 288. f. 41/121. ó. c.

zett szakaszairól ütemterv is készült.³⁰ A határozat kidolgozásába a dokumentum szerint be kívánták vonni a KB illetékes, Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályát, a HNF-et, a nemzetiiségi szövetségeket, az MM közművelődéssel, filmművészettel, kiadói tevékenységgel és közoktatással foglalkozó főosztályait, néhány megyei pártbizottságot és tanácsai művelődésügyi osztályt, valamint a nemzetiiségi kérdéssel foglalkozó külső szakértőket (Kövágó Lászlót, Arató Endrét és Kemény G. Gábort). A határozat előkészítését 1968. május-júniusra szándékoztak befejezni. A közreműködésre való, november közepén kiküldött felkérésekben Molnár János miniszterhelyettes egyértelműen a korábbi határozat végrehajtásának vizsgálatáról, módosításáról és kiegészítéséről, végső soron egy új állásfoglalás kidolgozásáról szólt, amelynek szükségességét az eltelt tíz évvel indokolta. A tényleges felkérések az eredetileg tervezettnél jóval szélesebb intézményi kört érintettek: bevonták még a Belügyminisztériumot, a Külügyminisztériumot, a Magyar Rádió és Televíziót, a Tankönyvkiadó Vállalatot, a Lapkiadó Vállalatot, a Központi Statisztikai Hivatalt, és 1968 tavaszán a Minisztertanács Tanácsszervek Osztályát és Tájékoztatási Hivatalát is. Az előkészítéssel kapcsolatos teendők egyeztetésére a miniszterhelyettes november 28-ára megbeszélést hívott össze. Molnár az Óvári Miklósnak, a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály vezetőjének írott levelében utalt arra, hogy célszerű lenne néhány megyei pártbizottságot is felkérni a megyei nemzetiiségi helyzetről szóló információs jelentés elkészítésére.³¹ Az Óvárihoz intézett kérését 1968 márciusában kénytelen volt megismételni, mert szükségesnek tartotta néhány, nemzetiiségi szempontból heterogénebb megye (Baranya, Bács-Kiskun, Békés) tájékoztatóját bekérni a nemzetiiségek helyzetét, az 1958-as határozat végrehajtását, valamint a további feladatokat illetően.³² A megyei pártbizottságoknak ebben a szakaszban való bevonására azonban nem került sor: Óvári ugyanis olyan döntést hozott, hogy előzetes tájékoztatást nem kér, hanem majd az előkészített javaslatot küldi ki észrevételezésre.

Azon túl, hogy a nemzetiiségek helyzetének megtárgyalása bekerült az MM 1967/1968. évi munkatervébe is, a párthatározat előkészítésének újabb lendületet adott az Agitációs és Propaganda Bizottsága 1968. március 26-i, a külföldi magyar irodalommal való kapcsolatokról szóló állásfoglalása. Utolsó bekezdése ugyanis előírta, hogy „a Művelődésügyi Minisztérium a kölcsönösségi elv érvényesítésének előbbre mozdítása érdekében

³⁰ Ütemterv a nemzetiiségi párthatározat módosítására (Budapest, 1967. október 30.). Közli: Tóth: i. m. 392-396.

³¹ Nemzetiiségi párthatározat előkészítése. MOL MM Közművelődési Főosztály: XIX-I-4-o. 92. d. 3. t. 73633.

³² MOL XIX-I-4-o. 100. d. 3. t. 80248.

is vizsgálja meg a Magyarországon élő nemzetiségek kulturális (iskolázási, lap, művészeti, népművelési stb.) viszonyainak állapotát s tegye meg a szükséges javaslatokat a helyzet javítására.”³³

A következő hónapban, 1968 áprilisában a szövegezésre felkért szakértők – Kővágó László és Mészáros György, a román nemzetiségi lap, a Foaia Noastra főszerkesztője – hozzáláttak a határozati javaslat első változatának megfogalmazásához.³⁴ Munkájuk eredményeként született meg a május 17-i keltezésű „Tájékoztató jelentés a nemzetiségek helyzetéről, az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. évi határozatának végrehajtásáról” című dokumentum, amely az előkészítés során az egyik legkritikusabb hangvételű anyagnak bizonyult. A továbbfejlesztést és az új elvi állásfoglalás szükségességét az 1958 óta bekövetkezett gazdasági-társadalmi változásokkal, az 1958-as határozat végrehajtásának hiányosságaival, a nemzetiségi oktatás problémáival, valamint a kérdés nemzetközi szinten történt előtérbe kerülésével indokolta. Az anyagnak már az általános helyzetképet leíró része tartalmazott kritikus megjegyzéseket. A nemzetiségek létszámának és társadalmi szerkezetének bizonytalanságai kapcsán megemlítette a statisztikai adatok hiányát. Az 1958-as határozat hatását összességében pozitívan értékelte, de kifogásolta, hogy nincs reális kép a nemzetiségek létszamarányos képviseletének megoldásáról, valamint felróta, hogy a nemzetiségi szövetségek munkáját továbbra is inkább a népművelés dominálja. Rámutatott még a nemzetiségi lapok irányításának megoldatlanságára és a könyvtári ellátás hiányosságaira is. A főbb problémákat taglaló rész a nemzetiségek létszámával kezdődött, amelynek terén jelentős eltérés mutatkozott a népszámlálásokon bevallott és a becsült értékek között – ezt a bizonytalanságot a jelentés a nemzetiségpolitika bizonyos fokú bírálataként értékelte. Úgy tartotta, hogy a nemzetiségek asszimilációja fokozódni fog a jövőben, és ezt helytelen lenne túlbecsülni, de elítélendőnek minősítette az ezzel kapcsolatos közömbösséget és az asszimiláció gyorsítását. Megismétlődtek Kővágó korábbi gondolatai a szocialista integrációról, amely elveti az erőltetést, de nem kísérli meg megakadályozni a természetes beolvadást. A külön alfejezetben szereplő nemzetiségi oktatás kapcsán is visszatértek Kővágó kritikai észrevételei (kétnyelvű oktatás nem hozta meg a kívánt eredményt, csökkenő tanulólétszám, szakfelügyelet hiánya, pedagógus-ellátás problémái stb.). A nemzetiségi munka egyéb fogyatékosságai között említette az NSZK elítélendő propagandamunkáját, amelynek sajátos ellenpontját képezte a Német Demokratikus Köztársaságnak (NDK) a hazai németiség ügyében való nagyfokú tartózkodása. Felróta

³³ MOL M-KS 288. f. 41/91. ő. c.

³⁴ MOL XIX-I-4-o. 100. d. 3. t. 80338.

továbbá a nemzetiségi kérdésnek a tömegtájékoztatás részéről mutakozó elhanyagolását, a kétnyelvű feliratok hiányát, a nemzetiségi szövetségek helyzetének rendezetlenségét, csekély anyagi lehetőségeiket és a még mindig megoldásra váró elhelyezési gondjaikat. Rámutatott arra is, hogy az MMNO megszüntetése óta a nemzetiségi ügynek nem volt központi felelős szerve. A dokumentum külön pontot szánt a nemzetközi összefüggések tárgyalásának, amelyet a korábbi politika nem vett kellően figyelembe, holott elsőrendű fontosságú, nemzetközi jelentőségű, országos ügyről volt szó, amely kedvezően befolyásolhatja a népek együttműködését is. Hivatkozott arra is, hogy a szocialista építésben, az államközi kapcsolatokban nyelveket beszélő szakemberekre van szükség, miközben a nemzetiségi iskola elvégzése a fiataloknak nemigen jelentett vonzó perspektívát. A dokumentum összességében egy nagyvonalú, aktív, az igényeket felkeltő és a pozitív lehetőségeket kihasználó nemzetiségpolitika mellett tette le a voksát.³⁵ A továbbiakban azonban a jelentés komoly átdolgozáson ment keresztül, ennek eredményeként jóval pragmatikusabb változatok születtek többek között számos kritikus megjegyzés elhagyásával.

Az 1968. május 21-én megtartott főosztályvezetői értekezlet határozatot hozott a dokumentum alapos átdolgozásáról, amelynek elvégzésére külön bizottságot jelölt ki (tagjai: főosztályvezetők, főelőadók és Mészáros György). A döntésnek megfelelően a későbbi változatoknak rövidebbeknek és gyakorlatiasabbaknak kellett lenniük, hogy az anyag végül a PB elé kerülhessen.³⁶ A bizottság munkája nyomán születtek meg a május 23-i és 24-i újabb tervezetek. A tömörítés és egyes kritikai megjegyzések elhagyása mellett azonban bekerült a szövegbe a nemzetiségi keresztnevek anyakönyvezésének, valamint a román lap meglehetősen ritka és a többitől eltérő, kéthetenkénti megjelenésének problémája. A javaslatok azonban a korábbiakhoz képest kétségtelenül jóval konkrétabbak, részletesebbek, a végrehajtás során inkább felhasználhatóknak bizonyultak – leginkább az oktatási-kulturális munka megjavítása és a szövetségek tevékenységének továbbfejlesztése terén. A 24-i változat egyik újdonsága a jóval kidolgozottabb nemzetközi rész volt, amely a korábbiakhoz képest egy hosszabb bekezdés erejéig elítélte az NSZK részéről, a hazai németek körében folytatott ellenséges propagandamunkát, akárcsak a szlovákiai lapokban, a szlovák nemzetiséggel kapcsolatban megjelent nacionalista cikkeket. A javaslatok körében pedig előírányozta, hogy a hazai propaganda szálljon szembe a káros nézetekkel, a bel- és külföldön jelentkező nacionalizmussal. Probléma-

³⁵ Tájékoztató jelentés a nemzetiségek helyzetéről, az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. évi határozatának végrehajtásáról (Budapest, 1968. május 17.). MOL XIX-I-4-g. 25. d. 4. t.

³⁶ Emlékeztető az 1968. május 21-én tartott főosztályvezetői értekezletről. MOL M-KS 288. f. 36/1968. cs. 14. ő. e.

ként fogalmazta meg ugyanakkor, hogy nem sikerül kellőképpen kihasználni az „anyanyelv illetékes országaival” való kapcsolatokat: ezek terén különösen Románia és az NDK tanúsított tartózkodó magatartást. Szintén rámutatott annak tarthatatlanságára, hogy a nemzetiségi szövetségek nem alakíthattak ki kapcsolatokat „szocialista országok” kulturális és társadalmi szervezeteivel, de a külföldi magyar diplomáciai képviselőkkel sem.³⁷

Az utóbbi, május 24-i változatot a fentebb jelzett intézményi szereplőknek, valamint már néhány megyei pártbizottságnak is kiküldték véleményezésre, amit 30-án a Művelődésügyi Minisztériumban lezajlott vita követett.³⁸ Ennek eredményeként született meg a május 31-i újabb változat, amely a nemzetközi vonatkozásokat kiegészítette a Csehszlovákia és Jugoszlávia részéről mutatkozó fokozott érdeklődéssel.³⁹ Ez volt az a jelentés, amelyet az MM miniszterhelyettesi értekezlete június 3-án megvitatott, és az anyagot bizonyos módosításokkal és kiegészítésekkel együtt el is fogadta. Az értekezlet indokoltnak tartotta leszögezni, hogy a nemzetiségi iskolák ügyét a megyékben kiemelt feladatként kezeljék, ugyanis csak ezen a szinten biztosíthatók a szükséges személyi és tárgyi feltételek. Országos szinten megszervezendőnek minősítette ugyanakkor a szakfelügyelet kialakítását. A jelentés által javasolt két lehetséges szervezeti garancia (a Minisztertanács mellett létrehozandó, nemzetiségi ügyekkel foglalkozó állami bizottság életre hívása, vagy az MMNO újjászervezése) közül az értekezlet saját hatáskörben a nem sokkal korábban megszüntetett Nemzetiségi Osztály ismételt felállításáról döntött. Az előterjesztésnek megfelelően szintén határozott a nemzetiségi iskolákban tanítók bérpótlék-rendszerének és előnyösebb területi besorolásának bevezetéséről.⁴⁰

A többlépcsős előkészítés következő állomása az Agitációs és Propaganda Bizottság júniusi 18-i ülése volt, amely után ismételt átdolgozásra került sor. E szakasz jelentősége abban állt, hogy míg a korábbi anyagok világosan egy új állásfoglalás szükségességéről szóltak, a bizottság jelentősen visszalépve szögezte le azt, hogy „nincs szükség változtatásokra, új elvi határozatra nemzetiségi politikánkban. Óvakodni kell, nehogy a szomszédos országok rendezésre váró problémáival mechanikus párhuzamot vonva saját objektív körülményeinktől eltérő módon, mesterségesen teremtsünk nemzetiségi ügyet országunkban.” Fontos körülmény, hogy

³⁷ Jelentés a nemzetiségek helyzetéről az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. évi határozatának végrehajtásáról (Budapest, 1968. május 24.). MOL XIX-I-4-g. 26. d. 10. t.

³⁸ MOL XIX-I-4-o. 100. d. 3. t. 80519.

³⁹ Jelentés a magyarországi nemzetiségek helyzetéről az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. évi határozatának végrehajtásáról (Budapest, 1968. május 31.). MOL XIX-I-4-g. 26. d. 10. t.

⁴⁰ Emlékeztető az 1968. június 3-i miniszterhelyettesi értekezlet határozatairól (Budapest, 1968. június 8.). MOL MM Miniszterhelyettesi értekezletek: XIX-I-4-ccc. 18. d.

miközben folyamatában végbement a korábbi koncepcióval való szakítás, az automatizmus átadta a helyet az előzékenyebb nemzetiségpolitikának és a híd-szerepnek, a bizottság elviekben ragaszkodott az 1958-as határozathoz. A nemzetiségi kérdés úgymond mesterséges előállításáról vallott nézetével sem volt egyedül a korban: más forrásokban is visszatérő elemnek bizonyult az, hogy Magyarországon nincs is nemzetiségi kérdés, hiszen a nemzetiségi származásúak jelentős része nem vállalta hovatartozását, magyarnak vallotta magát, túlnyomó részük magyarul is kiválóan, ha nem jobban kommunikált. Kétségtelenül kimutatható az az országos és helyi szereplők részéről egyaránt tetten érhető félelem, amely egyértelműen tartott a nemzetiségi lakosság szélesebb köreinek esetleges öntudatosodásától, etnikai alapú fellépésétől, illetve lehetséges feszültségek és konfliktusok kirobbanásától. Kétséges azonban, hogy ezen vélekedéseknek mennyiben volt valós társadalmi alapja. Az e téren tehát rendkívül óvatos és az automatizmus által is befolyásolt bizottsági állásfoglalás ugyanakkor a területi és helyi szervek számára előírta a kulturális-oktatási igények feltérképezését, és ezek messzemenő figyelembevételét, valamint a kulturális élet nagyobb támogatását és a nemzetiségi tömegtájékoztatás bővítését is. A bizottság szerint el kellett érni, hogy a felsőoktatásba való felvételnél a nemzetiségi iskolában való tanulás semmiféle hátrányt ne jelentsen. Szemben a Kővágó által korábban megfogalmazottakkal és szintén visszalépve rögzítette, hogy „a magyarországi nemzetiségek társadalmi-politikai, kulturális fejlődésének problémái kizárólag magyar belügynek tekintendők”, ugyanakkor a „szomszédos szocialista országok kulturális intézményeinek, könyvkereskedéseinek felállításánál a nemzetiségi vidékeken érvényesíteni kell a kölcsönösséget.” A bizottság végül javasolta az MMNO újjászervezését, egyúttal elvetette egy magas szintű állami bizottság létrehozásának gondolatát.⁴¹

A júniusi jelentést augusztus és szeptember folyamán még két tervezet követte, és a dokumentum a PB által 1968. szeptember 17-én elfogadott határozatig további jelentős változásokon ment még keresztül: kikerültek belőle a szövetségek jogi helyzetének megújítására, a nemzetiségi lakosság helyzetéről való tudományos felmérésre és elemzésre, akárcsak a helyes hazai gyakorlat kedvező nemzetközi hatására utaló részek. Mindezeket értékelve kijelenthető, hogy „a júniusi jelentést az MSZMP reformpolitikája jellemezte, a szeptemberi PB-határozat inkább a „megtorpanó” és „várakozó” MSZMP-t tükrözte.”⁴²

⁴¹ MOL M-KS 288. f. 41/97. ö. e.

⁴² Föglein Gizella: Nemzetiségi politika a Kádár-korszakban. (Az MSZMP PB 1958. és 1968. évi nemzetiségpolitikai határozatait). *Múltunk*, 1997/1. sz. 224-225.; Uő: Nemzetiségi jog és politika Magyarországon az 1960-as években. *Múltunk*, 2001/4. sz. 57-59.

Az 1968-as párthatározat és annak végrehajtása

A csehszlovákiai krízist követően elfogadott PB-határozat⁴³ első mondata leszögezte, hogy a nemzetiségpolitika eredményei az internacionalista politikán, az ország általános gazdasági, politikai és kulturális fejlődésén, illetve a szocialista demokráciák szélesedésén alapultak. A továbbiakban pedig éppen azokra a változásokra utalt (mezőgazdaság átszervezése, faluról városba áramlás), amelyek az előkészítő szakemberek tekintélyes része szerint egy új elvi és gyakorlati állásfoglalást tettek szükségessé. Összességében egy ambivalens dokumentumról volt szó, amely a korabeli viszonyok közepette egyaránt tartalmazott előremutató, valamint az kidolgozás során felvetett nézetekhez képest visszalépést és konzerválást jelentő elemeket. A korábbiakhoz képest lényegesen lerövidített és a kritikus megjegyzéseket mellőző, az általános helyzetképet felvázoló rész a nemzetiségi lakosság létszáma körüli bizonytalanságokkal indított. Az asszimiláció nem egyértelmű megítélése kapcsán, előremutató módon – az automatizmustal szakítva – mondta ki, hogy „nemzetiségi politikánk egyértelműen és határozottan elveti a nemzetiségek asszimilációja siettetésének koncepcióját”, de elutasította az asszimilációs folyamatok teljes meggátolásának gondolatát. Figyelemreméltó, hogy a tömörítések nemigen érintették a kérdés megnőtt nemzetközi jelentőségének taglalását, így az NSZK ellenséges tevékenységének, a szlovákiai nacionalista megnyilvánulásoknak, illetve a fokozott csehszlovák és jugoszláv érdeklődés említését. Nem tartalmazta azt a korábbi megállapítást, hogy nem sikerült kellően kamatoztatni a nemzetiségi jellegű kapcsolatokat a szocialista anyaországokkal, és a nagyfokú tartózkodást ezúttal már csak Románia kapcsán tette szóvá. Az ilyen igényeknek a kétoldalú viszonyokban való megjelenítését viszont a feladatok sorában kifejezetten szorgalmazta. A továbbiakban a helyzetleírás kitért a kétnyelvű feliratok kihelyezésének hiányára, a tömegtájékoztatás és a kulturális élet problémáira, valamint a legtöbb gonddal küszködő nemzetiségi oktatásra (óvodák és óvónők hiánya, kétnyelvű oktatás módszertani problémái, tanulók számának csökkenése, irányítás és szakfelügyelet kérdése). A szövetségek nehézségei kapcsán a dokumentum már csupán a nemzetközi kapcsolatok hiányát, a korlátozott anyagi lehetőségeket, valamint a megoldatlan elhelyezést említette.

Mindezek alapján, összhangban a nyári Agitprop-állásfoglalással a PB megállapította, hogy „az 1958. évi határozatban lefektetett elvek ma is helyesek, s ezért új elvi állásfoglalásra nincs szükség.” Az állami és párt-szervek számára ugyanakkor előírta a nemzetiségi kérdésről való, „foko-

⁴³ Közli: Tóth: i. m. 413-419.

zott figyelemmel” történő gondoskodást – szemben az eleinte javasolt „az eddiginél fokozottabb” formulával. Az intézkedések szükségességét a felmerülő új szükségletekkel és követelményekkel, egyes régebbi feladatok „elhanyagoltságával”, illetve a politika hatékonyságának növelésével indokolta. Nem meglepő, hogy a megyei pártbizottságok és a tanácsi végrehajtó bizottságok feladatául a következő egy évben az 1958-as határozat végrehajtásának áttekintését szabtta. A tömegtájékoztató és propaganda részére előírta a kérdéssel való figyelmesebb foglalkozást, a helytelen nézetekkel, köztük a bel- és külföldi nacionalizmussal való szembeszállást. Szorgalmazta a nemzetiségi dolgozók megfelelő képviselőtét az általuk lakott területeken. Az 1958-as határozathoz hasonlóan, ismételten sürgette a kétnyelvű feliratok kihelyezését, valamint a nemzetiségi szövetségek fővárosi elhelyezésének megoldását. Terjedelmesebb pont foglalkozott a kulcskérdésnek tekintett nemzetiségi oktatás javításával: e téren megfogalmazta a felülvizsgálat, a pedagógus-ellátás és az oktatók felkészültsége javításának, esetleges anyagi ösztönzők bevezetésének, a nyelvi óraszám felemelésének szükségességét, akárcsak annak vizsgálatát, hogy a nemzetiségi vidékek középiskolaiban második nyelvként tanulható legyen a nemzetiségi nyelv. A szakfelügyeletet a megyei tanácsok művelődési osztályaira bízta. Az oktatási és kulturális helyzet, így a könyvellátás javításához anyagi forrásokat is hozzá kellett rendelni. A szövetségek általános feladatul kapták a politikai és kulturális nevelőmunka kiszélesítését, amelyet a struktúrájuk továbbfejlesztésével, a kulturális körutak és a nemzetiségi lapok színvonalának emelésével, külföldi tanulmányutak biztosításával, valamint bizonyos javaslattevő és konzultatív jogok garantálásával kívántak elérni. A határozat végül felvetette egy békési szlovák rádióadó létesítésének, illetve az anyanyelvű keresztnevek anyakönyvezésének lehetőségét.

A PB-határozat végrehajtásához szorosan kapcsolódott az Agitációs és Propaganda Bizottság 1969. augusztus 5-i állásfoglalása, amely részben megismételte, részben pedig újakkal egészítette ki a nemzetiségpolitikai feladatokat.⁴⁴ Lehetővé kellett tenni, hogy a nemzetiségi szövetségek állami szervek közreműködésével, államközi szerződések keretében nemzetközi kapcsolatokat alakíthassanak ki, akár nyugatnémet szervezetekkel is, de egyúttal le kellett leplezniük a nacionalista, ellenséges tevékenységet is. Továbbra is megoldandó volt a szövetségek elhelyezése. A PB-határozat alapján az állásfoglalás előírta a kérdéssel való rendszeresebb foglalkozás, a helytelen nézetekkel való küzdelem kötelezettségét, a nemzetiségi rá-

⁴⁴ Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1969. augusztus 5-én állásfoglalása a nemzetiségi szövetségek kongresszusáról. MOL M-KS 288. f. 41/121. ő. e.

dióadások bővítését, a lapok színvonalának emelését, illetve újdonságként nemzetiségi televízióadás rendszeresítését. A korábban elvetettel szemben, szintén új elemként tűnt fel a művelődésügyi miniszter tanácsadó szerveként egy koordinációs testület felállítása. A HNF országos szerveinek is tisztázniuk kellett a szövetségekkel való kapcsolataikat és feladataikat. Az értelmiség kinevelése érdekében elrendelte külföldi ösztöndíjak biztosítását, 1970-től pedig annak – kölcsönösségi alapon való – engedélyezését, hogy külföldi minisztérium is adhasson ösztöndíjat hazai fiatalnak. Lehetővé kellett tenni azt is, hogy művelődési házak részeként nemzetiségi klubok, olvasóköri és kulturális szakkörök létesüljenek. Az MMNO-nak nemzetiségi alapidokumentációt kellett létrehoznia. Meg kellett vizsgálni annak lehetőségét, hogy a következő országgyűlési választásokon egy román képviselő is bekerülhessen a Parlamentbe. Fokozott gondot kellett fordítani a szövetségek személyi apparátusára, ezen belül is a főtitkárt megfelelően helyettesítő titkár személyére. Nem került viszont az állásfoglalásba az előterjesztésben szereplő, Bielik György szlovák főtitkárt elmarasztaló kritika, amely szerint határozottabb, az „adott körülmények között jobban helytálló” vezetőről kell gondoskodni. Szintén nem lett a dokumentum része az a javasolt felhívás, hogy a megyei és járási pártbizottságok érezzék saját ügyüknek az oktatás és kultúra problémáit, és felsőbb utasítás nélkül is tegyék meg az e téren szükséges intézkedéseket.

A dokumentum elfogadását követően kétségtelenül fokozódott a nemzetiségi kérdéssel való foglalkozás: a megyei szervek megvizsgálták a terület helyzetét, megindult egyes feladatok a végrehajtása, illetve sorra alakultak a kérdéssel (is) foglalkozó különböző intézmények, bizottságok, szekciók és tanszékek. A megélénkülés egyik legfontosabb mozzanata az 1972-es alkotmánymódosítás elfogadása volt, amely továbbfejlesztette az alaptörvény nemzetiségi jogokra vonatkozó passzusait. A HNF 1971 májusában meghatározta a szövetségekkel való viszonyát és nemzetiségpolitikai feladatait.⁴⁵ 1968. október 1-jével újjászervezték az MMNO-t, és utóbb létrejött a minisztérium Nemzetiségi Tanácsadó Bizottsága (hasonló szerveket ekkoriban területi szinten is életre hívtak). Az 1969. áprilisi munkaértekezletek (kongresszusok) előtt a nemzetiségi szövetségek számára előírták, hogy a küldöttek mintegy egyharmadát válasszák a nagyobb nemzetiségi községekben, illetve a szervezetüket korszerűsítén-

⁴⁵ Közli: Tóth: i. m. 492-494. 1969 folyamán a HNF keretében is foglalkoztak a szomszédos országokhoz és a magyar kisebbségekhez való viszony, valamint a hazai nemzetiségek ügyeivel. Az utóbbival kapcsolatban szintén egy előremutató, és utóbb publikált tanulmány is született, amely például sürgette egy nemzetiségi törvény vagy statútum megalkotását. Ld. Kósa László: Nemzetiségek a mai Magyarországon. *Valóság*, 1969/4. sz. 12-22.

dő, módosították az alapszabályukat is.⁴⁶ A nemzetiségi nevelés-oktatás problémáinak megoldása már 1968 őszén megkezdődött⁴⁷: többek között a legsürgetőbb feladatok összegyűjtésével, és az érintett megyei szervek tájékoztatásával⁴⁸, a nemzetiségi óvodák és óvónőképzés keretszámainak módosításával, a pedagógusok nemzetiségi pótlékának 1969-től történő bevezetésével, a nyelvoktató típusban a heti óraszámok felemelésével, az oktatás fejlesztésére kiírt pályázattal, valamint a szakfelügyelet újjászervezésével. A legnagyobb problémákat magában hordozó oktatási ágazatban azonban látványos és gyors eredményeket nem nagyon lehetett elérni: 1972-re mennyiségi szempontból a legjelentősebb növekedést csak a nemzetiségi óvodák és óvónők számában sikerült megvalósítani.⁴⁹ 1972–1973 során a nemzetiségpolitikai határozatok végrehajtásának vizsgálata azonban továbbra is jelenlévő hiányosságokat tárt fel, köztük a mostoha oktatási körülményeket és a pedagógus-ellátás gondjait. Az előterjesztés egyúttal beszámolt a kétnyelvű feliratok kihelyezésének nehézségéről, amely összefüggött a létszámbeli bizonytalanságokkal is, a művészeti együttesek és könyvtárak megfelelő ellátottságának, a szövetségek tevékenységének és a nemzetiségi tömegtájékoztatás hiányosságairól is. Problémaként mutatkozott, hogy a fővárosi székhelyű délszláv, német és szlovák szövetségek megfelelő elhelyezése változatlanul megoldatlan volt.⁵⁰ A határozat rendelkezéseinek gyakorlatba való átültetése korántsem volt problémamentes és teljes körű: a PB következő, 1978-as nemzetiségpolitikai párthatározatáig számos pont – a korábbi évtizedekhez hasonlóan – végrehajtása továbbra is elmaradt.

Következtetések

Magyarországon, az 1960-as évek végén, jelentős részben külpolitikai okokból megkezdődött a nemzetiségi ügyek és a hazai nemzetiségpolitika felértékelődése, a követett irányvonal felülvizsgálata és új intézkedések meghozatala, amelyeknek egyik célja volt az oktatási, nyelvhasználati,

⁴⁶ Óvári Miklós levele az MSZMP megyei pártbizottságok első titkárainak (Budapest, 1969. január 24.). Kővágó László: Előterjesztés a miniszterhelyettesi értekezlet elé a nemzetiségi szövetségek alapszabályának korszerűsítéséről (Budapest, 1969. március 28.). MOL M-KS 288. f. 36/1969. cs. 10. 6. c.

⁴⁷ Ld. Tájékoztató jelentés miniszterhelyettesi értekezlet számára a nemzetiségi oktatásügyben tett intézkedésekről (Budapest, 1970. január 10.). Közli: Tóth: i. m. 475-480.

⁴⁸ Intézkedés a nemzetiségi nyelvoktatás hiányosságainak felszámolására (Budapest, 1969. május 16.). MOL XIX-I-4-g. 10. d. 2. t. 99077/1969.

⁴⁹ Tájékoztató adatok a magyarországi nemzetiségi kérdésről (Budapest, 1973. augusztus). MOL XIX-I-4-g. 18. d. 2. t.

⁵⁰ Tóth: i. m. 515-535.

kulturális és politikai szempontból kedvezőbb helyzetbe hozott hazai nemzetiségek beemelése az államközi kapcsolatokba, a magyar kisebbségekkel való kapcsolatok erősítése, valamint a pozitív példával való ráhatás, befolyásolás.⁵¹ Ideológiai hivatkozási alapként előtérbe került Leninnek a nemzetiségekkel szemben tanúsított előzékenységet inkább eltúlozni szándékozó tana, valamint Engelsnek az összekötő híd-szerepről vallott nézete. A korábban követett politikai irányvonal megváltoztatása, amely a legszembetűnőbb hiányok megoldására törekedett, egyrészt azonban magán viselte a megkésettség jeleit: az 1968-tól meghozott intézkedések többségére már jóval korábban szükség lett volna. Másrészt a korabeli politikai viszonyok közepette egyértelmű volt a felülről kezdeményezettség, a központi hatalom dominanciája, amely csak korlátozottan és torzítottan tette lehetővé a helyi és nemzetiségi érdekek megjelenítését, a nemzetiségi lakosság önszerveződését. A központilag meghatározott, általánosított feladatokat a végrehajtó szervek aligha érezhették sajátjaiknak, így a megvalósítás folyamata is jelentős mértékben torzulhatott. Helyi-területi szinteken továbbra is tetten érhető volt az elhanyagoltság, illetve a jelentéseket mechanikusan és bürokratikusán készítő, de a kedvezőbb feltételek kialakítására, az igények felkeltésére nem sokat adó magatartás – mondván, hogy nemzetiségi jellegű ügyekre nincsen igény. Mindezek egyenes következménye az extenzív, jórészt mennyiségi szempontú fejlesztés keretében a demonstratív és formális eredmények hajszolása lett, amely egyre kevésbé tudta leplezni a kiüresedést és az átfogó reform szükségességét. Ráadásul az új irányvonal sem nélkülözte a különböző bizonytalanságokat és esetlegességeket, amelyek kezdetben például szembetűnők voltak a lehetséges kölcsönösség megítélésében. Folyamatát tekintve a megújult politika nem hozta meg a kívánt eredményeket, amelyeket egyfelől a nemzetiségi népesség népszámlálási adatokból kimutatható csökkenése, másfelől viszont a ráhatás eredménytelensége, és különösen a romániai magyar kisebbség helyzetének romlása jelzett.

⁵¹ Vago, Raphael: *The Grandchildren of Trianon. Hungary and the Hungarian Minority in the Communist States*. Boulder, Columbia University Press, 1989. 103. 126.

A népszámlálások nemzeti-etnikai adatai mögött rejlő politikai tényezők (1949–1990)

The political factors behind the national-ethnic data of the censuses 1949–1990

Concentrating on the Hungarian censuses after the Second World War, the essay aims to examine both their methodological features and the different natures of their implementation. The authors' major question is what kind of political and social factors could affect the responses to questions about national-ethnic affiliation in each census. In parallel the study pans out about the relevant parts of the questionnaires and the utilization of census data.

Bevezetés

A magyar kormányok a különböző népszámlálások tartalmi elemeinek meghatározásakor 1880-tól ragaszkodtak ahhoz, hogy az összeírás eredményeként a lakosság nemzeti-etnikai összetételére vonatkozó adatok is rendelkezésre álljanak. Az így nyert adatok 'valóság-tartalma', értelmezési lehetőségei gyakorlatilag kezdettől fogva szakmai viták középpontjában álltak.¹

Megítélésünk szerint a népszámlálások etnodemográfiai vonatkozásainak több értelmezési lehetősége is van. Egyrészt a nagy és reprezentatív minta által kapott eredmények kétségtelenül jelentős támpontot nyújtanak az etnikai folyamatok elemzésére. Másrészt az eredmények tükrözik a társadalmi légkört, a kisebbségekkel szemben tanúsított magatartást, amely a kisebbségi identitás megvallása iránti hajlandóságban mutatkozik meg, és kisebbségenként jelentős eltérést is mutathat. Harmadrészt a népszámlálás módszertana, lebonyolításának módja, az identitásra vonatkozó kérdések megfogalmazása és feltevése sokat elmond a politikai elit kisebbségekkel kapcsolatos magatartásáról, szándékairól is. Bármely szempontot vegyük is szemügyre, a népszámlálási adatok nem mindig elégségesek, ámde meg-

¹ Lásd többek között Föglein Gizella: Nemzetiségi demográfiai dilemmák Magyarországon (1945-1980). In: *Kisebbségkutatás*, 2005. 3. sz. 366–377.

kerülhetetlenek annak megértéséhez, ami egy társadalomban az interetnikai folyamatok értelmezése és kezelése terén folyik.

Ebben a tanulmányban a második világháborút követő népszámlálások módszertani sajátosságainak, lebonyolítása körülményeinek bemutatására vállalkozunk. Fontosnak tartjuk ugyanis az adott népszámlálás körülményeinek, a nemzeti-etnikai identitás mérését szolgáló kérdőpontok módszertanának, változásainak fölfejtését, hogy az adatokat tágabb kontextusukban, a „háttér” figyelembevételével értelmezhessük. Elsősorban arra kerestük a választ, hogy a népszámlálások során mely tényezők befolyásolták, befolyásolhatták a nemzeti-etnikai identitás megvallásának hajlandóságát, tetten érhető-e az államelit valamiféle beavatkozási kísérlete, mit és hogyan mértek e kérdéskör kapcsán, s aztán mire használták. Bár a fölvetett kérdésekre adható válaszaink hiányosságaival – a forrásanyag töredékessége, az állami akarat sokszor közvetett, rejtett módokon való megnyilvánulása miatt – tisztában vagyunk, mégis úgy gondoljuk, hogy a különböző tényezők együttes vizsgálata, elemzése közelebb visz bennünket a valósághoz.²

1949.

A legújabbkori népszámlálásokkal szemben a tudományos igények mellett egyre több gyakorlati, operatív szempontú adatgyűjtési feladat is megfogalmazódott, amit jól tükröz a népszámlálások folyamatosan bővülő kérdésköre. Különösen így volt ez a második világháborút követő első népszámlálás esetében, amikor is a hagyományos demográfiai, gazdasági helyzetet jellemző adatok mellett a háborús károkra, az emberveszteség nagyságára, a különböző irányú népmozgásokra, migrációs trendekre vonatkozó állapotfelmérés igénye is fölmerült. A politikai elit a minél szélesebb körű adatfelvétellel az ország gyökeres gazdasági, társadalmi átalakulásáról egyrészt visszajelzést akart kapni, másrészt az első ötéves terv céljainak

² A különböző népszámlálások körülményeinek, módszertanának vizsgálatokor jó támpontot nyújtottak a KSH munkatársai által a népszámlálások történetét és jellemzőit bemutató kötetek, amelyekben egységes tematika szerint dolgozták föl az 1869–1949 közötti népszámlálások történetét. Az eredeti elképzelés szerint 1980-ig terjesztették volna ki ezt az időszakot. Miután azonban a későbbi népszámlálásokról már részletes módszertani ismertetők készültek, az eredeti terv nem valósult meg. Lásd: Thirring Lajos: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész.* (1869–1910). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1983.; *II. rész.* (1920–1941). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1988.; *III. rész* (1949). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1989. Emellett jól hasznosíthatók az egyes népszámlálások eredményeit közzétevő kötetek is, amelyek bevezetőjében az előkészítésre, szervezésre vonatkozóan bőséges információt kaphatunk. Áttekintettük – különösen az 1945 utáni időszakra vonatkozóan – a levéltári forrásokat is, amelyek segítségével az állami akarat mibenlétét vizsgáltuk.

meghatározásánál is figyelembe kívánta venni. Éppen ezek miatt az eltérő adatigényű elvárások miatt a népszámlálás tartalmának, kérdéskörének és optimális időpontjának kijelölése is nehézségekbe ütközött. A fentieket figyelembe véve a korábbi gyakorlatnak megfelelően az 1950. december 31-i határrappal esedékessé váló népszámlálási időpont – különösen a gazdasági tervezés szempontjából – túl későinek tűnt, ezért a népszámlálást 1948. december 31-re tűzték ki.³ Az előkészítésre rendelkezésre álló rendkívül rövid idő, valamint a korábbiakhoz viszonyítva tartalmilag jelentősen kibővített adatfelvétel – a lebonyolításban és szervezésben résztvevők, a Központi Statisztikai Hivatal és a közigazgatás különböző szintjein dolgozók emberfeletti munkája ellenére – óhatatlanul bizonyos zökkenőket, hiányosságokat mutatott. Ezek közé tartozott többek között a nyomtatványellátás hiánya. A háború okozta változások – a szomszéd országokból érkezett menekültek nagy száma, a németek kitelepítése, a szlovák-magyar lakosságcsere –, valamint a földreform kapcsán végbement országon belüli migráció miatt a népesség számát, illetve területi eloszlását a szakemberek nem tudták jól megbecsülni.

A bácsalmási járás főjegyzője a népszámlálási munkálatok megkezdését követően 1949. január 6-án jelezte: „Megállapítható, hogy majdnem minden községben sokkal kevesebb népszámlálási nyomtatványt és egyéb összeírási nyomtatványt küldött a Statisztikai Hivatal, mint amire szükség lenne. Éppen ezért már táviratilag igényeltem bizonyos nyomtatványoknak pótlólagos leküldését”.⁴ További nehézséget okozott, hogy a számlálólapok csak többszöri sürgetésre és késedelmesen érkeztek meg az érintett településekre.

³ A népszámlálást ezért a népszámlálási rendeletek 1948. évinek jelölték, de a későbbi gyakorlatban ez „az 1949. évi népszámlálás” megnevezéssel honosodott meg.

⁴ Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (a továbbiakban: BKMÖL) A Bácsalmási Járás főjegyzőjének iratai 39/1949.

A többi déli határmenti járásban is – jánoshalmi, bajai – a népszámlálási nyomtatványok hiányát mint a munkálatokat hátráltató tényezőt említik a főjegyzők. Ez a körülmény egyúttal azt is megerősíti, hogy a határ menti térségekben még ebben az időpontban is a jelen lévő lakosság nem elhanyagolható arányát képezték azok a – pl. jugoszláviai sváb vagy valamely szomszéd országból érkezett magyar nemzetiségű – menekültek, akik eredeti lakóhelyükre nem tudtak, vagy már nem is akartak visszatérni. Bár a népszámlálás során, éppen a háború alatti migráció nagyságának fölmérése miatt, tudakolták a megkérdezett 1938. március 1. előtti lakóhelyét is. Ezeknek az adatoknak az elkülönített földolgozására azonban – tudásunk szerint – nem került sor, így ma sem ismerjük a szomszéd országokból érkezett magyar nemzetiségű menekültek számát.

Az 1948. december 31. és 1949. január 1. közötti eszmei időponttal megtartott népszámlálást a kormány 10.800/1948. számú rendeletével szabályozta.⁵

A kulturális jellemzők közül az anyanyelv, az anyanyelven kívül beszélt nyelv, a nemzetiség és vallás egymással szorosan összefonódó kérdéskomplexum. Az ezekre a kérdésekre adott válaszok objektivitásával, valóságot tükröző voltával csak abban az esetben számolhatunk, ha az összeírás körülményei befolyásolástól mentesek, s a megkérdezett személy úgy ítéli meg, hogy nemzetisége, anyanyelve vagy vallása bevallása miatt hátrányos megkülönböztetés nem érheti. Ellenkező esetben az esetleges büntetést is vállalva igyekszik eltitkolni valóságos hovatartozását. Az 1949-es népszámlálás nemzetiségi adatai nem a valóságot tükrözték. A kelet-közép-európai országokban ismét fölerősödött a nemzetállamok megteremtésére való törekvés, a ki-, be- és áttelepítéseket a nemzetiségi problémák megoldási alternatívájaként kezelték. Önmagában már az a társadalmi tapasztalat, hogy a magyarországi németek mintegy felét – 220 000 személyt – 1946–1948 között a kollektív büntetés elve alapján, az 1941. évi népszámlálás egyéni adatainak felhasználásával telepítették ki Németországba, a félelem légkörét teremtette meg. Az átélt események joggal tették bizalmatlanná az állammal szemben a megkérdezetteket, és nemcsak a telepítésekben közvetlenül érintett német közösséget. A történetek analóg példákat sejtettek, és üzenet értékkel bírtak a többi kisebbség számára is. Jól mutatja ezt az 1946 februárjában a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nyomására a délszláv kisebbség jogainak biztosítása céljából megtartott délszláv összeírás. A pozitív diszkrimináció céljával, kifejezett politikai nyomásra végrehajtott összeírás – gyakorlatilag a kitelepítések megkezdésével párhuzamosan – nem hozta meg a várt eredményt. Az érintettek még esetleges előnyök érdekében sem kívánták nemzeti hovatartozásukat fölfedni.⁶

A feltett kérdések és a népszámlálási nyomtatványok kitöltésére kiadott részletes utasítás is a korábbi népszámlálások gyakorlata szerint járt el. A vegyes lakosságú községekben az adott közösség nyelvét jól tudó számlálóbiztost kellett felvenni; a némák és beszélni nem tudók esetében a

⁵ A rendelet értelmében nem lehetett számlálóbiztos, illetve felülvizsgáló az a személy, aki „a választójogból ki van zárva”. Ugyancsak a kor jellemzője, hogy bár a számlálóbiztosokra és felülvizsgálókra a polgármesterek tehettek javaslatot, ezt az adott helység nemzeti bizottságainak is meg kellett erősíteni. Ez utóbbival a népszámlálás társadalmi kontrolljának formái „demonstrálása” volt a cél, hisz ekkor már ezek, a közvetlen demokrácia erősítésének szerveiként létrejött bizottságok közjogi hatáskörrel egyáltalán nem rendelkeztek, javaslattevő, jóváhagyó funkciójuk is megkezdésénél fogva volt tekinthető.

⁶ Sajnos, az összeírás anyaga nem maradt fenn, és csak részeredmények közzétételére került sor.

hozzátartozók nyilatkoztak a megkérdezettek anyanyelvéről; ismét hangsúlyozta az utasítás, hogy az anyanyelv nem azonos szükségképpen az anya nyelvével.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a számlálóbiztosok fölkészítése során fölmerült észrevételek hatására a Statisztikai Hivatal bizonyos kérdések tisztázása érdekében pótutasítást adott ki. A tisztázandó kérdések között szerepelt az anyanyelv, a nemzetiség és az állampolgárság meghatározása, illetve értelmezése is.

„Az anyanyelv tárgyi ismerv, tehát anyanyelvként csak azt a nyelvet lehet bejegyezni, amelyet a megszámlált... legjobban és legszívesebben beszél.” Az utasítás értelmében olyan nyelvet, amelyet a megszámlált nem beszélt vagy beszélt ugyan, de amelynél más nyelvet jobban és szívesebben beszélt, nem anyanyelvként, hanem nyelvismeretként kellett bejegyezni. Tekintetbe véve a magyarországi nemzetiségek nyelvi állapotát, valamint a fentiekben jelzett körülményeket, a tárgyi ismerv túlzott hangsúlyozása óhatatlanul az anyanyelvi bevallások csökkenését okozták.

A nemzetiség meghatározása esetében, az anyanyelvvvel szemben, annak alanyi ismervét hangsúlyozta az utasítás, rámutatva arra, hogy a nemzetiség eltérhet az anyanyelvtől.

Problémákat vetett fel az állampolgárság kérdése is, hisz az országban nagy számban tartózkodtak a szomszéd országokból a háború következtében menekült magyarok, akik állampolgársága jogilag még nem volt rendezett. Ebben az esetben a megengedőbb fogalom használatát írták elő. Azaz: magyar állampolgárnak minősült minden olyan személy, „aki mind maga, mind felmenője Magyarországnak akár mai területén, akár 1921. évi július hó 26. napja előtt fennállott határain belül született, és állandó lakhelye 1948. január 1-én Magyarország mai területén volt”. Magyar állampolgárnak volt tekinthető az a személy is, akinek állampolgársága, honosítása folyamatban volt, és ezt igazolni tudta.

Mindhárom esetben problémaként merült fel a kitelepített, de Magyarországra visszaszökött svábok, illetve a Jugoszláviába visszatérni nem tudó menekültek – nagyrészt szintén németek – összeírása. Ezeknél a személyeknél az anyanyelvi és nemzetiségi rovat kitöltését követően a „mégpedig szó után a ’visszaszökött sváb’ is bejegyzendő.” Ugyanezt az eljárást kellett követni a Jugoszláviából átszökött vagy áttelepült személyek esetében is. Ezeknél a „Jugoszláviából átmenekült sváb” kitétel kellett alkalmazni. Ha a jugoszláv területről érkezett személyek nem német anyanyelvet és nemzetiséget vallottak, állampolgárságként a magyart is megjelölhették, állampolgárságuk még el nem ismert voltára való utalással.

A Magyarországról kitelepített, majd visszaszökött német anyanyelvű és nemzetiségű személyek kitelepítésükkor elvesztették magyar állampol-

gárságukat. Az a tíz-húsz ezer ember jogi értelemben hontalanként, illetve más értelmezési lehetőség szerint német állampolgárként tartózkodott Magyarországon. Azonban sem az utasítás, sem a kódutasítás, sem az idézett pótutasítás nem teszi egyértelművé, hogy esetükben az állampolgárság tekintetében hogyan kell eljárni. Csak annyit jegyez meg, hogy „a válasz bejegyzésénél erre is utalni kell.” Figyelemre méltó az is, hogy akkor, amikor a kitelepítések már fél éve befejeződtek, az utasítás a következőképpen rendelkezik: „A kitelepítési listán szereplő vagy összetelepített német anyanyelvűek anyanyelvi és nemzetiségi adatainak bejegyzésénél... 'a kitelepítési listán szereplő sváb' vagy az 'összetelepített sváb' megjelölés alkalmazandó.” Az utasítás arra is fölhívja a számlálóbiztosok figyelmét, hogy amennyiben kétségesnek látszik az anyanyelvi és nemzetiségi adatbevallás, úgy nyomatékosan hívják fel az adatszolgáltató figyelmét a valószínű statisztikai adatok szolgáltatásával járó szigorú büntetésre.⁷

Mindezek után nem lehet azon csodálkozni, hogy a helyi közigazgatás képviselői rendre arról számolnak be, hogy „zavaró körülménytől mentesen folyik a népszámlálás, nemzetiségi vagy anyanyelvi megállapításnál sem érezhető zavar, mindenki kisebb kivételtől eltekintve ténylegesen vallja be anyanyelvét. Egy-két esetben előfordult azonban az, hogy a népszámlált az aláírástól vonakodott afeletti aggodalmában, hogy a sok papíros között hátha pártba való belépési nyilatkozat is van, azt pedig nem írnia alá.”⁸

Az 1949. évi népszámlálás nemzetiségi adatainak tarthatatlansága – az, hogy nem a valóságot tükrözik – mindenki előtt nyilvánvaló volt. Vélhetően ez a tény, illetve Gerő Ernő kérése is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a Központi Statisztikai Hivatal 1955 decemberében viszonylag terjedelmes és részletes anyagot állított össze a rendelkezésre álló becslések, és 100 településen végzett helyszíni tanulmány alapján a magyarországi nemzeti kisebbségek létszámáról, és életkörülményeiről.

A KSH elnökének 1955. november 2-án eljuttatott levél a következőképpen fogalmaz: „Meg tudná-e mondani a Központi Statisztikai Hivatal legalább hozzávetőlegesen, hogy mennyi jelenleg Magyarországon a nemzeti kisebbségek szerinti területi megoszlása? Ugyancsak érdekelne, ha tudna a KSH adatokat adni a nemzeti kisebbségek ellátottságáról; iskolával, egészségügyi- és szociális intézményekkel; milyen a nemzeti kisebbségek

⁷ BKMÖL A Bácsalmási Járás főjegyzőjének iratai 39/1949.

Tudomásunk szerint a fentiekben részletezett, visszaszökött svábokra, összetelepítettekre, valamint a jugoszláviai menekült svábok létszámára vonatkozó adatok földolgozása nem történt meg, bár ez lehetőséget adna a második világháborút követő migráció nagyságának pontosabb meghatározására, csakhogy, mint a magyarországi svábokat ért különböző jogfosztások teljesebb föltárására.

⁸ BKMÖL A Bácsalmási Járás főjegyzőjének iratai 39/1949.

ségek gazdasági helyzete. „...ezeket a következő csoportosításban kellene figyelembe venni: német, délszláv, szlovák, román, cigány, egyéb.... Az is jó volna, ha kapnánk valamilyen képet arról hogy az ország általános gazdasági színvonalához képest milyen a nemzeti kisebbségek gazdasági színvonal (ipar, mezőgazdaság fejlettsége a zárt, vagy viszonylag zárt nemzeti területeken, közlekedés, stb.)” – írta Gerő Ernő.⁹

Az összeállított anyag és Gerő Ernő kérésének közvetlen összefüggését – bár erre sehol nem történik utalás, és arra sem derül fény, hogy melyek voltak Gerő konkrét motivációi, és kérésének okai – alátámasztja, hogy a korlátozott számú példányban, belső kiadványként megjelent kötet struktúrája szinte teljesen megegyezik a levélben foglaltakkal.¹⁰

1960.

A Minisztertanács és a Magyar Dolgozók Pártjának különböző vezető testületei 1956-tól kezdődően több ízben foglalkoztak a következő népszámlálás időpontjával és tematikájával. A népszámlálás indokaként a Magyarországon kialakult szokás, a nemzetközi megegyezések – a KGST tagországai határozatban, az ENSZ tagállamok pedig megállapodásban rögzítették, hogy az érintett országokban 1960 körül népszámlálást tartanak –, valamint az a tény fogalmazódott meg, hogy az 1949. évi népszámlálás adatai már elavultak. Így nem állnak rendelkezésre megbízható adatok a megyék, járások, városok lélekszámára, a kormegoszlásra, vagy a népesség társadalmi és foglalkozási összetételére vonatkozóan sem.

A Forradalmi Munkás Paraszt Kormány 1001/1958. számú határozata elrendelte, hogy 1960. évben népszámlálást, és ezt megelőzően próbafelvételt kell tartani. Az 1959. január 1-i állapotnak megfelelően, a lakosság 1 százalékan végrehajtott próbaszámlálás tapasztalatai alapján került sor a népszámlálás végleges programjának, adatgyűjtési módszerének, formájának, valamint végleges szervezési elveinek kialakítására. A szakemberek már az előzetes program kialakításakor figyelembe vették, hogy a népszámlálás tartalmi bővítése egy ponton túl – mint ahogyan ezt az 1949. évi fölvétel is igazolta – az alapadatok valóságtartalmát is ronthatja, ezért

⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Központi Statisztikai Hivatal Levéltára B 2.1.3.

¹⁰ A Központi Statisztikai Hivatal jelentése a nemzeti kisebbségek számáról és helyzetéről. Szociális és kultúrstatistikai jelentés. 1955. Figyelemre méltó az is, hogy ebben az évben került sor a zárt cigánytelepeken élők és a vándorcigányok összeírására is. Az összeírást elsősorban szociális, egészségügyi okokkal indokolták.

több, az egyes minisztériumok részéről megfogalmazódó kérdést nem vett fel a programba.¹¹

Már az előkészítés és a próbaösszeírás időszakában nagy hangsúlyt kapott az adatgyűjtés politikai előkészítése, és az ezt segítő propaganda-munka. „Ezt célozza a népszámlálásról szóló film, gyufacímke, többféle plakát, újságközlemények, rádióhírek. A megfelelő előkészítés azonban elképzelhetetlen a pártszervek segítségével... Tudatosítani kell a lakossággal a népszámlálás jelentőségét és szükségességét, valamint azt, hogy a kérdőívekbe a valóságnak megfelelően, őszintén tüntesse fel az adatokat, mivel ezek hivatali titkot képeznek, amelyeket csak a Központi Statisztikai Hivatal használhat fel.” A dokumentumok tanúsága szerint azonban a korábbi tapasztalatok a propaganda-munkánál erőteljesebben hatottak. A Győr-Sopron megyei Cirák községben megtartott próbaszámlálás tapasztalatainak összegezése során az ellenőrző szakember a következőket jegyezte meg: „A feltett kérdések közül: állampolgársága, nemzetisége és anyanyelvére vonatkozóan az idősebb korosztályhoz tartozók, de némely esetben a fiatalok sem tudtak, vagy akartak kellő választ adni.”¹² Hasonló tapasztalatok fogalmazódtak meg az MSZMP Tolna Megyei Bizottságának a népszámlálás előkészítéséről szóló jelentésében is: „A próbaszámlálásnál tapasztaltuk, hogy a németajkú lakosság nem a német nyelvet, nemzetiséget vallotta be, hanem azt íratta be, hogy magyar. Az okát abban látjuk, hogy a kitelepítések idején a népszámlálási adatok alapján történt a kitelepítés és ettől félnek. Azok a polgárok, akiknek hozzátartozóik Németországban vannak, németeknek vallják magukat, a többiek zöme magyar. Mivel megyénkben több nemzetiség él, úgy kívánjuk az összeírást megoldani, hogy minden nemzetiséghez saját nemzetiségből való összeíró biztos küldünk.”¹³

Azt, hogy nem egyedi esetről volt szó, jelzi, hogy a KSH Népszámlálási Főosztályának a pártvezetéshez eljuttatott „Feljegyzés a népszámlálási próbafelvétel tapasztalatairól” szóló dokumentuma is hangsúlyosan foglal-

¹¹ Nem került a programba az Országos Tervhivatal és a Munkaügyi Minisztérium javaslata ellenére a jövedelem, bér, fizetés kérdése. Az indoklás szerint a jövedelem meghatározása minden rétegnél – elsősorban a parasztságnál – nem meghatározható, az ilyen jellegű kérdések feltevése bizalmatlanságot kelt, ezért nem várható hiteles adatszolgáltatás, továbbá veszélyeztetni az egész összeírás sikerét. Elmaradt a lakóingatlanok szobaszámának kérdése, valamint a testi és szellemi fogyatékosoknak a népszámlálással egyidejűleg történő összeírása is. A Művelődési Minisztérium az adatok feldolgozása kapcsán fogalmazott meg külön igényeket. Nevezetesen: kérte a 16 éven aluliak születési évenkénti (január 1. – augusztus 31., illetve szeptember 1. és december 31. közötti bontásban) adatait megyénként, külön a cigányokra vonatkozóan is, valamint a 16 éven aluli nemzetiségi népesség adatait korévenként. – MOL Központi Statisztikai Hivatal Levéltára B.-2.1.2. 10. d.

¹² MOL Központi Statisztikai Hivatal Levéltára B. 2.1.2. 10. d.

¹³ MOL M-KS 288. f. 23. cs. 1959/29. ö. c.

kozik – több más mellett – a nemzetiségi adatfelvétel problémájával. Egyes „helyeken rosszindulatú és hamis hírek kaptak szárnyra, amelyek következtében nemzetiségi vidékeken a nemzetiségre és anyanyelvre vonatkozó adatok kétes értékűek lettek, mert az érintett lakosság jó része magyar nemzetiségűnek és magyar anyanyelvűnek vallotta magát, egyes községekben letagadás történt a földtulajdonból és a lakószobák számából, mert a lakosság a próbafelvételt katonaság beszállásolásával, lakáskiutalással, adókivetéssel hozta kapcsolatba.”¹⁴

Az Elnöki Tanács 1959/30. számú törvényerejű rendelete az 1959. és 1960. év fordulójának eszmei időpontja szerint megtartott összeírást és „az adatoknak a helyszínen való közvetlen felülvizsgálását” a tanácsok végrehajtó bizottságai által alkalmazott számlálóbiztosok és felülvizsgálók hatáskörébe helyezte, akiknek a megbízása a KSH hozzájárulásával történt.

A nemzeti-etnikai kérdőpontok tekintetében a próbaszámlálás tapasztalatai alapján változtatásokra nem került sor. Így a korábbi gyakorlatnak megfelelően az anyanyelvre, nemzetiségre, az anyanyelven kívül beszélt más nyelvre, valamint az állampolgárságra kérdeztek rá. A fogalom-meghatározások is a korábbiaknak megfelelően történtek. Kimaradt viszont a népszámlálás kérdőpontjai közül a megkérdezett vallására való rákérdezés.

A nemzeti-etnikai kérdőpontok esetében a gondos politikai és propaganda tevékenység sem tudta közömbösíteni a korábbi tapasztalatot, így a bevallások alatta maradtak a tényleges számoknak.

Kenessey Zoltán, a KSH munkatársa a Baranya megyében tapasztaltakat a következőképpen foglalta össze: „Amennyiben ez megítélhető, a németül tudók (s azt hiszem, zömmel a többi nemzetiségi vagy esetleg annak gondolható személyek) túlnyomóan nagy többsége magyar nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallotta magát.”¹⁵

A KSH által az MSZMP KB részére a népszámlálásról készített összefoglaló jelentés általános érvénnyel ismétli meg a fentieket. „A lakosság túlnyomó többsége a feltett kérdésekre őszintén válaszolt. Előfordult azonban, hogy a nemzetiségi – elsősorban németlakta – területeken az anyanyelv és különösen a nemzetiség bevallása nem a valóságnak megfelelően történt. Ezen kívül – különösen a városokban – volt tapasztalható, hogy a szobák számát a valóságosnál alacsonyabbnak vallották.”¹⁶

¹⁴ MOL M-KS 288. f. 23. cs. 1959/ 29. ö. e.

¹⁵ MOL Központi Statisztikai Hivatal Levéltára B. 2.1.2. 10. d.

¹⁶ MOL M-KS 288. f. 23. cs. 1959/ 29. ö. e.

1970.

Az Elnöki Tanács 1969/18. számú törvényerejű rendelete alapján 1969. és 1970. fordulójának eszmei időpontjában lebonyolított népszámlálás során a teljes körű összeírás mellett a népesség és a lakások 25 százaléka esetében reprezentatív adatfelvételre is sor került.

A népszámlálás programjának kialakításakor messzemenően tekintettel voltak a korábbi népszámlálások tapasztalataira, az eltelt időben végbement gazdasági-társadalmi változások „mérésének” igényére, a különböző nemzetközi szervezeteknek – KGST, ENSZ – a '60-as évek második felében kiadott ajánlásaira. A jelentősen bővülő hazai és nemzetközi adatközlési igény tette szükségessé a reprezentatív mintavétel alkalmazását.

A módszertani újítás lényege, hogy míg a kevesebb kérdést tartalmazó alapprogram minden személyre, addig a lényegesen több kérdést tartalmazó kiegészítő vagy reprezentatív felvétel csupán a lakosság megfelelő mintavétellel kiválasztott 25 százalékára vonatkozott. A kiegészítő kérdések közé azok kerültek, amelyekből legfeljebb megyei részletezésű vagy országos eredmények összeállítása volt szükséges.

A nemzeti-etnikai kérdőpontok tekintetében – az ENSZ ajánlásától és a korábbi hazai népszámlálásoktól is eltérően – több változtatásra került sor. E kérdőpontok tekintetében eltért egymástól a KGST és az ENSZ ajánlása is. Míg az anyanyelv, nemzetiség, anyanyelven kívül beszélt nyelv, vallás, állampolgárság kérdéseknek a kiegészítő programban való szerepeltetését az ENSZ fontosnak tartotta, addig a KGST ajánlása egyiket sem tartalmazta. Bár mind az 1968-ban végrehajtott mikrocenzus, mind a népszámlálás végleges programjának kialakításakor fölmerült, hogy az adatok összehasonlíthatósága szempontjából aggályos a nemzetiség kérdésének elhagyása, végül is sem a teljes körű, sem a reprezentatív adatfelvétel során nem kérdeztek rá a vallásra, a nemzetiségre¹⁷, és az országban tartózkodó csekély létszámú külföldi állampolgárra való hivatkozással, az állampolgárságra sem. Az anyanyelv rovatban a következő válaszlehetőségeket tüntették fel előnyomtatva: magyar – szlovák – román – szerb, horvát, egyéb délszláv – német – cigány – egyéb, mégpedig: ...

A reprezentatív kérdőív emellett az anyanyelven kívül beszélt más nyelvre is rákérdezett. A fogalmi meghatározások a korábbi gyakorlattal megegyezők voltak.

¹⁷ „A mostani népszámlálás során, először nem kérdezik az összeírtak nemzetiségét, mivel a tapasztalatok szerint ezek az összesítések általában nem voltak megfelelőek, mert az emberek sokszor tagadták, nem mondták a valóságot.” – MOL Központi Statisztikai Hivatal Levéltára B.2.1.2. Tájékoztató az 1970. évi népszámlálásról. 1969. december 3. 15. d.

Az összeírási munkák 1970. január 14-én az egész ország területén befejeződtek. A Központi Statisztikai Hivatal a népszámlálás végrehajtását értékelő jelentésében részletesen kitért az etnikai hovatartozást tükröző adatok valóságtartalmára, a felvétel során tapasztaltakra is. A jelentés leszögezi, hogy az előkészítési munkák során nagy hangsúlyt fektettek arra – a népszámlálási kérdőív és utasítások felépítése, a helyi propaganda, valamint a nemzetiségi szövetségek bevonása révén –, hogy a népszámlálás során a nem magyar anyanyelvűek számát a valóságos helyzetnek megfelelően írják össze. Ennek ellenére ez a szám általában most is alacsonyabb lett, mint amennyit a nemzetiségi szövetségek – sokszor túlzottan – becsülnek. Békés megyében például azt tapasztalták, hogy „az egyik szlovák tanítási nyelvű kollégium diákjainak nagy része magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Az ellenőrzés során megállapították, hogy ezek a diákok ténylegesen magyar anyanyelvűek és csupán azért iratkoztak be a szlovák tanítási nyelvű középiskolába, mivel ide könnyebb a bejutás és valószínűbbnek tartják az egyetemen való továbbtanulást.

Nem teljesen általánosítható vélemények szerint a német anyanyelvűek bevallása valamivel nagyobb számú volt az 1960. évinél. Különösen vonatkozik ez az idősebbekre, elsősorban Tolna, Baranya és Győr-Sopron megyékben. Fennáll azonban még ma is bizonyos félelem a német anyanyelv bevallását illetően, aminek magyarázataként egy, a Statisztikai Hivatalhoz érkezett bejelentés a német nemzetiség állítólagos helyi elnyomását említi meg.”¹⁸

A népszámlálással párhuzamosan került sor az MSZMP KB Politikai Bizottságának a magyarországi nemzetiségek helyzetéről 1968. szeptember 17-én hozott határozata végrehajtására. A határozat értelmében valamennyi olyan községben, járásban és megyében, ahol jelentősebb számban élnek nemzetiségek – ez Szolnok megye kivételével valamennyi megyét érintette –, az 1958. évi – szintén a nemzetiségekre vonatkozó – párthatározat érvényesülését felül kellett vizsgálni, és meg kellett állapítani a konkrét teendőket. Az 1970. május 20-án kelt jelentés több súlyos hiányosságot megállapított, amelyek elsősorban az elvek és a gyakorlati megvalósulás közötti különbségből fakadtak. A megyei jelentések mindegyike leszögezi, hogy a nemzetiségi lakosság gazdasági helyzete, életszínvonala általában megfelel a vele azonos településen élő magyar lakosság helyzetével, de több eltérésre is rámutatnak. A Vas megyei szlovén településen élők gaz-

¹⁸ MOL Központi Statisztikai Hivatal Levéltára B.2.1.2. Jelentés az 1970. évi népszámlálás végrehajtásáról. 1970. január 20. 15. d.

Az adatok összesítése a német anyanyelvűek esetében rácafoltt az optimista előrejelzésre. Az 1960. évi népszámlálás során ugyanis 50 765, míg az 1970. évi során csupán 35 594 személy vallotta német anyanyelvűnek magát.

dálkodási feltételei olyan rosszak, hogy „mindmáig termelőszövetkezetek sem alakultak”. Életszínvonaluk romlása miatt távoli vidékeken kénytelenek munkát vállalni, vagy végleg elköltözni. A szlovén lakosság száma egy évtized alatt mintegy egyharmaddal csökkent. Hasonló tendencia volt megfigyelhető Zala megye 7 horvát községében is. A Hajdú-Bihar megyei román lakosság 80-85 százaléka pedig a mezőgazdaságban fizikai munkásként dolgozott. Nem valósult meg a nemzetiségek létszámarányos képviselete a különböző társadalmi funkciókban sem. Bács-Kiskun megyében a 22 nemzetiségi községben és Baja városban csupán 9 nemzetiségi származású tanácselnök és 4 párttitkár volt. A Baranya megyei siklósi járásban pedig az 1967. évi tanácsválasztásokon esett vissza jelentős mértékben a tanács-tagok száma. Bár elvi álláspontként megfogalmazza a jelentés, hogy a különböző tisztségek betöltésénél nem a nemzetiségi hovatartozásnak, hanem az alkalmasságnak kell érvényesülnie, arra is rámutat, hogy amennyire természetes követelmény ez az elv, annyira félrevezető és hazug is lehet, ha kizárólagos hivatkozássá válik. A pozitív diszkrimináció szükségességét hirdető elvi állásfoglalások ellenére komoly visszaesés volt tapasztalható a nemzetiségi anyanyelvi oktatás terén is. Az okok között szerepelt: a nemzetiségi szülők közömbössége; a régebbi hátrányos megkülönböztetések okozta bizalmatlanság; megfelelő nyelvtudással rendelkező tanárok hiánya; a nemzetiségi gyerekek túlterheltsége, amit a magyar nyelven való tanulás és az orosz nyelv kötelező tanulása mellett a nemzetiségi nyelv tanulása jelent számukra; a nemzetiségi iskolák túlzott szórtsága, ugyanakkor a központosítás következményeként jelentkező csökkenő iskolaszám. Nem történt előrelépés a kétnyelvű feliratok kérdésében sem.

Pozitívumként említi a jelentés, hogy a vegyes lakosságú községekben megszűnt a nemzetiségek egymás közti korábbi ellenségeskedése, amit többek között az is tükröz, hogy Kakasdon a székely tsz-tagok sváb elnököt választottak.

Miután minden megyei jelentés igyekezett meghatározni a megyében élő nemzetiségi lakosság létszámát, szükségképpen kitért a nemzetiségi statisztika problémájára is.

„Általában az a nézet, hogy a népszámlálási adatok nem tükrözik a valóságos helyzetet, a nemzetiségi lakosság száma nagyobb a népszámlálási adatokban feltüntetetteknél. A jelenség okának meghatározásakor azonban nem mennek túl azokon az általános megállapításokon, hogy a nemzetiségi állampolgárok a múltban elszenvedett sérelmek hatására, illetve fokozatos asszimilálódásuk következtében vallják magukat magyarnak.”¹⁹

¹⁹ MOL M-KS 288. f. 36. cs. 12. ő. c./1970.

A fenti tendenciák egyáltalán nem meglepőek, ha figyelembe vesszük, hogy a nemzetiségi politikát, a nyilvános deklarációkban megfogalmazottakkal ellentétben, még mindig az a szemlélet határozta meg, hogy a nemzetiségi kérdés a szocializmus építésével párhuzamosan megoldódik.

1980.

Az 1979. december 31. és 1980. január 1. napja közötti éjféli állapot alapulvételével megtartott népszámlálást az Elnöki Tanács 1977. évi 29. számú törvényerejű rendelete szabályozta.

A Központi Statisztikai Hivatal a népszámlálás programjának kialakításakor – a korábbiakhoz hasonlóan – abból indult ki, hogy az alkalmas legyen az előző népszámlálás óta végbement gazdasági-társadalmi változások követésére, azaz feleljen meg a kialakult magyar hagyományoknak, így biztosítsa a megfelelő adatsorok továbbvezetését, elégítse ki a nemzetközi irányelvek követelményeit, ugyanakkor csak azon kérdések feltételére szorítkozzon, amelyeknél a teljeskörű összeírásra szükség van. A takarékosági elvárásokat figyelembe véve az 1970. évihez képest csökkentették a kérdések számát, ugyanakkor néhány ponton, így a nemzeti-etnikai kérdőpontok tekintetében is bővítésre került sor.²⁰ Ismét bekerült ugyanis a nemzetiség kérdezése a népszámlálás programjába. Bár a különböző előkészítő anyagok általában úgy tüntetik fel, mintha ez a nemzetiségi szövetségek kérése lett volna, valójában ez az igény a Politikai Bizottság 1978. január 10-i ülésén fogalmazódott meg. Az ülés napirendjén a nemzetiségi szövetségek 1978-ban esedékes kongresszusainak előkészítése szerepelt, és ennek kapcsán foglalkozott a PB részletesebben a hazai nemzetiségek helyzetével. Ezt megelőzően a testület 1968-ban tárgyalta behatóan a nemzetiségi kérdést, az akkor elfogadott határozatok megváltoztatását nem tartották szükségesnek, így némileg szokatlannak tűnt, hogy a probléma egy részkérdésének – a szövetségek soron következő kongresszusainak – tárgyalásával miért a párt vezető testülete foglalkozik.²¹

Kornidesz Mihály az előterjesztés szóbeli kiegészítésekor maga is szükségesnek tartotta e körülmény indoklását. Eszerint: „a nemzetiségi kérdés, úgy tűnik, világszerte és hazánkban is nagy érdeklődésnek örvendő, hallatlanul sok az ezzel kapcsolatos kérdés, és belpolitikai életünket

²⁰ A Gazdaságpolitikai Bizottság 1979. április 9-i ülésén tárgyalta a KSH előterjesztését az 1980. évi népszámlálásról. A KSH előterjesztését, amit ekkorra már a különböző tárcákkal, állami és társadalmi szervezetekkel egyeztetett, a Gazdasági Bizottság változtatás nélkül elfogadta, és jóváhagyólag terjesztette a Politikai Bizottság elé. – MOL M-KS 288. f. 15. cs. 375. ö. c./1979.

²¹ Annál is inkább, mert a szövetségek előző, 1973. évi kongresszusainak előkészítéséről az Agitációs és Propaganda Bizottság tárgyalta. – MOL M-KS 288. f. 5. cs. 735. ö. c./1978.

is maga a nemzetiségi téma motiválja. A másik ok: tudjuk, mindaz, ami Magyarországon a nemzetiségekkel történik, nem egyszerűen annak a 150 ezer vagy mintegy 450 ezer nemzetiségi ügye, hanem a lenini nemzetiségi politika következetes megvalósítása, amely más összefüggéseket is magában foglal, mindenekelőtt azt is jelzi, hogy a Magyar Népköztársaság, ha így vélekedik a nemzetiségekről, egyben ezt a következetes politikát várja el más országoktól is.”²² E néhány mondat több figyelemre méltó elemet is tartalmaz. A második világháború után a kommunista politikai elit általában tagadta a határon túli magyar kisebbségek helyzetének a belpolitikára gyakorolt közvetlen hatását, valamint az internacionalizmus ideológiájára hivatkozva a nemzeti kérdést igyekezett elfojtani, illetve elfojtatni. Ennek az összefüggésnek az elismerése azt is jelzi, hogy e kérdéskör immár tematizálódott a társadalmi és a politikai közbeszédben. Másrészt ismét megerősítést nyert a Trianon utáni magyar kisebbségpolitika azon jellemzője, amely a határon túli magyar kisebbségek és a hazai kisebbségek helyzetét valójában nem tekintette azonos, egymással összehasonlítható problémának, amelynek adott esetben elvszerű megoldási alternatívái is hasonlóak. E szerint a hazai kisebbségek különböző kulturális, oktatási igényeire nem elsősorban saját identitásuk megőrzésének biztosítása érdekében kell tekintettel lenni, hanem azért, hogy ezzel hivatkozási alapot teremtsünk a szomszéd országokban élő magyarság érdekében való föllépésünkhöz. Ez a kettősség a magyarázata annak, hogy a hazai kisebbségek számára biztosított jogok sok esetben a deklaráció szintjén maradtak, a gyakorlati lehetőségek és a jogi szabályozás között mindig jelentős eltérés volt. Az állam nem tudta megteremteni azt a bizalmi légkört sem, ami lehetővé tette volna, hogy a népszámlálások nemzetiségi statisztikái megbízható, reális adatokat szolgáltatassanak. Míg az 1970. évi népszámlálás során 155 ezer személy vallott nem magyar anyanyelvet, addig a nemzetiségi szövetségek 450 ezere becsülték számukat.

A szigorúan bizalmas minősítésű előterjesztés leszögezi, hogy Magyarországon a nemzetiségek gazdasági-politikai-közeleti egyenjogúsága zavartalanul érvényesül, és nem tapasztalható lényeges eltérés a többséghez viszonyítva életkörülményeikben sem. A dokumentum hangvétele általában pozitív kicsengésű, bár a nemzetiségi oktatás esetében elismeri a tantermek és tankönyvek, valamint a megfelelően képzett pedagógusok hiányából adódó hátrányokat. Jogosnak tartja a kisebbségek igényét anyanyelvű rádió- és televízió-műsorra, és célul tűzi ki a kétnyelvű feliratok elterjesztését is. A kongresszusokkal kapcsolatban azt az igényt fogalmazza

²² A továbbiakban a PB ülésen elhangzottakat elemzem, illetve abból idézek, ezt minden esetben nem jelzetelem. – MOL M-KS 288. f. 5.cs. 735. ö. e./1978.

meg, hogy azokon fejeződjön ki: a nemzetiségi származású állampolgárok egyenjogúsága; a párt és a kormány segítsége anyanyelvük és kultúrájuk ápolásához; összekötő szerepük a népek közötti barátság és kapcsolatok fejlesztésében.

A vita alapvetően a nemzetiségek létszámának valóságos meghatározása, s ehhez kapcsolódóan az 1980. évi népszámlálás, illetve az azt követően tervezett, a kiemelt községekben végrehajtandó nemzetiségi összeírás, a cigányság helyzete, nemzetiségként való elismerése, valamint a nemzeti kérdésnek a szomszéd országokhoz fűződő viszonyunkban való megjelenése, illetve az ott tapasztalható folyamatok körül összpontosult.

A nemzetiségek létszámának meghatározása kapcsán a hozzászólók kitértek arra, hogy legelőbb is azt kellene elemezni, hogy mi az oka a népszámlálási adatok és a becslések közötti nagymértékű eltérésnek. A németek és délszlávok esetében a kitelepítés, illetve jogfosztás, korlátozás történelmi tapasztalatára való hivatkozást ugyan jogos, de nem elégséges ok, hiszen „a politikai szituáció mára megváltozott”, így e félelmek alaptalanok.

A bizottság tagjainak többsége egyetértett azzal, hogy amennyiben az 1980. évi népszámláláson a nemzetiség kérdésének beiktatásával valóságosabb adatokhoz lehet jutni, úgy azt mindenképp meg kell tenni, elsősorban a nemzetiségek kulturális-oktatási igényeinek kielégítése, illetve tervezhetősége érdekében. De e tekintetben megfogalmazódtak kételyek is. Sarlós István azt az aggodalmát hangoztatta, hogy „egy rosszul megszervezett statisztikai összeírás nem vonzó, hanem ijesztő lesz számukra. Olyan keveredés van a magyarok és nem magyarok között néha, hogy a határvonalat sem tudják meghúzni.” Nemes Dezső a mezőgazdaság átszervezése, és egyéb gazdasági folyamatok, a szaporodó vegyesházasságok természetes következményének tartotta az asszimilálódás folyamatát, hiszen „aki kijelenti asszimilálódási szándékát, tulajdonképpen azt követeli.” Mégis támogatta a nemzetiség kérdésését, mert – véleménye szerint – ebben az asszimilálódott rétegben is megmaradt a származás, a kulturális hagyományok ápolása iránti igény, amit a többségi nemzetnek támogatnia kell. Ez az értelmezés fölveti a fogalom-használat kérdését is. Míg a bizottság egyes tagjai a nemzetiség fogalmát inkább az iménti értelemben használták, addig mások az állampolgárság szinonimájaként értelmezték. Huszár István arra hívta fel a figyelmet, hogy a korábbi népszámlálások tapasztalata azt jelzi, önmagában a nemzetiség kérdésétől nem lehet várni valós eredményt. „Ezt sok egyéb, társadalmi, politikai és szervező munkával lehetne elérni. Például azzal, hogy a nemzetiségi községekben a népszámlálók ahhoz a nemzetiséghez tartozók legyenek.”

Itt fogalmazódik meg először az is, hogy a népszámlálási adatok kontrolljaként, kijelölt nemzetiségi településeken a népszámlálást követően a KSH minősítésen alapuló összeírást eszközöljön.

„Ezen kívül a biztosokat fel lehetne hatalmazni arra, hogy egy utólagos bejelölést is végezzenek el, a falu, a község vezetőivel..., akik pontosan meg tudják mondani nekik, melyik család nemzetiségi. Baranyában már csináltak ilyet, így kialakul egy viszonyszám, amivel megfelelőbb adatot lehetne kapni.” A külső minősítésen alapuló módszer alkalmazását a hozzászólók nem támogatták, mondván: „Ez legyen önkéntes. Fontos, hogy ennek feltételeit teremtsük meg, de nem adminisztratív eszközökkel.” Vagy: „Mindenkinek magának kell elhatároznia, hogy magyar vagy nem.”

A cigányság helyzete, nemzetiségként való elismerése kérdésével a Politikai Bizottság 1958-ban és 1961-ben is foglalkozott, amellet foglalta állást, hogy a cigányság problémája elsősorban szociális, kulturális helyzetéből fakad, és nem önálló csoportidentitásából. Nemzetiségként való meghatározása azonban időről időre megfogalmazódott. A PB tagjai továbbra is kitartottak amellet, hogy nem kell támogatni a cigányság nemzetiségként való definiálását, mert „ahogy integrálódik Magyarországon, úgy települ szét”; tulajdonképpen a cigány nyelv olyan mesterséges nyelv, amit most támasztanánk fel. Ezzel együtt elismerték: „ez nagy kérdéssé válhat; vannak községek, ahol az általános iskola alsó négy osztályában 40-50 százalék a cigány gyerek”²³

A szomszéd országokhoz fűződő viszony és a nemzetiségi kérdés viszonylatában nagy jelentőségűnek ítélték a magyar kisebbségek szempontjából, ha hazai kisebbségeink kulturális-oktatási igényeit kielégítjük. Aczél György többségi véleményt fogalmazott meg, amikor kifejtette: „Láttam, hogy milyen idegesen reagált a román vezetés arra, amikor azt mondtuk, hogy a román nemzetiségeknek iskolát csinálunk. Azt mondták nem kell, minek legyen? ... Senki nem lehet híve annak, hogy visszatartsuk őket (az asszimilálódástól – a szerz.), de meggyőző munkával ezt a kis román, szlovák, német nemzetiséget meg kell tartani.

...Nem akarok arra hivatkozni, hogy milyen nagy súllyal szerepel egy-egy pozitív lépésünk. Nem is az egyenrangúság, hanem az előzékenység, a többség előzékenysége a kisebbel szemben. Szelid presszió is kell ahhoz, hogy egy német nemzetiségű községet rábeszéljünk a német nyelvű táblák kitételére. Véleményem szerint az ország érdeke is megkívánja ezt a rábeszélést..”

²³ Aczél György még azt is hozzátette: „Itt nem erőszakolnám, hogy több mint 400 ezer a valóság, de csak 300 ezren vallották magukat annak.” – MOL M-KS 288. f. 5.cs. 735. ö. c./1978.

Végül „A Politikai Bizottság 1978. január 10-i határozata a nemzetiségi politikánk néhány időszerű kérdéséről és a nemzetiségi szövetségek 1978-ban esedékes kongresszusainak előkészítéséről” című dokumentum kimondja: „A nemzetiségi oktatási-közművelődési igények és szükségletek reális felmérése érdekében az 1980-as népszámlálást fel kell használni arra, hogy pontosabb és egyértelműbb adatokkal rendelkezünk a nemzetiségek létszámáról.”

Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1979. április 10-i ülésén tárgyalta az előterjesztést, és a következő határozatot hozta: „Az Agitációs és Propaganda Bizottság az előterjesztést elfogadja. Megállapítja, hogy hazánkban a politikai légkör kedvező ahhoz, hogy az 1980-as népszámlálás során a nemzetiségi lakosság meggyőződésének megfelelően nyilatkozzék nemzetiségi hovatartozásáról. A Bizottság helyesli, hogy a kérdőíven három nemzetiségi vonatkozású kérdés (nemzetiség, anyanyelv, anyanyelven kívül beszélt nyelv) szerepeljen. El kell érni, hogy a nemzetiségi községekben az összeírást végző számlálóbiztosok az adott nemzetiség nyelvén is beszéljenek. A Központi Statisztikai Hivatal – a népszámlálásra támaszkodva – mérje fel a nemzetiségek által nagyobb arányban lakott falvakban a nemzetiségi nyelvi és kulturális igényekkel rendelkezők számát. A népszámlálási adatok mellett publikációkban megengedhető – kutatási eredményként – a számításokkal és felméréssel korrigált, a KSH által publikált adatok használata is.”²⁴

A próbaszámlálás tapasztalata azonban megerősítette a korábbi aggályokat, a nemzetiségi bevallások nagyon alacsony számúak voltak. Így az előkészítésre az érintettek a korábbiaknál is nagyobb hangsúlyt helyeztek. A KSH elnökhelyettese központi utasítást adott ki a helyi tanácsoknak, amelyben leszögezte, hogy az 1980. évi népszámlálás során nagy hangsúlyt kell helyezni a nemzetiségi lakosság számának pontos meghatározására. Annak érdekében, hogy a lakosság „aggály nélkül, a valósághoz híven adjon választ nemzetiségi hovatartozására”, jelentős propaganda munkát kell kifejteni, illetve azokban a községekben és városokban, ahol jelentős számú nem magyar anyanyelvű személy él, olyan számlálóbiztosokat kell kijelölni, akik nemcsak az adott nemzetiség nyelvét, de bizalmát is bírják.²⁵

²⁴ MOL M-KS 288. f. 41. cs. 323. ö. c./1979. Annak ellenére tehát, hogy a PB egy évvel korábbi ülésén még nem támogatta, döntés született a kiemelt településeken minősítéssel végzett nemzetiségi összcírásról. Ezt erősíti meg a PB 1979. május 3-i ülésének határozata is, amely kimondja: „A Központi Statisztikai Hivatal a népszámlálásra támaszkodva, azt követően külön felméri a nemzetiségi nyelvi és kulturális igényekkel rendelkezők számát a nemzetiségek által nagyobb arányban lakott falvakban.” – MOL M-KS 288. f. 5. cs. 771. ö. c./1979.

²⁵ BKMÖL Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Szakigazgatási szervének iratai 31/1980.

A KSH közreadta a „Felhívás a lakossághoz Magyarország nemzetiiségi hovatartozásának népszámlálási bevallása érdekében” című dokumentumot is, amit elsősorban nemzetiiségek lakta területeken terjesztettek.²⁶

A Kulturális Minisztérium Nemzetiiségi osztálya gyorsjelentést kért a nemzetiiségi szövetségektől a népszámlálási tapasztalatokról. A jelentések egybehangzóan állapítják meg, hogy a „népszámlálás nemzetiiségpolitikai célját nem érte el.” Általános panaszként merült fel, hogy a propaganda-munka későn kezdődött meg, a tájékoztató körlevél szinte sehol nem jutott el a nemzetiiségi lakossághoz²⁷, a szövetségek munkatársait, az országos választmány tagjait sem az előkészítés, sem az összeírás során nem vonták be a munkába, az összeíróbiztosok a nemzeti kérdőpontokat sokszor fel sem tették, míg más esetekben ezekre a kérdőpontokra a válaszokat előre bejelölték. Előfordult az is, pl. Baranyában, hogy a nemzetiiségi számlálóbiztosokat nem a nemzetiiségek lakta körzetekbe osztották be, így nem sikerült biztosítani azt sem, hogy a számlálóbiztosok anyanyelvükön tudjanak kommunikálni az összeírtakkal.²⁸

A Kulturális Minisztérium Nemzetiiségi Osztályán 1980. február 13-án megbeszélést tartottak a KSH, a nemzetiiségi szövetségek, a minisztérium és az MSZMP KB képviselőinek részvételével a nemzetiiségi adatgyűjtés tapasztalatairól. Minden érdekelt fél korábbi álláspontját hangoztatta. A KSH képviselői úgy értékelték, hogy a maguk részéről az előkészítés során mindent megtettek a nemzetiiségi adatszolgáltatás sikere érdekében, a problémák a végrehajtásban keresendők, mert a helyi tanácsok nem mindenütt foglalkoztak megfelelően a kérdéssel. A nemzetiiségi szövetségek a korábbi gyorsjelentésben megfogalmazottakat részben kiegészítve, azt hangsúlyozták, hogy a központi tájékoztatás nem is érintette a nemzetiiségi vonatkozásokat, és hogy a hiányosságok okai mélyebben keresendők az adminisztratív intézkedések elégtelenségénél. Megállapodás született arról, hogy a nemzetiiségi szövetségek március elejére összegezik a községekből beérkező tapasztalatokat, amit kiegészítenek a jelenleg folyó, kiegészítő

²⁶ „Három kérdés azt célozza, hogy megállapítsuk a hazánkban élő nemzetiiségek, így a szlovákok, románok, horvátok, szerbek, szlovének, németek számát. Az adatok alapján majd nyílik arra, hogy felmérjük a nemzetiiségi jellegű oktatási és művelődési tényleges igényeket és szükségleteket, melyek ápolják és elősegítik a nemzetiiségi sajátosságok megőrzését. A nemzetiiségi lakosság érdeke elsősorban, hogy településenként ismerjük népesség számukat. Az állampolgári jogokat függetlenül nemzetiiségétől és anyanyelvétől Magyarországon mindenki egyformán gyakorolhatja. Nem jelent előnyt, de hátrányt sem, ha valaki magát nem magyar nemzetiiségű csoporthoz tartozónak jegyezteti be a népszámlálási kérdőívre” – szól a dokumentum. – BKMÖL Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Szakigazgatási szervének iratai 31/1980.

²⁷ „Egy magát megnevezni nem kívánó személy elmondta, hogy látta a körlevelet egy községben stószszámmra a tanácsházán, nem érti, miért nem adták ki családoknak.” – írta Réger Antal, a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének főtákará.

²⁸ MOL M-KS 288. f. 36. cs. 16. ö. c./ 1980.

adatfelvétel tapasztalataival, s azt együttesen vitatják meg. A KSH pedig az 1980. február 15. – március 15. között sorra kerülő kiegészítő adatfelvételkor figyelembe veszi a szövetségek és helyi szervek igényeit.²⁹

A kiegészítő, minősítésen alapuló adatfelvételt 506, a négy legnagyobb lélekszámú – német, szlovák, román, délszláv – nemzetiség által lakott községben végezték el. A nemzetiségek által szórványosan lakott településeken becsléssel állapították meg számukat. A kiegészítő adatfelvétel nem terjedt ki a városokra. A minősítést a községi tanácsok olyan személyek bevonásával végezték, akik a települést jól ismerik. A minősítés családonként történt, így a családok jellegét, nem pedig a személyek hovatartozását jelölték. A minősítés szempontjából a következő kategóriákat különböztették meg.

1. Egyértelműen nemzetiségi családba tartozókat. Ebben az esetben az egy háztartásban élő generációk mindegyike, vagy legalábbis egyik tagja beszéli a nemzetiségi nyelvet.

2. Nemzetiségileg vegyes családba tartozókat. Ebben az esetben további két kategóriát különböztettek meg:

a) Nyelvileg nem asszimilálódott vegyes családok. Ebbe a kategóriába elsősorban a vegyesházasságban élőket sorolták, amelyekben a nemzetiség hagyományait is ápolják, és nyelvileg a gyermekek sem asszimilálódtak.

b) Nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott családok. Ide sorolták azokat, akik ugyan nemzetiségi származásúak, akár a házaspár mindkét tagja, de már sem ők, sem gyermekeik nem használják az anyanyelvüket. Ezek nemzetiségi jellege már nem nyelvi vonatkozású, hanem inkább egyes kulturális sajátosságokban fejeződik ki.

A minősítési eljárás alapján kapott számok a népszámlálási adatoknál lényegesen magasabbak voltak. A népszámlálási adatbevallások szerint

²⁹ A nemzetiségi szövetségek a márciusra elkészített jelentésükben gyakorlatilag megismételték korábbi észrevételeiket, de ekkor már az egyes állításokat helyi, konkrét példákkal támasztották alá. Bár a jelentések többségében a negatív példák sorolódnak, a kialakult kép mégis árnyaltabbá vált. „A számláló biztos a nemzetiségi kérdéseket nem tette fel. A kérdőívre már előre fel volt jegyezve: nemzetisége magyar, anyanyelve magyar. Csak külön felszólításra került a két rubrikába a német. A biztos kommentárja ehhez az volt, hogy már mindenütt járt a körzetünkben, ahol sok magyarországi német lakik, de senki sem íratta magát németnek. A népszámlálásban való részvételre senki sem kért fel, így nem volt módom közreműködni. Beszélgetésünk során megállapíthattam, hogy ... sokan összekeverik a nemzetiséget az állampolgársággal. Véleményem szerint szükséges lett volna egy ilyen irányú alapos felvilágosító munka. (Pécs)” vagy „Tapasztalataim a népszámlálást illetően jók. Az akciót jól készítették elő. Csolnokon több ember megkérdezése után az a tapasztalatom, hogy a népszámlálás rendben, törvényesen folyt le. Nem volt olyan eset, ami még a legutóbbi népszámlálás esetén előfordult, hogy a számlálóbiztos nem volt hajlandó beírni, hogy az illető német nemzetiségű. (Csolnok)” – MOL M-KS 288. f. 36. cs. 16. é. n/1980.

abban az 506 községben, ahol a minősítést is elvégezték, mindössze 156 ezret tett ki azok száma, akik valamely nemzetiség nyelvét anyanyelvként vagy második nyelvként beszélték. A minősítések ezeken a településeken 252 ezer főben határozták meg a nemzetiségi kulturális igényű lakosság számát. Ezen belül az egyértelműen nemzetiségi összetételűnek minősített családtagok létszáma 131 ezer fő volt, további 55 ezer személy élt nemzetiségileg vegyes családban, amelyek nyelvileg még nem asszimilálódtak. Így 186 ezer fő volt az egyértelműen nemzetiségi, illetve nyelvileg nem asszimilálódott családok tagjainak száma, ami 30 ezerrel magasabb volt a nemzetiségi nyelveket a népszámláláskor bevallottan beszélőkénél. Ezeket az adatokat a nem nemzetiségi községekben és városokban szórványban élő nemzetiségiek hasonló módszerrel becsült számával kiegészítve kb. 320 ezer főre volt tehető a nemzetiségi kulturális igényűekkel rendelkezők létszáma. A tanácsi minősítések szerint legtöbben a németek (132 ezer fő) voltak, őket követték a szlovákok (68 ezer fő), majd a délszláv nemzetiségi csoport (40 ezer fő), a románok száma volt a legalacsonyabb (12 ezer fő). A minősítéssel megállapított nemzetiségi kulturális igényűekkel rendelkezők számának eltérése az egyes nemzetiségi csoportokon belül igen eltérő volt a népszámláláskor anyanyelvet vallókéthöz: a németeknél, szlovákoknál közel hétszeres, a másik két nemzetiségi csoportnál pedig másfélszeres.³⁰

Ezt követően az egyik súlyos gondot az okozta, hogy a különböző adatok közül mit hozzanak nyilvánosságra, és mely adatokat használják az oktatási, kulturális igények kielégítésekor.

A Politikai Bizottság 1980. május 27-én megtartott ülésén úgy határozott, hogy a „népszámlálás nemzetiségi adatainak nyilvánosságra hozatalánál közölni kell a bevallás szerinti és a becsült adatokat is”.³¹ Hasonlóan foglalt állást az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya is. Azaz: „A politikai és propaganda munkában a magyarországi nemzetiségi lakosság lélekszámára vonatkozóan a mintegy 300–350 000 fős adatot célszerű egységesen használni. A nemzetiségi szövetségek munkájuk során használhatják saját becsült adataikat. A kulturális ellátás tervezésekor az adott terület reális igényeit kell figyelembe venni.”³²

De mi számít reálisnak? A kör bezárult, visszaértünk oda, ahonnan elindultunk.

³⁰ MOL M-KS 288. f. 24. cs. 26. ő. c./1980.

³¹ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 801. ő. c./1980.

³² MOL M-KS 288. f. 5. cs. 801. ő. c./1980.

1990.

Az 1989. és 1990. év fordulójának eszmei időpontjával megtartott népszámlálást szabályozó 1988. évi 22. számú elnöki tanácsi törvényerejű rendelet kimondta, hogy a népszámlálás „a magyar állampolgárookra és az ország területén tartózkodási engedéllyel rendelkező külföldiekre” terjed ki. Azt is előírta, hogy a teljeskörű összeírás mellett a népesség és a lakások 20 százalékánál „részletesebb adatok összeírására is sor kerül”, amely során részletesebben kérdezték a lakások műszaki adatait, a személyek foglalkoztatottságát, ingázását, fogyatékoságait, valamint további adatokat gyűjtöttek a nők termékenységről.

Az etnikai-nemzetiségi kérdőpontok megegyeztek az 1980. évi népszámlálásával. A program összeállításakor azonban több kérdés is felmerült. Nem volt egyetértés abban, hogy valójában ki is tekinthető nemzetiséghez tartozónak. Egyik álláspont szerint csak azokat lehet nemzetiségnek tekinteni, akik annak vallják, illetve vallották magukat. Így az oktatási és egyéb kulturális jogok biztosításakor is ezekből az adatokból kell kiindulni. Egy másik álláspont szerint a korábbi népszámlálási tapasztalatok arra utalnak, hogy a nemzetiségi bevallásokra jelentős hatást gyakorolt a mindenkori politikai helyzet, valamint a nemzetiségi lakosságnak néhány múltbeli negatív tapasztalata. Így a németek kitelepítésénél az 1941. évi adatok felhasználása, a szlovák-magyar lakosságcsere, a délszlávoknál a Jugoszlávia elleni propaganda. A nemzetiségi lakosság hangulatát befolyásolja, illetve befolyásolta „az az aggodalom is, hogy sorsuk, illetve a közvéleményben való megítélésük alakulása a határon túli magyarság helyzetének változásával függ össze.”³³

De nem lehet elég ismérv az anyanyelven kívül beszélt nyelv sem az etnikai csoport vizsgálatára, mert a nyelvet már nem használók, a részben asszimilálódottak körében is sokan vannak olyanok, akik igényt tartanak őseik kultúrájának, nyelvének ápolására. Ezért másként kell értékelni a bevallást és másként a „hétköznapi” életben követett magatartást, illetve érték- és igényrendszert.

Ismét fölmerült egy – az 1980. évihez hasonló – kiegészítő, minősítésen alapuló adatgyűjtés gondolata, amit erősített az a tény is, hogy annak eredményeit a nemzeti közösségek is elfogadták. Ugyanakkor az azt ellenzők a finanszírozási lehetőségek szűkösségére, a külső minősítés sokak által megkérdőjelezett módszerére, s arra hivatkoztak, hogy az csak a községekre korlátozódott. Ellene szólt az elmúlt évtizedben a személyiségi jogok védelme, illetve garantálása terén végbement változás is, ami az ed-

³³ MOL Központi Statisztikai Hivatal Levéltára B.1.1. 61. d.

diginél szigorúbb megkötések eredményezett a statisztikai összeírások gyakorlatában.

Szembe kellett nézni azzal is, hogy egy ilyen kiegészítő adatfelvételnél valamilyen módon elkerülhetetlen a cigányság számbavétele is. Azt senki sem vonta kétségbe, hogy „a cigányság valósághoz közelítő számának és életkörülményeinek feltárásához is jelentős érdekek fűződnek”, ugyanakkor ha a kiegészítő összeírás a cigányságot is magába foglalná, ez további módszertani problémákat vetne fel.³⁴

Végül a korábbiakkal ellentétben a nemzetiségi kérdésnél az előnyomatott válaszszavak között szerepeltették a „cigány” megjelölést.

Az 1990. évi népszámlálás előkészítésénél merült fel először a kettős identitás mérésének problematikája. A Minisztertanács Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkársága 1989. őszén vetette fel a kérdést. A Központi Statisztikai Hivatal vezetője erre már nem látott lehetőséget, mert a „nemzetiséggel kapcsolatos kérdések megváltoztatására vagy kibővítésére az utolsó lehetséges időpont 1989. július elején volt.” De kidolgozatlanak tartotta a kérdés felvetését módszertani szempontból is, ami így csak további értelmezési gondokat jelentene. Ugyanakkor – véleménye szerint – a kettős kötődés árnyalt megközelítésére a „jelenlegi kérdéscsokor együttes elemzése lehetőséget ad.”³⁵

A kettős, illetve többes kötődés mérésének módszertani újítására a 2001. évi népszámláláskor került sor. A módszertani újítás a népszámlálások nemzeti-etnikai vonatkozású adatainak elemzési lehetőségeit lényegesen kibővítették. Csak reméljük, hogy az interetnikai viszonyok jobb megértése érdekében a következő népszámlálások lebonyolításakor is megtartják e módszertani újításokat, hogy összehasonlítható adatok állhassanak rendelkezésre.

³⁴ MOL Központi Statisztikai Hivatal Levéltára B.1.1. 61. d. Lásd még: Dr. Klinger András: Az 1990. évi népszámlálás programja. In: *Statisztikai Szemle*, 1989. 8-9. sz. 749-758.

³⁵ MOL Központi Statisztikai Hivatal Levéltára B.1.1. 61. d.

Függelék

1. táblázat: Az 1949. évi népszámlálás nemzetiséggel összefüggő kérdéspontjai és az előnyomtatott válaszlehetőségek

Kérdés	Felelet
9. vallása:	r. kat., gör. kat., ref., evang., gör. kel., unit., izr., baptista, egyéb, mégpedig:, felekezeten kívüli
10. anyanyelve (az a nyelv, amelyet az illető saját nyelvének vall és a legjobban és legszívesebben beszél)	magyar, szlovák, román, horvát, szerb, német, bunyevác, sokác- vend, szlovén, cigány, egyéb mégpedig:
11. nemzetisége (minden befolyástól mentes és anyanyelvére való tekintet nélkül megjelölendő az a nemzetiség, amelyhez tartozónak a meg számlált érzi és vallja magát)	magyar, szlovák, román, horvát, szerb, német, bunyevác, vend, sokác, szlovén, cigány, egyéb mégpedig:
12. anyanyelvén kívül mely más nyelven beszél még:	
13. állampolgársága:	magyar, külföldi, és pedig: ...

2. táblázat: Magyarország népességének anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása 1949.

népesség	fő		a népesség %-a		a kisebbség hányada	
	anyanyelv	nemzetiség	anyanyelv	nemzetiség	anyanyelv	nemzetiség
összesen	9 204 799	9 204 799	100,00	100,00		
magyar	9 076 041	9 104 640	98,60	98,91	—	
szlovák	25 988	7 808	0,28	0,08	20,18	7,80
román	14 713	8 500	0,16	0,09	11,43	8,49
horvát	20 423	4 106	0,22	0,04	15,86	4,10
szerb	5 158	4 190	0,06	0,05	4,01	4,18
szlovén	4 473	666	0,05	0,01	3,47	0,66
német	22 455	2 617	0,24	0,03	17,44	2,61
cigány	21 387	37 598	0,23	0,41	16,61	37,54
egyéb	14 161	34 674	0,15	0,38	11,00	34,62
összes kisebbségi	128 758	100 159	1,40	1,09	100,00	100,00

Megjegyzés: a sokác anyanyelvüként összeírt 10477 személyt a horvát anyanyelvűekhez soroltuk.

3. táblázat: Az 1960. évi népszámlálás nemzetiséggel összefüggő kérdéspontjai és az előnyomtatott válaszlehetőségek

Kérdés	Felelet
13. állampolgársága:	magyar, külföldi, éspedig: ...
10. anyanyelve (az a nyelv, amelyet az illető saját nyelvének vall és a legjobban és legszívesebben beszél)	magyar, szlovák, román, német, horvát, szerb, egyéb délszláv, cigány, egyéb mégpedig:
11. nemzetisége (minden befolyástól mentes és anyanyelvére való tekintet nélkül megjelölendő az a nemzetiség, amelyhez tartozónak a megszámolt érzí és vallja magát)	magyar, szlovák, román, német, horvát, szerb, egyéb délszláv*, cigány, egyéb mégpedig:
12. anyanyelvén kívül mely más nyelven beszél még:	

* Az ún. egyéb délszláv anyanyelvűek száma csak a bunyevác, sokác, szlovén és vend anyanyelvűeket jelentette. Ugyanúgy az ezeket a nyelveket beszélők tekintendők az „egyéb délszláv” nyelven beszélőknek. Az adatbevallások bizonytalansága miatt némely esetben a horvátok az „egyéb délszláv”, a bunyevácok és sokácok a horvát anyanyelvűek között szerepeltek.

4. táblázat: Magyarország népességének anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása 1960.

népesség	fő		a népesség %-a		a kisebbség hányada	
	anyanyelv	nemzetiség	anyanyelv	nemzetiség	anyanyelv	nemzetiség
összesen	9 961 044	9 961 044	100,00	100,00		
magyar	97 86 038	9 837 275	98,24	98,76		
szlovák	30 690	14 340	0,31	0,14	17,54	11,59
román	15 787	12 326	0,16	0,12	9,02	9,96
horvát	25 262	14 710	0,25	0,15	14,43	11,89
szerb	4 583	3 888	0,05	0,04	2,62	3,14
német	50 765	8 640	0,51	0,09	29,01	6,98
cigány	25 633	56 121	0,26	0,56	14,65	45,34
egyéb	22 286	13 744	0,22	0,14	12,73	11,10
összes kisebbségi	175 006	123 769	1,76	1,24	100,00	100,00

5. táblázat: Magyarország népességének anyanyelvi megoszlása 1970.

anyanyelv	fő	a népesség %-a	a kisebbség hányada
összesen	10 322 099	100,00	
magyar	10 166 237	98,49	
szlovák	21 176	0,21	13,59
román	12 624	0,12	8,10
német	35 594	0,34	22,84
szerb	12 235	0,12	7,85
horvát	17 609	0,17	11,30
szlovén	4 205	0,04	2,70
cigány	34957	0,34	22,43
egyéb	17 462	0,17	11,20
összes kisebbségi	155 862	1,51	100,00

6. táblázat Az 1980. évi népszámlálás nemzetiséggel összefüggő kérdéspontjai és az előnyomtatott válaszlehetőségek

Kérdés	Felelet
8. nemzetisége	magyar, szlovák, román, horvát, szerb, szlovén, német, egyéb:
9. anyanyelve	magyar, szlovák, román, horvát, szerb, szlovén, német, cigány, egyéb:
10. anyanyelvén kívül beszélt nyelv:	

7. táblázat: Magyarország népességének anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása 1980.

nemzetiség	fő		a népesség %-a		a kisebbség hányada	
	anyanyelv	nemzetiség	anya- nyelv	nemze- tiség	anya- nyelv	nemze- tiség
összesen	10 709 463	10 709 463	100,00	100,00		
magyar	10 579 898	10 638 974	98,79	99,34		
szlovák	16 054	9 101	0,15	0,08	12,39	12,91
román	10 141	8 874	0,09	0,08	7,83	12,59
horvát	20 484	13 895	0,19	0,13	15,81	19,71
szerb	3 426	2 805	0,03	0,03	2,64	3,98
szlovén	3 142	1 731	0,03	0,02	2,43	2,46
német	31 231	11 310	0,29	0,11	24,10	16,05
cigány	27 915	6 404	0,26	0,06	21,55	9,09
egyéb	17 172	16 369	0,16	0,15	13,25	23,22
összes kisebbségi	129 565	70 489	1,21	0,66	100,00	100,00

8. táblázat: Magyarország népességének anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása 1990.

népesség	fő		a népesség %-a		a kisebbség hányada	
	anyanyelv	nemzetiség	anya- nyelv	nemzeti- ség	anya- nyelv	nemze- tiség
összesen	10 374 823	10 374 823	100,00	100,00		
magyar	10 222 529	10 142 072	98,53	97,76		
szlovák	12 745	10 459	0,12	0,10	8,37	4,49
román	8 730	10 740	0,08	0,10	5,73	4,61
horvát	17 577	13 570	0,17	0,13	11,54	5,83
szerb	2 953	2 905	0,03	0,03	1,94	1,25
szlovén	2 627	1 930	0,03	0,02	1,72	0,83
német	37 511	30 824	0,36	0,30	24,63	13,24
cigány	48 072	142 683	0,46	1,38	31,57	61,30
egyéb	22 079	19 640	0,21	0,19	14,50	8,44
összes kisebbségi	152 294	232 751	1,47	2,24	100,00	100,00

Nemzetiségi oktatás és oktatáspolitikai Magyarországon a hatvanas években

Nationality Education and Education Policy in Hungary in the 1960s

After the Second World War the institutional and regulatory framework of the education of national minorities living in Hungary was reorganized in the 1950s. The dominant idea of educational policy developed by the beginning of the 1960s deemed the assimilation inevitable and that is why it introduced bilingual education in nationality schools embodying 9-10% of the entire system of minority education. Contrary to expectations the results of this reform proved to be quite weak. The participation in nationality education continuously decreased in the decade, but partially as a consequence of contraction of schools. These processes led to further policy interventions at the end of the 1960s.

Az oktatáspolitikai számára a kisebbségek kérdése bonyolult probléma, mivel gyakran egyszerre több, egymásnak nem ritkán ellentmondó igényhez kell igazodnia: a kisebbségi csoportok és a többségi társadalom különböző elvárásaihoz, valamint más társadalmi, gazdasági, kulturális, (kül)politikai szempontokhoz. Nehezíti a helyzetet, hogy a kisebbségi oktatáspolitikának az általános, több oldalról jövő kihívások mellett nagyon konkrét gyakorlati kérdéseket is meg kell válaszolnia, olyan megoldásokat kell találnia, amelyek a gyakorlatban is működnek. Az oktatásügynek ehhez jól megalapozott célkitűzéseket kell megfogalmaznia, a megvalósítás során célszerű a kisebbségi csoportok tényleges helyzetének és igényeinek megfelelő, valós helyzetre építeni, figyelembe véve a változás tendenciáit, várható irányát, a kisebbségi csoportok gyakran egymástól is különböző helyzetét a többségi társadalomban. A tananyaggal összefüggésben figyelembe kell venni az asszimiláció különböző szakaszait és különbségeit az élet területeinek, illetve az egyes kisebbségi csoportok vonatkozásában, valamint a tananyagnak az egyéni és csoportfejlődés szempontjából kívánatos felépítését az iskolakezdéstől a rendszer kilépési pontjáig. Az oktatási rendszer egészére ugyanakkor hatással vannak más elvek, elméletek, társadalmi és gazdasági igények is, melyek időről-időre ellene hathatnak a kisebbségi oktatásra irányuló célkitűzések megvalósulásának (például az idegen nyelvek oktatása iránti igény megerősödése).

A kisebbségi oktatással kapcsolatos, önmagukban is nehéz kérdések bizonyos korszakok, más-más oktatáspolitikai megközelítések esetében másként vetődhetnek fel és más válaszok születhetnek ezekre. Különösen nehéz lehet az egyensúly megtalálása és a modernizációs változásokhoz való igazodás egyidejű megvalósítása olyan időszakban – mint amilyen a '60-as évek volt –, amikor nagyon gyors társadalmi változások tapasztalhatóak. A fejlett országok a '60-as években és azt megelőzően kevesebb figyelmet fordítottak a kisebbségek oktatására, mint a későbbi évtizedekben. A nemzetközi szakirodalomból úgy tűnik, hogy a háború utáni időszakban, beleértve a '60-as éveket is, a fejlett országokban szintén általános volt az a nézet, miszerint az asszimiláció egyaránt szükség-szerű és kívánatos egyben. A kisebbségi csoportok saját érdeke továbbá a domináns kultúrához való hozzáférés biztosítása és saját, fejlettebb társadalmi háttérüktől való eltávolodás, ezért nem fektettek különös hangsúlyt a kisebbségi nyelvek oktatásban való használatára és a kisebbségi kultúra más elemeinek az átadására. Módszeres feltáró kutatások hiányában ugyan a nézetet bizonyítékok nem támasztották alá, mindazonáltal úgy tűnik, a '70-es évekig a tartotta magát a nézet az oktatásügyi gyakorlatban.¹ Feltehetően ez összefügg az évtized modernizációs lendületével és általános optimizmusával, amelyen osztozott a társadalomtudomány is. A szociológiában a kisebbségekkel kapcsolatosan a strukturalista antropológia hatására szintén a konszenzuselméletek, ezen belül elsősorban az asszimilációs feltevések éltek, amelyek végső soron azt feltételezték, hogy az asszimiláció szükségeszerű, egyirányú, mindenhol érvényes és visszafordíthatatlan folyamat.²

Az alábbi írás a '60-as évek magyarországi oktatáspolitikájának leírását vállalja, ezen belül elsősorban az alábbi kérdésekre igyekszik választ találni: Mi jellemezte a hazai kisebbségek helyzetét a '60-as években? Milyen célokat fogalmazott meg a hazai oktatáspolitikai a vizsgált évtizedben a nemzetiségi kisebbségek vonatkozásában? Milyen eszközökkel igyekezett az oktatáspolitikai a kitűzött célokat megvalósítani? Az áttekin-tésben csak a '60-as években nemzeti kisebbségi jogokat érintő szabá-lyozás szempontjából érintett csoportok oktatási helyzetével foglalkozunk (román, német, szerb-horvát, szlovák, szlovén nemzeti kisebbségek), és elsősorban az általános iskolai oktatással, mivel az évtized változásai erre az oktatási szintre voltak leginkább hatással.

¹ Ld. például Corson, 1997, Rassool, 1997.

² Hallinan, 2000.

1. A nemzetiségi lakosság Magyarországon a '60-as években

A '60-as évtized Magyarországon szintén a nagy változások, a konszolidáció időszaka a gazdaságban, a kollektivizálás végének és az iparosítás ideje, a nagy társadalmi átrendeződések, az urbanizáció, a gyors és erőltetett modernizáció évtizede. Az időszak lényeges változást hozott a magyar társadalom egészének az életében, de különösen erősen érintette a községben élő népességet. A modernizáció, a kollektivizálás, az iparosítás következtében az évtizedben felgyorsult a falusi lakosság városba áramlása, ezzel megindult a korábban is sok helyütt laza tömbben, szórványként, illetve döntő részben kislétszámú településeken élő nemzetiségi közösségek felbomlása is. A gyors átalakulások következtében jelentős mértékben megváltozott a településstruktúra és a lakosság jelentős részének társadalmi helyzete is, természetes módon csökkentve a hagyományos kötődések erejét.

Az időszak változásai a kis számú, de jellemzően községekben, kisebb településeken élő, dominánsan a termelő ágazatokban (az iparban vagy a mezőgazdaságban) foglalkoztatott nemzetiségi lakosságot is szükségszerűen érintették. Az első világháború utáni Magyarországon nemzeti kisebbségek csak kis számban éltek, a második világháborút követően számuk a statisztikák szerint tovább csökkent. A '60-as évek legelején a nemzetiségi kisebbségek körében bár még éltek a rossz emlékek (a németek kitelepítése, a szlovák lakosságcsere, és a délszláv lakossággal szembeni '50-es években elkövetett visszaélések), de a visszatérő bizalom jeleként az 1949-es és az 1960-as népszámlálás között 1,4 százalékról (128 758 fő) 1,76 százalékra (175 006 fő) nőtt a magukat nem magyar anyanyelvűnek vallók aránya, ami 46 248 fős növekedés a korábbi adatokhoz képest. A nem magyar anyanyelvűeken belül 134 839 fő volt a nemzetiségi anyanyelvet vallók száma (1,35%), közülük 50 765 német (0,51%), 30 690 szlovák (0,31%), 15 787 román (0,16%), 25 262 horvát (0,33%), 4583 szerb (0,05%). Nemzetiségi hovatartozást illetően nem magyar nemzetiségűnek 123 769 fő vallotta magát (1,24%), ebből 14 710 horvátnak, 14 340-en szlováknak, 12 326-an románnak, 8640-en németnek, és 3888-an szerbnek.³ A nemzeti kisebbségek számáról más forrásból is lehet találni becsléseket, nagyon eltérő adatokkal. A népszámlálás adatait többnyire jóval meghaladja a nemzetiségi szervezetek becslése: ők összességében 400–450 ezer főre tették az évtizedben a nemzetiségi lakosság számát, ebből 200–250 ezerre a német, 100–110 ezerre a szlovák, 20–25 ezerre a román és 80–100 ezerre a délszláv lakosokat. Feltehetően

³ Kovacsics 1994.

egyik adat sem teljes mértékben megbízható, egyik inkább alá-, másik inkább fölébecsüli a valós számokat.⁴

A magyarországi nemzeti kisebbségek esetében azonban már a korábbi kötődések sem voltak igazán szorosak. A kisebbségi csoportok legfontosabb sajátosságait, a nemzetiségi tudat és nyelv létét illetően Kósa László a '60-as évek végén írott cikkében az alábbiakat állapítja meg: „A nemzetiségek nagy részénél nincsenek meg azok a kritériumok, melyek a nemzetiségi öntudat fontos ismérvei. Leginkább a történelmi és jelenvaló összetartozás érzésében mutatkoznak hiányosságok. Éppen ez adja a magyarországi nemzetiségek legjellemzőbb sajátosságát. (...) Nemcsak a más államokban élőkkel, hanem ez egy határon belül szétszórott, azonos nyelvet beszélőkkel sem érzik közös eredetüket, azonosságukat.”⁵ Megállapítása szerint ennek oka, hogy a magyarországi nemzetiségi csoportok még a polgári nemzet és haza fogalmának kialakulása előtt kerültek Magyarországra, ráadásul kiváltság nélküli csoportok, parasztok voltak, akik ezért külön identitással sem rendelkeztek. Nemzeti öntudat helyett inkább nemzetiségi tudat jellemző a körükben, az anyanyelvhez, szűk értelemben vett szülőföldhöz és helyi hagyományokhoz való ragaszkodás. A magyarországi nemzetiségek másik jellemzője a nagy nyelvi tagozódás. A dialektusok és az irodami nyelv közötti különbség a nemzetiségi oktatás egyik legnehezebb kérdése, ami különösen a szlovákok és a németek esetében szembeszökő. Mindez nagy terhet ró az iskolába járókra: mikor az ábécével ismerkednek, szinte egészen más nyelvet tanulnak, mint amin beszélnek, mellette a magyar írás szabályaival is meg kell ismerkedniük, később, a felső tagozatban pedig újabb, idegen nyelv csatlakozik az oktatáshoz.⁶

2. Nemzetiségi oktatáspolitikai a '60-as években

A magyarországi nemzetiségi oktatás intézményrendszere hosszabb előzmények után a '60-as évekre kialakult és stabilizálódott, de a nyelvoktatás szempontjából még egy igen jelentős változáson ment keresztül: az évtized elejére tehető a nemzetiségi tannyelvű oktatás megszüntetése, és helyébe a kétnyelvű oktatás bevezetése. A hatvanas években bekövetkezett változások megítéléséhez érdemes röviden áttekinteni az előzményeket.

⁴ Föglein, 2006, Kósa 1969.

⁵ Kósa, 1969. 15.

⁶ Kósa, 1969.

Előzmények

1948-ban az államosítással (amelynek következtében a Vallás- és Köz-oktatásügyi Minisztérium önálló nemzetiségi osztálya is megalakult) az iskolahálózat fenntartása, a tanterv, a követelményrendszer megállapítása állami monopóliummá vált, s a nemzetiségi pedagógusok képzését is az állam vállalta magára. A nemzetiségi oktatást illetően még ezt megelőzően, a háború után a '40-es években születtek meg a legfontosabb, a nemzetiségi oktatás helyzetét befolyásoló jogszabályok. 1945 után az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete értelmében a korábban nagyrészt egyházi fenntartású iskolahálózat keretében megszerveződő nemzetiségi oktatást az állam vállalta magára, ez garantálta a nemzetiségi iskoláztatás jogát a nemzetiségi szülők számára, s a nemzetiségi iskolák hálózatának fenntartását. A rendelkezések elsősorban a tannyelvű oktatás megerősítését igyekeztek lehetővé tenni. A szabályozás azt tette lehetővé, hogy legalább 10 tanuló szülőjének vagy gyámjának kívánságára az érintettek szavazással dönthettek a nemzetiségi oktatás szervezéséről, s amennyiben az iskolában legalább 20, egy adott nemzetiséghez tartozó tanuló jelentkezett nemzetiségi oktatásra, nemzetiségi tannyelvű iskolát kellett nyitni.⁷ Ez a rendelet lényegében kiiktatott egy típust a korábban létező három nemzetiségi iskolatípus közül, az ún. „egységes iskolát”, amelyben a tanítás kb. fele-fele arányban folyt anyanyelven és magyarul, ezáltal a tannyelvű oktatás a korábbinál nagyobb súlyt kapott.⁸ A tannyelvű oktatás megszervezése azonban sok helyütt nehezen ment, a nemzetiségi csoportok félelmébe és a szülők ellenállásába ütközött.⁹ Egy évvel később a fenti rendelet módosítására került sor, s a nemzetiségi oktatást nem külön kérésre, hanem a nemzetiségi hovatartozást feltáró népesedési adatok alapján kívánták felállítani.¹⁰ Ennek érdekében az anyanyelvi oktatásról a kormánynak kellett gondoskodni minden olyan településen, ahol legalább

⁷ A 10 030/1945. ME. rendelet

⁸ Föglein, 2006. 59. A nemzetiségi iskolarendszer jellemzői a '20-as évekig vezethetők vissza: 1923-ban alakul ki a nemzetiségi iskolák három típusa: a nyelvoktató, a kétnyelvű és a tannyelvű iskola típusa. A típus: Kisebbségi tanítási nyelvű iskola. B típus: Vegyes, kisebbségi és magyar tanítási nyelvű iskola, amelyben a kisebbségi nyelven kívül a természeti és gazdasági ismereteket, a rajzot és a kézimunkát anyanyelven, magyar nyelvet, földrajzot, történelmet és a testgyakorlást magyarul, a számtant és az éneket anyanyelven és magyarul kellett tanítani. C típus: Magyar tanítási nyelvű iskola, amelyben a kisebbségi nyelv rendes és kötelező tantárgy, és az összes tárgy tanítási nyelve a magyar. A '20-as évek második felében 632 iskola, a népiskolák 10 százaléka tartozott a nemzetiségi iskolák körébe, a legtöbb a C típushoz tartozott. Ld. Drahos 1991. 1935 s 1939 között az A és a C típusú iskolák megszüntetésével a nemzetiségi iskolatípusokat egységesítették, a vegyes tannyelvű típust téve általánossá.

⁹ Füzes, 1990.

¹⁰ 330/1946. ME. sz. kormányrendelet

15, egy nemzetiséghez tartozó gyerek szülője kéri azt. Mivel sok helyen a nagyrészt kistelepüléseken élő nemzetiségi lakosság esetében még ez is soknak bizonyult, egy 1948. februárban megjelent rendelet további módosítása alapján a nemzetiségi oktatás biztosítását a 15 tanulóhoz kötött létszámhatár alatt is meg kellett oldani.¹¹

A rendeletek, bár megkülönböztetés nélkül minden nemzetiségi csoportra vonatkoztak, a megvalósítás sok egyéb tényezőtől függött, és némileg másként alakult az egyes csoportok esetében. Az azonos szabályozás mögött ugyanis nagy különbségek voltak a nemzetiségi csoportok között a nemzetiségi oktatás kiépülésében: a szlovák nemzetiségi oktatást például a lakosságcseré, a román nemzetiségi oktatást a szülők félelme és a románul tudó pedagógusok hiánya nehezítette. Az államosítás a román iskolahálózatot érintette leginkább – a román nemzetiségi iskolák fenntartásában a görögkeleti egyház játszotta a főszerepet a háborút követően is. A szerb, a horvát és a szlovén oktatás számára a titoista Jugoszlávia elítélése hatott kedvezőtlenül, aminek következtében a határmenti nemzetiségi településekről többszáz délszáv családot telepítettek ki, ennél fogva csökkent a nemzetiségi iskolák és tanulók száma. A német nemzetiségi oktatás megszervezésének kérdése csak az '50-es években, a németek állampolgári jogainak helyreállításával Sztálin halálát követő enyhüléssel merült fel, több évvel a többi után, és csak az '50-es évek derekán kezdtek nagyobb számmal német iskolákat szervezni.

Mindazonáltal az ötvenes években a megjelenő törvények és rendeletek révén megindulhatott a nemzetiségi oktatás, az évtized elején megalakultak a nemzetiségi szövetségek is. A bizonytalanságérzet viszont még sokáig megmaradt, feltehetően ezzel függött össze, hogy a nemzetiségi iskolákba történő beiskolázás elmaradt a lehetőségektől. A beiskolázás több megyében nehezen ment, a lemorzsolódás néhány nemzetiségi iskolában rosszabb volt az országos átlagnál, az egy tanerős román és szerb iskoláknál általánosnak volt mondható, hogy a szülők gyermekeiket a felső tagozaton a magasabb színvonalú magyar iskolákba íratják át. Az indulást nehezítették az iskolák felszereltségének hiányosságai, a képzett pedagógusok és a kész tantervek hiánya is (csak román és a horvát tanterv készült el az időszak során). Az MSZMP Politikai Bizottságának 1958. október 7-i határozatának áttekintése szerint 1958 őszén 49 óvodában, 321 iskolában, 8 általános gimnáziumban, 5 tanító- és óvóképzőben, 4 főiskolai tanszéken, 7 önálló diákokthonban folyt anyanyelvi oktatás, és mintegy 30 000 nemzetiségi tanuló, gyermek vett részt benne. A határozat summázata: „A Művelődési Minisztérium ered-

¹¹ Föglein, 2006.

ményes munkát végzett a nemzetiségi iskolahálózat kiépítésében és a nemzetiségi oktatás fejlesztésében.”¹² A ‘60-as évekre így már inkább a „minőségi oktatás feltételeinek megteremtése” maradt.¹³

A nemzetiségi oktatással kapcsolatos célkitűzések

A nemzetiségi oktatáspolitikára számára már adott keretet jelentett az 1949-es alkotmány 49. § 3. bekezdése, amely sajátos nemzetiségi jogként kimondja az anyanyelven való oktatás és a nemzeti kultúra ápolásának lehetőségét. A nemzetiségi oktatáspolitikai elvei a lenini nemzetiségi politika jegyében fogalmazódtak meg, ez kimondta, hogy a nemzetiségek a magyarországi állampolgárokhoz hasonló jogokat élveznek, ezzel együtt sajátos jogaik vannak, ami az anyanyelvük minden fórumon való szabad használatát, az anyanyelvükön való tanulást, valamint a szocialista eszmiség jegyében fejlődő kultúrájuk ápolását jelenti.¹⁴ A fentiek megsza-
bták az oktatáspolitikai lehetséges irányait, mozgásterét, de ezen belül is érzékelhetőek változások. A korábbi időszakra vonatkozóan a kommunis-
ta párt képviselőit jellemző gondolkodásról sokat elárul Kővágó László visszatekintése a két munkáspárt egyesülésének idejére: „Ebben a légkör-
ben új formában éledt fel egy – már a munkásmozgalomban korábban is elterjedt – hibás nézet, amely szerint a szocializmus a nemzetiségi kérdést »önmagától« is megoldja. Most ezt olyan változatban hangoztatták, hogy nem érdemes a nemzetiségi kérdésre különösebb figyelmet fordítani, mert az nálunk 10-15 év alatt, a szocializmus építésének folyamatában úgy is önmagától, automatikusan oldódik meg.”¹⁵

Az ‘50-es, és különösen a ‘60-as évekre olyan megközelítés került előtérbe, amely igazodva a létező jogi keretekhez, tudomásul véve a kisebbségi csoportok és oktatás kettős helyzetét is, egyidejűleg több feladatot is kapcsol a nemzetiségi oktatáshoz. A megközelítés mind a többségi, mind a kisebbségi elvárásokkal kapcsolatban megfogalmaz célkitűzéseket: amellett, hogy elismeri a nemzetiségi iskolák hagyomány- és nyelvapoló feladatait, s ezzel összefüggésben az iskolák a nemzetiségi értelmiség ki-
nevelésében játszott szerepét, hangsúlyozza az életre való felkészítésüket is, ami a többségi nyelv és kultúra, illetve „a szocialista internacionalizmus keretei között” képzelhető el. A fentiek mellett továbbá megjelenik egy új elem, aminek nagy szerepe lehetett a megközelítésben bekövetkezett

¹² Föglein, 2006.

¹³ Füzes, 1990.

¹⁴ Kővágó, 1982.

¹⁵ Kővágó, 1982.

változásban: a kül-, illetve kultúrpolitikai funkció és ezen belül a nemzetiségi lakosság híd- szerepe a szomszéd országokkal való kapcsolattartásban. „Hazánk és társadalmunk léteérdeke, hogy a szomszédaihoz való jó viszony szüntelenül erősödjék, hogy nemzeteink közötti testvéri kapcsolatokat elmélyüljenek, hogy a szocialista integráció minél jobb legyen.”¹⁶

A szabályozás: a kétnyelvű oktatás bevezetése

A konkrét lépések területén a legnagyobb változást az eredményezte, amely 1960 elején megváltoztatta a nemzetiségi tannyelvű iskolák státuszát. Az iskolákat, amelyek addig a magyar nyelv és irodalom kivételével minden tárgyat a nemzetiség nyelvén tanítottak, minisztériumi körlevélben arra utasították, hogy az 1960/61-es tanévtől kezdve fokozatosan magyar nyelven tanítsák a természettudományos tárgyakat és a testnevelést.¹⁷ A minisztériumi rendelkezés értelmében a nemzetiségi tannyelvű iskolákat kétnyelvű iskolákká alakították át, ami hasonló a háború előtti B típusú iskolához, azzal a különbséggel, hogy az a humán tárgyakat – amelyeknek a nemzeti kultúra megismertetésében alapvető szerepük van – magyar nyelven és nem nemzetiségi nyelven tanította. Ettől kezdve a nemzetiségi tannyelvű terminológia a kétnyelvű iskolatípus megnevezésére szolgált.¹⁸

A minisztérium év eleji tájékoztatója szerint az 1960/61. tanévben összesen 329 nyelvoktató és 31 tannyelvű iskola működött Magyarországon. A tannyelvű iskolákat azonban a tájékoztató szerint nem igénylik a szülők, különösen a legnagyobb lélekszámú nemzetiségek, a németek és szlovákok körében. A következő évben megszületett 1961. évi III. törvény kimondta, hogy a nemzetiségekhez tartozó tanköteles gyermekek számára továbbra is lehetővé kell tenni, hogy anyanyelvükön részesüljenek oktatásban.¹⁹ Egy másik rendelet kimondta, hogy a nemzetiségi oktatást biztosítani kell a nemzetiséghez tartozó tanköteles gyermekek számára azokban a községekben, ahol legalább 15 ugyanazon nemzetiséghez tartozó tanköteles gondviselője kívánja.²⁰ A rendelet a nemzetiségi oktatás biztosításának lehetőségéről két megoldást említ, a) hogy az anyanyelvükön részesüljenek oktatásban, vagy b) hogy az anyanyelvüket kötelező tárgyként tanulják az iskolában.

¹⁶ Kővágó, 1971.

¹⁷ A Művelődési Minisztérium 44 167/1960. és 44 159/1960. sz. utasítása

¹⁸ Föglein, 2006. 98.

¹⁹ 1961. évi III. Tv. 2. § (2).

²⁰ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1962. évi 13. sz. törvényerejű rendelete a tankötelezettségről. 3. § (1).

Az anyanyelvű oktatás elnevezés mögött azonban az évtized elejétől ténylegesen a kétnyelvű oktatás állt. A kétnyelvű iskolatípus létrehozása a szülői önkéntesség meghagyása mellett történt, a nyelv kérdésében a szülőké maradt a döntés joga, hogy milyen tanítási nyelvű iskolába akarják járattatni gyerekeiket.

Feltehetően a lépés előkészítéséhez, kedvező fogadtatásának elősegítéséhez tartozik, hogy az akkori felelős főosztályvezető, Vendég Sándor a Pedagógiai Szemlében terjedelmes cikkben tárgyalta a nemzetiségi oktatás, ezen belül a kétnyelvű iskolatípus bevezetésének kérdését, és támasztotta alá a kétnyelvű oktatás bevezetésének szükségességét. A kétnyelvű oktatás bevezetésének célja a szerző megállapítása szerint kettős: alapvető célja egyfelől a kisebbségi csoport saját kultúrájának és nyelvének megőrzése, az anyanyelvi kultúra ápolása, az anyanyelven való tanulás lehetősége, a nemzeti kultúra fejlődése. Célja ugyanakkor a társadalmi egyenjogúság megvalósítása, a többségi kultúrába való beilleszkedés is, a felsőoktatásban, az életben és a munkában való helytállás lehetővé tétele – mindehhez a magyar nyelv ismerete elengedhetetlen. Végső következtetése szerint: „A kétnyelvűség a munkás-paraszt hatalom feltételei között, a szocializmus építésének időszakában társadalmilag szükséges és nagyjelentőségű azokon a területeken, ahol különböző nemzetiségek élnek együtt.”²¹ Az oktatás és nevelés előtt ezért az a feladat áll, hogy az ismereteket anyanyelven is közvetítse, ugyanakkor képessé tegye a nemzetiségi iskolák tanulóit arra is, hogy az egyetemeken, főiskolákon és az életben, a munkában megállják a helyüket. Ez utóbbi érdekében tökéletesen kell bírniuk a magyar nyelvet, beleértve saját munkaterületük szaknyelvét is.²²

A kettős célt kétoldalú érveléssel támasztja alá a szerző, a nyelvi és a társadalmi realitások számbavételével. Indoklása szerint sem a hazai nemzetiségi csoportok nyelvállapota nem teszi indokolttá, sem a társadalmi, illetve a szülői igények nem teszik szükségessé az anyanyelvű oktatást. Magyarországon az egymásra utaltság, a közös társadalmi, gazdasági, kulturális tevékenység már sok évtizeddel ezelőtt létrehozta a kétnyelvűséget, csak az iskolarendszer a múltban nem vett tudomást erről az objektív jelenségről, gyakorlatilag megkerülte a helyzetet, megbélyegezve a kétnyelvűséget, amely politikai és erkölcsi értelemben a „jellemztlenség” rovására megy, kételkedéshez vezet, ezért ártalmas. Az egynyelvűség elősegítése nem reális cél a főosztályvezető érvelése szerint, mivel a hazánkban élő nemzetiségek évszázadokkal ezelőtt elszakadtak nyelvközösségeiktől,

²¹ Vendég, 1960. 634.

²² Uo. 637.

izolálódva sok apró nyelvszigetet alkotnak, és jelentős mértékben konzerválódtak. Nyelvi realitásnak tekinthető, hogy az esetek döntő többségében az általános iskola 1. osztályától kezdve már nem egynyelvű gyerekekről van szó, a gyermekek már több-kevesebb ismerettel rendelkeznek mindkét nyelvből. A tannyelvű iskolák nem számolnak azzal a szükségszerű társadalmi jelenséggel, amit a tanulók kétnyelvűsége jelent. Az érvelés szerint alátámasztják a lépést a többségi társadalmi és az ezzel összefüggő szülői igények is. A nemzetiségi általános és középiskolák elvégzése után a tanulók egy része közvetlenül bekapcsolódik a termelőmunkába, csak kisebb részük tanul tovább. Ennek megfelelően elő kell készíteni őket a gyakorlati életre és a továbbtanulásra. „A szülők felismerték a helyzetet és nem szívesen adták tannyelvű iskolába a gyerekeiket. A szülők nagy részének kifejezett kívánsága volt, hogy a tannyelvű iskolák nyelvhasználatában és egész tartalmi munkájában közeledjünk az élet által szabott követelményekhez.”²³

3. A nemzetiségi oktatás intézményi keretei

Nemzetiségi iskolahálózat, tanulói részvétel

A számok oldaláról vizsgálva, az évtized a nemzetiségi oktatás stabilizálódását hozta magával, ha a nemzetiségi oktatásban érintett iskolák és tanulók számát vizsgáljuk, ezen belül azonban a tannyelvű oktatás fokozatos visszaszorulását figyelhetjük meg (pontosabban ekkor már a kéttannyelvű oktatását, de erre külön terminológiát nem vezettek be a változást követően).

1960-ban az általános iskolák 5,7 százaléka, s az általános iskolai tanulónak 2,09 százaléka vett részt nemzetiségi oktatási programokban. A nemzetiségi oktatási programokban résztvevő tanulók nemzetiségi összetétele nem tükrözi pontosan a népszámlálási adatokban kirajzolódó arányokat az egyes nemzetiségi csoportok között: a népszámlálási adatok szerint a németek képviselték a legnagyobb arányt a nemzetiségi csoportok között, az oktatásban való részvétel azonban a szlovákok esetében, ha csak szerény mértékben is, de magasabb volt. 1960-ban a szlovák tanulók adták a nemzetiségi oktatáson belül az óvodai, és az általános iskolai oktatásban tanulók 48,4, illetve 40 százalékát. A német nemzetiségi óvodai

²³ Uo. 638.

nevelésben és általános iskolai oktatásban tanulók 1960-ban a nemzetiségi oktatásban résztvevők 24 százalékát, illetve 39 százalékát adták.²⁴

Az általános iskolai kisebbségi oktatás másik jellemzője a két oktatási program, a nyelvoktató és a tannyelvű (kétnyelvű) oktatási program léte, s résztvevők oktatási programok közötti megoszlása. Az 1960/61-es tanévben a nemzetiségi tannyelvű (kétnyelvű) általános iskolák száma 31 (2 német, 10 román, 13 szerb-horvát, 6 szlovák), ezekben 2517 gyereket tanítottak. A nemzetiségi nyelvet oktató általános iskolák és tanulók száma ennek a tízszeresét tette ki: összesen 329 iskola (141 német, 13 román, 51 szerb-horvát, 118 szlovák, 6 szlovén), s együtt 26 540 gyerek tanult ezekben.²⁵ Az 1962/63. tanévben a nemzetiségi iskolák többségében a csökkenés jelei mutatkoztak. A nemzetiségi kétnyelvű általános iskolák száma 26-ra fogyott (német 2, román 10, szerb-horvát 8, szlovák 6), ezekben 2504 nemzetiségi gyerek tanult összesen. A nemzetiségi nyelvet oktató (C típusú) általános iskolák száma összesen 318 volt (német 139, román 12, szerb-horvát 54, szlovák 106, szlovén 7), ezekben 25 800 tanuló tanult.²⁶

A '60-as évek derekán a nemzetiségi általános iskolák túlnyomó többsége nyelvoktató programot kínált, és csak 25 volt kisebbségi tannyelvű (kétnyelvű) iskola, a nemzetiségi iskolák 8,7 százaléka, 2228 tanulóval, ez a létszám a kisebbségi oktatásban tanulók 9,6 százalékát tette ki. A '70-es évek folyamán a tannyelvű (kétnyelvű) oktatásban érintett iskolák száma fokozatosan tovább csökkent, 20-ra (ez 1970/71-es tanévben az iskolák 7,6, az 1976/77-es tanévben 6,7%-a), ezzel párhuzamosan a tanulói részvétel is csökkent (a két említett évben 8,8 és 7,1 százalékra). Nemzetiségi csoportok szerint a részvétel némileg különbözőképpen alakult: míg a szerb-horvát tanulók 12,7 százaléka, a szlovák tanulók 10,1 százaléka tanult nemzetiségi tanítási nyelvű intézményben, addig a német származású tanulóknak csak 8,7 százaléka, a román tanulóknak csak 7,4 százaléka. A csökkenés a '60-as évek közepe után is folytatódott, s az évtized végére, 1968-ra mélypontra jutott a nemzetiségi oktatás a 25 000 körüli létszámmal.

²⁴ Imre et al. 1995.

²⁵ Föglein, 2006. 99-100.

²⁶ Föglein, 2006.

1. táblázat. Nemzetiségi általános iskolák és tanulók száma 1965-1976/77.

Tanév, nemzetiségi nyelv	Nemzetiségi...		Az összesből nemzetiségi...	
	iskolák száma	nyelvoktatásban részesülő tanulók	tannyelvű iskolák száma	nyelven tanulók
1965/66	287	23 278	25	2228
1970/71	289	20 870	22	1828
1973/74	302	23 744	20	1901
1976/77	298	28 099	20	1984
Ebből				
Német	137	15 719	-	137
Román	14	8 44	7	622
Szerb-horvát	44	3 838	6	487
Szlovák	76	7 325	5	738
Szlovén	6	373	-	-
Német és szerb-horvát	19		2	
Román és szerb-horvát	1			
Német-szlovén	1			

Forrás: Pedagógiai Lexikon, 1978.

Az évtized során az iskolahálózatban és a tanulói részvételben megfigyelhető csökkenés részben egy, az oktatásügy hatáskörén kívül eső folyamatra vezethető vissza: az iskolahálózat racionalizálásának és az oktatási feltételek javítási szándékára, iskolakörzetesítésekre. Az iskolakörzetesítések nagyobb hulláma ugyan a '70-es évekre esik, de a '60-as években is megfigyelhetők ez irányú, például a tanyasi osztatlanul működő iskolák felszámolására irányuló törekvések. 1960–1965 között az iskolák körzetesítésével megszűntek néhol a nyelvoktató – elsősorban szlovák, román és délszláv – tanyasi iskolák, beolvadva a magyar iskolákba. Ezen intézkedések hatása a nemzetiségi iskolák és tanulók számának csökkenésében mutatkozott meg a '60-as évek végén.²⁷ A körzetesítéssel kapcsolatos másik problémát az jelentette, hogy a felső tagozatok körzetesítésénél helyenként előfordult, hogy az alsó tagozaton korábban tanult nemzetiségi nyelv oktatása a felső tagozaton már nem tudott folytatódni, ezen a szinten

²⁷ Föglein, 2006.

már nem volt biztosítva a nemzetiségi oktatás.²⁸ A folyamat a nemzetiségi oktatást folytató intézmények méretével és földrajzi elhelyezkedésével függött össze: ezeknek iskoláknak igen jelentős részük volt kistelepülésen működő kisiskola, ahová kevés tanuló járt, ezért gyakran osztatlan oktatási formában tudtak csak működni, s a többi iskolához képest inkább ki voltak téve az iskolahálózatot érintő változásoknak, összevonásoknak, körzetesítéseknek. Az évtized folyamán, 1961 és 1969 között az osztatlanul vagy részben osztott tanítási rendben működő iskolák száma 4009-ről 3288-ra (az összes általános iskolák közt 64 százalékot kitevő arányról 58 százalékra) csökkent, az 1-3 tanulócsoporthal működő alsó tagozatos kisiskolák száma 2818-ról 2359-re (az általános iskolákon belül 45 százalékról 41 százalékra).²⁹

Nemzetiségi pedagógusok

A megfelelő pedagógusellátottság kulcskérdés a kisebbségi oktatás területén, a mindkét nyelvet jól beszélő, felkészült pedagógusok nélkül az oktatás színvonala nem biztosítható. E téren az egyik legnehezebb kérdés a megfelelően képzett pedagógusok alkalmazása volt.

A '60-as évekre kiépült a pedagógusképzés intézményrendszere, a nemzetiségi pedagógusképzés elvileg minden oktatási szintre felkészítette a leendő pedagógusokat. Nemzetiségi óvónőket három intézményben képeztek: Budapesten szerb-horvát, Szarvason szlovák és román, Sopronban német nyelven is foglalkozó óvónők képzése folyt. Az általános iskola 1-4. osztálya számára négy tanítóképző főiskolán készítették fel a nemzetiségi tanítókat: Esztergomban szlovák nyelvű, Baján német és szerb-horvát, Debrecenben román és Szombathelyen szlovén nyelvű tanítókat képeztek. Az általános iskola felső tagozatára szaktanárokat a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola és a pécsi tanárképző főiskola képezte. Szegeden szlovák és román, Pécsen német és szerb-horvát nyelvből szerezhettek képesítést a hallgatók. A gimnáziumi nemzetiségi nyelvszakos tanárok képzését német, román, szerb-horvát és szlovák szakból az ELTE megfelelő filológiai tanszékei látták el. A pedagógusok továbbképzését bel- és külföldi tanfolyamok és egyéni külföldi ösztöndíjas tanulmányutak biztosították.³⁰ Hogy a pedagógusokkal kapcsolatos ellátottság még nem volt az időszakban a kívánalmaknak megfelelő, arra a pedagógusképzésre jelentkezők adatai utalnak: kevés volt például a jelentkező az óvónő- és ta-

²⁸ Kővágó, 1972.

²⁹ Statisztikai évkönyv 1961.

³⁰ Pedagógiai Lexikon 1978.

nítóképzésbe: a 22 óvónői helyre 12, az ugyancsak 22 tanítói keretszámra csak 9 jelentkező akadt az 1971/72-es tanévben. Szerencsésebben alakult a tanárképző főiskolák nemzetiségi tanszékeinek hallgatólétszáma, bár a német szakos hallgatók száma állandóan alatta maradt az igényeknek. A pedagógusképzés mindazonáltal összességében elmaradt a frissen megszerveződött nemzetiségi oktatás iránti igényektől, s a nemzetiségi oktatás egyéb feltételeinek megteremtésétől.³¹

A nemzetiségi pedagógusellátottság tényleges alakulására a szakos tanítás mértékéből lehet következtetni az egyes tantárgyak esetében. Az 1960-as évek közepén a szakos ellátottság még a legtöbb tárgy esetében nem volt teljes, az 1964/65-ös tanévben 63,6 százalékos. A tantárgyak közt a nemzetiségi nyelvoktatás szakos ellátottságának mutatója 62,9 százalék, ami az átlagnál rosszabb ellátottságra enged következtetni. Nagy a lemaradás még az 1970-es évek második felében is, az 1975/76-os tanévben a 86,9 százalékos átlaggal szemben a nemzetiségi nyelvoktatás szakos ellátottsága csak a 68,9 százalékot éri el.³²

A pedagógushíányt részben magyarázza, hogy a nemzetiségi oktatás 1945 után szinte a semmiből indult. Nehezítette a helyzetet, hogy a nemzetiségi települések zöme aprófalú lévén, csak egy vagy néhány tanerős iskolákkal rendelkezett, ezek az iskolák gyengébben voltak felszerelve, kevésbé volt szigorú a szakfelügyelet ellenőrzése, az ott tanuló gyerekek gyakran művelődési hátránnyal iratkozhattak magasabb iskolákba. Ráadásul a nemzetiségi pedagógusok, ha elmentek máshová vagy pályát változtattak (jellemzően nyelvigényes pályákra mentek el), gyakran nem volt, aki a helyükre álljon, és ők maguk is elvesztek a nemzetiségi csoport számára.³³

4. A nemzetiségi általános iskolai oktatás tartalmi keretei

A nemzetiségi tanulók iskolázása kétféle iskolatípusban folyt: nemzetiségi nyelvet oktató iskolákban és nemzetiségi tannyelvű (kéttannyelvű) iskolákban.³⁴ A két iskola- illetve programtípus tanterve jelentős mértékben különbözött egymástól.

³¹ Kővágó, 1972.

³² Imre, 1995.

³³ Kósa, 1969.

³⁴ A két fő típus mellett elvétve helyi kezdeményezések nyomán sajátos megoldások is előfordultak, például a katymári kísérleti jelleggel összevont magyar-német-szerb-horvát nyelvű általános iskola, ahol közös igazgatással és közös tantestülettel folyt az oktatás, valamint Császár-töltésen, ahol a német nemzetiségi tagozatos osztályt nyitottak. Ld. Kővágó, 1972.

Nyelvoktató tantervek

A nemzetiségi nyelvet oktató általános iskolák tanítási nyelve magyar, a nemzetiségi nyelvet heti 3, illetve 4 órában tanulták a tanulók. A nyelvoktató formában tanított nemzetiségi nyelv és irodalom tantervi anyagát az alábbiak tették ki: a gyermek környezete, az otthon, az évszakok és a legfontosabb ünnepek az 1-2. osztályban (heti 3-3 órában), a 3. osztálytól (heti 4-4 órában) olvasás-írás anyanyelven, majd rövid áttekintés az anyaország történelméből és irodalmából.³⁵

A nemzetiségi nyelvet oktató iskolák oktatási gyakorlatát befolyásolta, hogy gyakran nem csak egy adott nemzetiségi származású tanulók kerültek egy osztályba, azért az anyanyelvi órákat nem tudták rendes tantervi óraként oktatni, csak csatlakozó órák formájában, ami eleve kedvezőtlenebb helyzetet teremtett a nemzetiségi nyelv oktatása számára.³⁶

Nemzetiségi anyanyelvi (kétnyelvű) tanterv

A kétnyelvű nemzetiségi iskolák tanulói mind magyar, mind a nemzetiség nyelvén tanultak, az oktatást az anyanyelvvel kezdve. Ezzel az oktatáspolitikára a tanulók elé azt a célt tűzte ki, hogy anyanyelvükön szóban és írásban az irodalmi nyelv fokán tudják kifejezni magukat, megismerjék anyanyelvük nyelvtani szerkezetét, „haladó nemzeti kultúrájuk kincseit”, legnagyobb íróit. Mivel a tapasztalat szerint az anyanyelvi készség fejlesztését legjobban a humán tárgyak anyanyelven történő oktatása biztosítja, ennek megfelelően alsó tagozatban az anyanyelvi oktatásra került a hangsúly, a tanulónak az anyanyelvükön kellett elsajátítaniuk az írás-olvasás és egyéb készségek alapjait. A magyar nyelv használata a 3-4. osztályban kezdődött és a 7-8. osztályban, ahol a természettudományi tárgyak órászáma emelkedett. A felső tagozat osztályaiban a reáltantárgyakat magyarul, a többit anyanyelven tanították, de mindkét nyelven megtanították a tananyag általános, közkeletű szakkifejezéseit a tantárgyanként kiadott „szakkifejezések gyűjteménye” alapján.

A nemzetiségi tanítási nyelvű (kétnyelvű) általános iskolák számára készült tanterv céljait, óratervét és alsó tagozatos követelményeit évfolyamonként is elemeztük.³⁷ A tanterv bevezetése leszögezi, hogy a nemzetiségi tanítási nyelvű általános iskolák célja és feladatai azonosak a magyar

³⁵ Pedagógiai Lexikon 1978.

³⁶ Föglein, 2006.

³⁷ Tanterv a nemzetiségi tanítási nyelvű általános iskolák számára. 1964. A tanterv az 1964. év május-júniusában lefolytatott tantervi viták alapján készült, bevezetésére az 1965/66. tanévtől került sor. Az 1964/65. tanévben a Művelődési Közlöny 1964 augusztusi számában megjelent átmeneti óraterveket lehetett használni.

tanítási nyelvű általános iskolák céljával és feladataival, valamint, hogy a „nemzetiségi tanítási nyelvű általános iskolákban kétnyelvű oktatás folyik”. A kétnyelvű oktatás alapján az *anyanyelven tanítandó tantárgyak* a következők: anyanyelv és irodalma, az anyanyelvi olvasás, írás, fogalmazás, nyelvtan-helyesírás, számtan-mértan az 1-2. osztályban (szerb-horvát nyelvű iskolákban a 3-4. osztályban is), környezetismeret, történelem, földrajz, ének-zene évi óraszámának fele, az osztályfőnöki óra évi óraszámának fele. *Magyar nyelven tanítandó tantárgyak*: magyar nyelv és irodalom, számtan-mértan a 3. (a szerb-horvát iskolákban az 5.) osztálytól, fizika, kémia, élővilág, gyakorlati foglalkozás, rajz, az ének-zene évi óraszámának fele, testnevelés, az osztályfőnöki óra évi óraszámának fele.

2. táblázat. Óraterv a nemzetiségi tanítási nyelvű osztott általános iskolák számára

Tantárgy	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Magyar nyelv és irodalom	2	4	7	7	5	5	5	5
Anyanyelv és irodalom	10	9	9	9	6	5	4	4
Környezetismeret	1	2	2	2	-	-	-	-
Orosz nyelv	-	-	-	-	3	3	3	3
Történelem	-	-	-	-	2	2	2	2
Földrajz	-	-	-	-	2	2	2	2
Számtan-mértan	5	6	6	6	5	5	4	4
Fizika	-	-	-	-	-	2	2	2
Kémia	-	-	-	-	-	-	2	2
Élővilág	-	-	-	-	2	2	2	2
Gyakorlati foglalkozás	1	1	1	1	2	2	2	2
Rajz	-	1	1	1	1	1	1	1
Ének-zene	1	1	2	2	2	2	2	2
Testnevelés	1	1	1	1	1	1	1	1
Osztályfőnöki óra	-	-	-	-	1	1	1	1
Heti óraszám	21	25	29	30	32	33	33	33
Nemzetiségi nyelven	17	18	12	12	11,5	10,5	9,5	9,5
Magyar nyelven	4	7	17	18	17,5	19,5	19	19
Idegen nyelv	-	-	-	-	3	3	3	3

Az óraszámok nyelvenkénti összesítése megmutatja az egyes nyelvek tannyelvi oktatásának alakulását az általános iskola folyamán a tanulói továbbhaladással egyidejűleg, az évfolyamokon felfelé haladva. A reáltárgyak magyar nyelvű oktatása azt is eredményezte, hogy a magyar nyelven oktatott tárgyak aránya a 3. évfolyamtól – a matematika magyar nyelvű oktatására való áttérésével – illetve a felső tagozaton – a reáltárgyak belépésével – jelentős mértékben megnőtt. Az általános tendencia a tanítási nyelv szempontjából az, hogy a tanulmányok előrehaladtával a nemzetiségi nyelvű foglalkozások aránya csökkent, ezzel párhuzamosan a magyar nyelven oktatott tárgyak aránya nőtt. Az első évfolyamon még a nemzetiségi nyelven való oktatás dominált, ami a tanítási idő 81 százalékát ez tette ki, ez az általános iskola felsőbb évfolyamai felé haladva fokozatosan csökkent, a 7. és a 8. évfolyamon már csak 29 százalékot tett ki.

3. táblázat. Óraszámok megoszlása a tanítási nyelv arányában a nemzetiségi tanítási nyelvű általános iskolákban, évfolyamonként

	Nemzetiségi nyelven		Magyar nyelven		Orosz nyelven		Heti óraszám	
	N	%	N	%	N	%	N	%
1. évfolyam	17	81,0	4	21,0	-	0,0	21	100,0
2. évfolyam	18	72,0	7	28,0	-	0,0	25	100,0
3. évfolyam	12	41,4	17	58,6	-	0,0	29	100,0
4. évfolyam	12	40,0	18	60,0	-	0,0	30	100,0
5. évfolyam	11,5	36,0	17,5	55,0	3	9,0	32	100,0
6. évfolyam	10,5	32,0	19,5	59,0	3	9,0	33	100,0
7. évfolyam	9,5	28,8	19	57,6	3	9,1	33	100,0
8. évfolyam	9,5	28,8	19	57,6	3	9,1	33	100,0

A tanterv mélyebb elemzése segítségével az egyes tantárgyak feladatainak, anyagának és követelményeinek leírásából a konkrét tartalmi elvárásokról is képet alkothatunk. Az alsó tagozaton az anyanyelv tananyagával kapcsolatosan a tantárgy feladatai között elsősorban az írás-, olvasási készségek elsajátítása és fejlesztési igénye hangsúlyozódik, emellett általános, nemzeti, nemzetiségi nézőpontra kívüli, nemzetek feletti,

„internacionalista” szemlélet kialakításának igénye jelenik meg: „a szocializmust építő dolgozó nép munkájának és életének bemutatása”, ezzel a „szocialista hazafiság megalapozásának” elősegítése az anyanyelvi oktatás feladata. A tanítás anyagának részletes leírása alapján arra lehet következtetni, hogy az olvasmányok anyagában csak részben jelenik meg nemzetiségi tartalom, igen jelentős az általános vagy magyar vonatkozású ismeretanyag (például az otthon, az iskola, a munkahely stb. témakörei). Az ünnepek tárgyalásánál ezen az oktatási szinten elsősorban a szocialista ünnepek (november 7., május 1.) és a magyar történelemhez kapcsolható ünnepek jelennek meg (március 15., április 4.). Az esetek jelentős részében feltehetőleg a tanítóktól, illetve tanároktól függött, hogy ténylegesen milyen mértékben került sor kisebbségi anyag tárgyalására. A környezetismeret tantárgy feladatainál a tantervben például az a kíváncsi szerepel, hogy a tanító határozza meg a helyi körülmények (a tanulók szókinccse, nyelvhasználata, beszédkézsége) alapján, hogy az egyező tanítási egységek közül melyik anyagrész kerüljön előbb tárgyalásra. A tárgy kapcsán a tanterv egy másik igényt is megfogalmaz: „A környezetismeret tanításánál érvényesül legjobban az az elv, (amely különben minden anyanyelvi tantárgy tanításánál alapvető módszertani szempont), hogy azokban az iskolákban, amelyekben az 1. osztályos tanulók helyi tájszólással beszélnek, a tanítónak is a helyi tájszólás alakját kell használnia az oktatás folyamán. Az irodalmi nyelv elsajátítása ugyanis csak hosszabb ideig tartó tanulás és gyakorlás eredménye lehet.”³⁸

Nemzetiségi tankönyvek

A nemzetiségi kultúra megismertetéséhez szükséges tankönyvek és taneszközök helyzete is csak lassan alakult át az évtized folyamán. A '60-as évek végén született, 20 évet átfogó áttekintés szerint a nemzetiségi tankönyvkiadás kezdete 1949-re tehető, a '60-as évek végéig sokat változott.³⁹ A szükséges könyvek sokáig hiányoztak, illetve hiányosak voltak a nemzetiségi nyelv és irodalom tanításához, az iskolák ajándékként vagy cserealapon kaptak ilyeneket a szomszédos országokból. Az első időszakban eldőlt az egyik legfontosabb alapkérdés is: a nemzetiségi nyelvkönyveknek irodalmi nyelven kell íródniuk, nem a kisebbségi tájnyelvekhez kell alkalmazkodniuk. Az első tankönyvekben külföldi tankönyvekből átvett részek és magyar könyvekből származó fordítások szerepeltek; a fordítások gyakran gyenge minőségűek voltak, szó szerint közölték a magyar alaptankönyvek

³⁸ Tanterv a nemzetiségi tanítási nyelvű általános iskolák számára. 1964. 53.

³⁹ Szabó, 1969.

szövegét. A későbbiekben (az '50-es évek végétől) a tankönyvek anyagválogatása az értékelés szerint sokat javult, előtérbe került a beszélt nyelv, és a túlzott tartalmi követelmények is szerényebbé váltak. A nemzetiségi ábécés könyvek jellemzően a magyar tankönyveket vették alapul, ezért ezek nagyon hasonlítottak a magyar tankönyvekhez. A tanítást mindazonáltal nagyban nehezítette, hogy „nemzetiségi tanulóink nyelvtudása a csökkenés tendenciáját mutatja egyes vidékek közt, ugyanazon iskolánál és osztályon belül is nagy eltéréseket mutat a nyelvtudásban”.⁴⁰ A tankönyvek terén a fejlesztés célja ezért a reális tantervi követelmények és tankönyvek kidolgozása volt. Ez felmérések, szókincs-vizsgálatok alapján valósult meg, azt a célt szolgálva, hogy olyan tankönyvek kerüljenek megírásra, amelyek olyan iskolákban is alkalmazhatóak, ahol a tanulók nyelvtudása gyengébb az átlagosnál. Készültek a nemzetiségi tannyelvű általános iskolák és gimnáziumok számára földrajz és történelem kiegészítő tankönyvek is, amelyek nemzetiségi nyelven íródtak, és részletesebb anyagot nyújtottak a megfelelő ország földrajzából és történelméből, valamint a magyarországi nemzetiségek történetéből, mint a magyar tankönyvek.

A '60-as évektől a kétnyelvű oktatást kétnyelvű környezetismereti és földrajzi munkafüzetek és gimnáziumi szakkifejezés-gyűjtemény segítette. A '60-as évek végéig 531 új nemzetiségi tankönyv jelent meg, 315 a nemzetiségi tannyelvű (illetve később a kétnyelvű) oktatás számára íródott, 53 a nemzetiségi nyelven oktató iskolák számára, 163 a nemzetiségi középiskolák számára. A kétnyelvű iskolák számára íródott tankönyvek közül 36 német, 118 szerb-horvát, 86 szlovák és 6 magyar nyelvű volt. Ha tekintetbe vesszük a nemzetiségi tanulók viszonylag csekély, 2000 és 2400 közé eső számát, ez együtt igen jelentős teljesítmény. Húsz év alatt a nemzetiségi iskolák tankönyveit két-három alkalommal cserélték fel újakkal.⁴¹ 1966 után külföldi tankönyveket is rendelt a minisztérium, az évtized végéig 54 behozott tankönyv került forgalomba. Az 1967. évben pedig megkezdődött a közös kiadású vagy szerkesztésű tankönyvek, szótárak készítése is, 1969-ig 11 ilyen született.⁴²

Középfokú oktatás

A nemzetiségi oktatásban a középfokon elsősorban a gimnáziumi oktatásról lehet beszélni. Az 1960/61-es tanévben nyolc nemzetiségi gimnázium működött: 4 német (Baja, Budapest, Kőszeg, Pécs), 1 román (Gyula), 1

⁴⁰ Szabó, 1969. 1004.

⁴¹ Szabó, 1969.

⁴² Pedagógiai Lexikon 1978. Szabó, 1969.

szerb-horvát (Budapest), 2 szlovák (Békéscsaba, Budapest), ezekben összesen 683 tanuló tanult.

Az ötéves gimnáziumi tanterv első évének célja az ország különböző részeiből, általában a nemzetiségi által lakott területek gócpontjaiban működő gimnáziumok első osztályaiba érkező, az anyanyelvet teljesen eltérő szinten beszélő tanulók nyelvi szintjének nivellálása. A nemzetiségi tanítási nyelvű gimnáziumokban szintén a kétnyelvű oktatási rend szerint folyt az oktatás, vagyis a reáltárgyak kivételével az oktatás nyelve a nemzetiségi nyelv volt. Tanulmányaik végétével kétnyelvű érettségi vizsgát tettek a tanulók.

5. Eredmények, nehézségek, problémák

A nemzetiségi oktatás fejlődése az évtizedben ellentmondásos, az évtized végi értékelés szerint összességében a várakozásoknál szerényebb maradt. Az MSZMP PB 1968. szeptember 17.-iki határozata úgy ítélte meg, hogy a nemzetiségi oktatásban sok probléma van. A felsorolt hibák és hiányosságok között szerepelt, hogy kevés a vegyes nyelven foglalkoztató óvoda, sőt tíz esztendő alatt ezek száma is csökkent. Az 1960-ban bevezetett kétnyelvű oktatás nem hozta meg a kívánt eredményt, ennek okát arra vezették vissza, hogy az oktatási intézmények nem kapták meg az e tekintetben szükséges szakmai, nyelvi, módszertani segítséget. A nyelvoktató iskolákban a tanulók száma az utolsó tíz évben szintén nagymértékben csökkent. A határozat szerint ennek a típusnak a legfőbb problémája az volt, hogy a nemzetiségi nyelvtanítás nem épült be az órarendbe, ezért ezek az órák sokszor nem voltak teljes értékűek, és sok helyütt is nem tartották meg az előírt 3 órát. A nemzetiségi anyanyelvi és irodalom tanítás a '60-as évek végén is véglegesített tantervek nélkül folyt, s az iskolákban ugyanazt a történelmet és földrajzt tanították, mint a magyar iskolákban, ennek korrekciójára és a nemzetiségi jelleg erősítése érdekében kiegészítő tankönyvek készültek a nemzetiségi általános iskolák és gimnáziumok számára.⁴³ Hozzájárulhatott valamelyest a kialakult helyzethez az is, hogy az időszak során a nemzetiségi oktatásügy irányítása sem volt megfelelő, 1962-ben kivették az irányítást az MM Nemzetiségi Osztályának hatásköréből, és a Köznevelési Főosztály egyetlen főelőadója látta el ezt a feladatot, míg 1968-ban vissza nem állt a Nemzetiségi Osztály.⁴⁴

⁴³ Föglein, 2006.

⁴⁴ Föglein, 2006.

Az elért eredményeket MSZMP az oktatásban érintettek, a nemzetiségi oktatás résztvevőinek oldaláról is értékelte. „A jó nemzetiségi politikát elsősorban nem a meghirdetett elvek minősítik, hanem az, hogy az érdekelték hogyan érzik magukat ebben az országban, mennyiben tekintik azt ténylegesen hazájuknak. Ebben pedig igen fontos szerepet játszik az, hogy miként vesznek részt a meghirdetett nemzetiségi politika megvalósításában maguk az érdekelték.”⁴⁵ A nemzetiségi feladatok két oldala: a jelentkező igények, szükségletek kielégítése és a lehetőségek kihasználása, a keretek tartalommal való megtöltése, s ez magukra a nemzetiségi emberekre vár.⁴⁶ Ebből a nézőpontból vizsgálva a kérdést, a részvételi adatok a leginkább beszédesek, ezek azt mutatják, hogy ezen a téren a nemzetiségi és oktatás szintén elmaradt a várakozásoktól. Az oktatáspolitikai bár igen sokat tett a feltételek megteremtése érdekében, és sok szempontból kedvező lehetőséget biztosított a nemzetiségi oktatásban való részvételre, a tapasztalat azt mutatta, hogy a nemzetiségi származású népesség, a nemzetiségi szülők ezekkel a lehetőségekkel csak részben éltek, kihasználatlanok maradtak. A rendelkezésre álló adatok alapján azonban nem megítélhető, hogy a részvétel visszaszorulása milyen mértékben utal az érdeklődés hiányára és milyen mértékben vezethető vissza az iskolahálózat körzetesítésével összefüggő változásaira.

A határozat a helyzet megváltoztatása érdekében elsősorban a felülvizsgálatot, ezzel összefüggően a pedagógusellátás javítását jelölte meg (különböző ösztöndíjakkal, például nyelvpótlék, letelepedési segély) feladatként, valamint a néhol indokolatlanul megszűnt nemzetiségi oktatás visszaállításának szükségességét. Feladatul tűzte ki továbbá, hogy a nyelvoktató iskolákban 4 órára kell emelni az anyanyelvi órák számát, és lehetővé kell tenni, hogy a nemzetiségi területek középiskolaiban második idegen nyelvként az „illetékes nemzetiségi nyelvet” tanulhassák a hallgatók. Javaslatok fogalmazódtak meg a nyelvoktatás érdekessé tételével, a tapasztalatcserék és továbbképzések szervezésével kapcsolatosan is. Az iskolák szakfelügyeletét a javaslat szerint a járássok helyett közvetlenül a megyei tanácsok művelődési osztályaira kell bízni.

A megfogalmazott célkitűzések, feladatok jelentős részben meg is valósultak. 1969-ben nemzetiségi iskolai pótlékot vezettek be a nemzetiségi iskolákban tanító pedagógusok számára. A művelődésügyi miniszter a nemzetiségi óvodák létesítéséhez előírt 25 fős létszámot 15-re csökkentette. A nemzetiségi iskolákban új óratervek készültek, a nyelvoktató iskolákban az anyanyelvi órák számát egy miniszteri utasítás 3-ról 4-re emelte.

⁴⁵ Kővágó, 1982. 87.

⁴⁶ Kővágó, 1982. 88.

Jelentős részben feltehetően ezekkel függ össze, hogy lassú pozitív változást lehetett megfigyelni a következő évtizedben a nemzetiségi oktatásban, ami elsősorban a nemzetiségi nyelvoktató iskolák és a résztvevők számának növekedésében nyilvánult meg (ld. 1. táblázat), míg a kétnyelvű iskolák száma lényegében stagnált, a tannyelvű típus visszaállítása pedig – az 1985-ös törvényig – még másfél évtizedet váratott magára.⁴⁷

6. Összegzés

Az áttekintés tapasztalatai arra engednek következtetni, hogy Magyarországon a kisebbségek kérdésének megközelítése az előfeltevéseket illetően hasonló volt a más fejlett országokban általában megfigyelhető megközelítésekhez, s az oktatáspolitikai hazánkban is elsősorban az asszimilációs feltevésekkel élt a '60-as években. Ezt feltehetően erősítették a társadalomban végbementő gyors átalakulási, modernizációs folyamatok, a többségi társadalom igényei és a nemzetközi kontextus és a szocialista ideológia is. Erősítették valószínűleg a feltevést maguk az iskolahasználó kisebbségi csoportok is, amelyek részben társadalmi helyzetüknél és nemzetiségi sajátosságaiknál fogva, részben talán a korábbi negatív tapasztalatokkal összefüggésben (még ha nemzetiségi szervezetek aktívak voltak is a kérdésben), de maguk sem gyakoroltak jelentős nyomást ezen a téren az oktatáspolitikára. A nemzetiségi oktatás állami irányítás alatt újjászerveződő keretei a korábban kialakult gyakorlathoz igazodtak, eleinte, bár a tannyelvű oktatás erősítését kísérelték meg, a '60-as évektől a nyelvoktató és a kétnyelvű oktatás stabilizálódott.

A nemzetiség oktatáspolitikai az asszimilációs előfeltevések ellenére differenciált célokat fogalmazott meg, amely igyekezett figyelembe venni mind a kisebbségi csoportok igényeit és szükségleteit, mind a többségi társadalom elvárásait, alkalmazkodva az alkotmányos keretekhez és a politikai igényekhez is. A célkitűzések megalapozása érdekében feltáró vizsgálatra nem került sor, azt feltehetően az elvárások mellett az elérhető adatok és a tannyelvű oktatás szervezésének (gyakran negatív) tapasztalatai befolyásolták. A célkitűzések eleve a kisebbségi lakosság asszimilációjának elkerülhetetlenségéből indultak ki, ennek realitását nem lehet visszamenőleg megítélni. Valószínű, hogy az egyes csoportok között, sőt azokon belül is jelentős különbségek lehettek ezen a téren. Összességében a beiskolázási tendenciákból ítélve az évtized oktatáspolitikai törekvései, úgy tűnik, realisabbnak mondhatóak, mint a tannyelvű oktatás szervezését

⁴⁷ Föglein, 2006.

szorgalmazó politikai erők. A célkitűzések és feladatok megfogalmazásában feltehetően jelentős szerepet játszott a politika, a szomszédos országokkal való jó viszony ápolása a szocialista nemzetek barátságának építése és a határokon túl élő magyar kisebbségek érdekében.

Az oktatáspolitikai által konkrétan is megjelölt kettős célok és feladatok legeggyértelműbben a nyelvismeret terén fogalmazódtak meg, ellentmondásosabbnak tűnik (különösen a megfelelő taneszközök hiányában) a tantárgyi műveltség terén és az identitás kérdésében (különösen a szocialista ideológia kontextusában). A célok megvalósulása érdekében az oktatáspolitikai eszközök tág kereteket biztosítottak a nagyvonalú szabályozással, a feltételek fokozatos megteremtésével (a pedagógusképzés megszervezése, a taneszközök fokozatos előállítása stb.). Az oktatás napi gyakorlata azonban ezeket a kereteket nem tudta kitölteni, sem az oktatásügy, sem az iskolahasználók oldaláról, s úgy tűnik, a '60-as évtized végén a nemzeti-ségi oktatás nem tudott megfelelni sem mennyiségi, sem minőségi szempontból a várakozásoknak. Mindez azonban nem feltétlenül a nemzetiségi oktatáspolitikai hibájául róható fel, a viszonylag kis létszámú, területileg szétszórtnak, jellemzően kistelepüléseken élő, a '60-as évek gyors társadalmi változásainak nagymértékben kitett magyarországi nemzeti kisebbségek oktatásának megszervezése akkor is különösen nehéz feladat lett volna, ha egyéb külső tényezők (például az iskolahálózat racionalizálására irányuló törekvések) nem hátráltatják a megvalósulását.

Irodalom

- Corson, David: Language Policies for Indigenous Peoples. In: R. Wodak – D. Corson (eds.) *Encyclopedia of Language and Education*. Kluwer Academic Publishers. 1997. 77–87.
- Drahos Ágoston: A szlovák, illetve a nemzetiségi nyelvtanítás színvonala. *Magyar Pedagógia*, 1966. 3–4.
- Hallinan, Maureen T.: On the Linkages between Sociology of Race and Ethnicity and Sociology of Education. In: Hallinan, Maureen T. (ed.): *Handbook of the Sociology of Education*. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York. 2000. 65–84.
- Föglein Gizella: Nemzetiségi oktatás a II. világháború után. *História*, 1990. 2. 14–16.
- Föglein Gizella: *Etnikum és educatio. A magyarországi nemzetiségek és alsó fokú oktatásunk szabályozása 1945–1985*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 210 p.
- Füzes Miklós: *Az alsó- és középfokú nemzetiségi oktatás története a Délkelet-Dunántúlon 1945–1985*. Baranya Megyei Levéltár, a Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja és az MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága. Pécs, 1990. 120 p.
- Imre Anna et al. (1995) *Nemzetiségi pedagógusképzés*. Kézirat. Oktatáskutató Intézet.
- Kiss Árpád (szerk.): *Pedagógiai Lexikon*, Akadémiai. Budapest, 1978.

- Kovacsics József (szerk.): *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája*. KSH, Budapest, 1994.
- Kósa László: Nemzetiségek a mai Magyarországon. *Valóság*, 1969. 4. 85–93.
- Kővágó László: A nemzetiségi oktatás feladatairól. *Köznevelés*, 1971. 22. 19–20.
- Kővágó László: A nemzetiségi oktatásügyről. *Köznevelés*, 1972. 22. 11–13.
- Kővágó László: A nemzetiségi kérdés Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 1982. 5. 84–93.
- Rassol, Naz: Language Policies for a Multicultural Britain. In: R. Wodak – D. Corson (eds.) *Encyclopedia of Language and Education*. Kluwer Academic Publishers. 1997. 113–126.
- Skutnabb-Kangas, Tove: Human Rights and Language Policy in Education. In: R. Wodak – D. Corson (eds.) *Encyclopedia of Language and Education*. Kluwer Academic Publishers. 1997. 55–65.
- Statisztikai évkönyvek. KSH. 1961. 1965. 1969. Budapest.
- Szabó Gyula: Nemzetiségi tankönyvkiadásunk húsz éve. *Pedagógiai Szemle*, 1969. 11. 1001–1009.
- Tanterv a nemzetiségi tanítási nyelvű általános iskolák számára*. 1964.
- Tilkovszky Lóránt: Nemzetiségi kérdés és nemzetiségpolitika Magyarországon. A két világháború között és azóta. *Iskolakultúra*, 1995. 23. 34–42.
- Vendég Sándor: A tanulók kétnyelvűsége a nemzetiségi iskolákban. *Pedagógiai Szemle*, 1960. 7–8. 632–405.

Majtényi György

Diskurzusok és cigánypolitikák

Romák az államszocializmusban

Discourses and Roma Policies

The Situation of Roma Under Statesocialism

The study aims to introduce and analyse the development and functioning of discourses about the Roma minority living in Hungary in the age of Statesocialism. From these discourses the potential representatives of the community were squeezed out. Officially, the relevant issues were dealt with as problems of social welfare but this policy and its rhetoric had strong ethnic features, too. Moreover the discourses became the instruments of discrimination and segregation.

„Fel magyarok
A zászlóval magasra
hogy a világ emberei
láthassa, láthassa hogy,
ki az úr a földön föl a
zászlóval a magasba
Hogy mindenki megtudja
Győzött a vöröszászló.
Győzött a párt és a nép
Hogy lássák világ minden
népei lásák és olvasák
egyszó a szabadság.
Éljen a nemzet éljen a
Párt.”

P. István, egy nehéz sorsú fiatal fiú küldte a verset 1958-ban a Művelődésügyi Minisztériumba, és postázott még egy másikat is, mely így kezdődött: „Nem mindegy, hogy pártba mégy vagy bá[!]ba”.¹ Egy kérést fűzött a költeményekhez: „szeretném ha az elvtársak elvinnének zeneiskolára vagy színésznek”. Rövid levelében megírta, hogy édesapja „hősi halált halt az orosz fronton” (a fiú nyilván nem volt tisztában a politikai korrektség kora-

¹ Nem mindegy / Hogy, Pártba mégyvagy / Bába. Ez kettő s tetudod / Hogy ketőtnemlehet. / De én aztmondom járjál / csak a pártba halgasrám / Kicsikém. / Nem mindegy / Hogy tanulsz vagyjátszd / De én aztmondom tanulj / Tudod kettőtncem lehet / Én aztmondom tanulj / Kicsikém. MOL P 2153 (régí levéltári jelzet: MOL XXVIII-M-8) 2. d. 787.

beli szabályaival), édesanyja súlyos szívbeteg, két testvére van, és nincs lehetőségük tanulni. „Árva vagyok mint az akácfalevél”, zárta sorait. Kérte az „elvtársakat”, „ha van szívük, segíjenek”.²

A levélíró későbbi életéről semmit nem tudunk, a levél sorsáról is csak annyit, hogy a minisztériumon belül a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségére szignálták, jöllehet sem a pártos-hazafias versek, sem a hozzájuk fűzött sorok nem utaltak rá, hogy a szerző cigányszármazású lett volna. Kérdés, mi indította erre az illetékeseket, miért volt ok arra a rossz szociális helyzet és néhány helyesírási s nyelvhelyességi hiba, hogy a korabeli hivatal cigánynak minősítsen valakit. A kérdés, amelyre választ keresek – a lírai bevezetés ellenére – nem költői. Miért kapott a szociálpolitika etnikus jelleget a korban, miért és hogyan vált a „cigánykérdés” szociálpolitikai problémává a korabeli diskurzusokban, és e diskurzusok maguk is eszközévé a diszkriminációnak és a szegregációnak?

A magát objektívnek és tárgyilagosnak hirdető történetírás mellett létezik egy olyan történetírói szerepfelfogás is – s e sorok írójának ez a rokonszenvesebb –, amely a historikust története aktív szereplőjének mutatja, aki történetet alkot és üzeneteket fogalmaz meg.³ Minden írás egyéni teljesítmény, nincs független elbeszélő, elbeszélés, így célszerű, ha a történész rögzíti a kutatás szempontjait, saját szándékát.⁴ Ennek az írásnak az

² MOL P 2153 2. d. 786-788.

³ Az objektivitás igénye a történetírásban a tudományosságra való törekvés szándékából logikusan következett, később etikai igényként is megfogalmazódott, mint ami a „jó” és „rossz” értelemben vett történetírói szubjektivitást megkülönbözteti egymástól. Előbbi „tudatos” történetírói szerepet, önreflexivitást jelent, utóbbi szereptévesztést vagy szándékos torzítást. A szubjektivitás eszerint nehezen kiküszöbölhető, mivel a történész tárgyat mindig saját szemével látja és látta, ill. a történelem tárgya, „objektuma” a szubjektum maga. Bizonyos keretek között azonban törekedni lehet az objektivitásra, ami nem jelentheti azt, hogy csak struktúrákról, intézményekről beszélhetünk a történelmet cselekedeteikkel irányító, formáló egyének helyett. Nemesak jó és rossz értelemben vett szubjektivitásról beszélhetünk tehát, hanem jó és rossz értelemben vett történetírásról is. Alapvetően, mindkét utóbbi történetírói szereptévesztésből adódik. Ricœur, Paul: Objectivity and History. In Ricœur, Paul: History and Truth. (Transl., intr.: Kelbley, Charles A.) Evanston, Northwestern University Press. 1965. 21-40. o. Lásd még Novick, Peter: *That Noble Dream. The „Objectivity Question” and the American Historical Profession*. Cambridge University Press, Cambridge, második kiadás, 1990. (Első kiadás: 1988.) 250-264.

⁴ Simmons, William S. Culture Theory in Contemporary Ethnohistory. *Ethnohistory*, 1988, 35., 1-14. Az etnotörténellemmel szemben gyakori kritika, hogy az a sérelmekből építkező ideológiává válhat. Az irányzathoz sorolt szerzők ugyanis szándékosan nélkülöznek számos olyan kritériumot, amely a „tudományos” történetírás sajátja. Ezeket az ismérveket (a személytelenséget, a körültekintő ugyanakkor száraz fogalmazásmódot vagy a saját álláspont elrejtését) tekinthetjük azonban olyan stíluselemeknek, amelyek önigazolást jelentenek, a hagyományos történetírói szerep aláátmasztását, s amelyek végső soron elfedik a hagyományos történetírás szintű ideologikus voltát. Más kérdés, hogy megvalósítható-e egy, a különböző megközelítéseket, a társadalom domináns, ill. perifériára szorított csoportjainak szempontjait, történeteit ötvöző történetírás. Appleby, Joyce – Hunt, Lynn – Jacob, Margaret: *Telling the Truth about History*. W. W. Norton & Company. New York – London, 1994. 152-159., 306-309.

a feladata, hogy megmutassa a magyarországi romákról szóló diskurzus eredetét és viszonylagosságát. Időszerűvé teszik e történet felidézését azok a megnyilatkozások, amelyek ma a szociálpolitikával, segélyekkel kapcsolatban a nyilvánosságban elhangzanak, megfogalmazódhatnak.⁵

Cigánypolitika és diskurzusok a II. világháború után

A diskurzusok (életre kelt szövegek) működését elemző írások jórészt hatalom és tudás viszonyát jellemzik. A mindenkori hatalom az intézmények révén ellenőrzi és sajátítja ki a diskurzusokat, egyének, csoportok veszíthetik el így a megszólalás lehetőségét.⁶ A romák/cigányok egész magyarországi történelme leírható az elnyomás, a kirekesztés metaforáival. Egységes történelem ez, történetek nélkül, amelyet sokáig kizárólag az államhatalom, a többség nézőpontjából láttunk; a romákat ugyanis kiszorították a diskurzusok formálásából. Az újabb kutatások ebbe az egységes szerkezetű, ám egyoldalú elbeszélésbe emelték be az ő szempontjaikat, midőn rámutattak az egyénekkel, a csoportokkal, a kisebbséggel szemben elkövetett bűnökre, a történelmi igazságtalanságokra.

Magyarországon a náci haláltáborok borzalma utána a romák jóvátétele, és megkövetése a genocidiumért rendezetlen maradt.⁷ Alig érintették őket az 1945-ös rendszerváltás, az átalakulás vívmányai, jórészt kimaradtak a földosztásból is. A demokratikus pártok nem vetettek számot a helyzetükkel, és nem versengtek a szavazataikért.⁸ (Ennek egyik oka, hogy az állam alig rendelkezett ismeretekkel a romákról. A népszámlálások, amelyek pusztán a cigány anyanyelvűeket írták össze, nem mutatták túl jelentősnek az amúgy is a társadalom peremére szorított cigány népeséget.) A háború után az új politikai elit szinte teljes érzéketlenséget mutatott az irányukban.⁹ 1946-ban a párt elméleti folyóiratában Kálmán András

⁵ Ha a jelen „genealógiáját” kívánom megrajzolni, elemzésem szükségszerűen a jelenlegi helyzetből indul ki. Az elbeszélésben mindazonáltal ennek tudatosítása egyértelművé teheti a jelenbeli kérdésfeltevés és az ábrázolt múlt közötti kapcsolatot. Foucault, Michel 1998. Nietzsche, a genealógia és a történelem. In uő.: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 1998. 75–92.; Takács Ádám: Michel Foucault és a történelem tapasztalata. *Századvég*, 1998, Tél, (143–166.) 147.

⁶ Foucault, Michel: A diskurzus rendje. In Foucault: i. m. 50–74.

⁷ A Pharrajimos történetének bemutatása interjúk és írásos önvallomások alapján: Bársony János – Daróczi Ágnes: *Pharrajimos. Romák sorsa a Holocaust idején*. L'Harmattan, Budapest, 2005.; Bársony János: Romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk*, 2008/1. sz. (222–256.) 224.

⁸ Bársony: i. m. 229–231., 233.

⁹ Bársony: i. m. 239–244.

tollából azonban megjelent egy, a cigányok jogaiért síkraszálló írás, ebben a szerző – Nyugatról hazatérő kommunista emigráns¹⁰ – a Szovjetunió nemzetiségi politikájára hivatkozott, és rámutatott, hogy a nem asszimilált cigányok problémája nemzetiségi kérdés.¹¹ Felhívása csupán pusztába kiáltott szó maradt.

A kiépülő egypártrendszer korifeusai a cigánykérdést gyakorlatilag rendészeti problémának tekintették. A Belügyminisztériumban 1955-ben döntöttek arról, hogy a „kóbor cigányokat” „speciális” okiratokkal (fekete személyi igazolványokkal) látják el.¹² A javaslat készítői – a szöveget aláírásával Czinege Lajos jegyezte – a következőképpen fogalmaztak: „a cigányság nagyobb része lényegében a társadalom periferiáján él, illetve gyakran élösködik. Rendszeres munkát nagy többségük nem végez, egyrésztük a hagyományos cigányfoglalkozásokat űzi...”¹³ Az ötvenes években nemcsak a rendőrség, de a megyei tanácsok is nyilvántartást vezettek a cigánylakosságról.¹⁴ A Belügy- mellett a Népjóléti Minisztérium illetékesei aktivizálódtak még. A cigánytelepeken 1950-ben bevezették az egészségügyi vagy tisztasági felelős intézményét, az egészségügyi járőrökkel együtt ők ellenőrizték a telepeket, ahol szükségesnek látták, kényszermosdatást és fertőtlenítést rendeltek el (ehhez egy eredetileg rovarirtószernek szánt anyagot használtak).¹⁵ A belügyi szervek, mint a cigányprobléma jó ismerői, szakértői jelennek meg a korabeli dokumentumokban. Forrásaink – a korabeli hivatalok iratai – az erőszakos cselekedeteket jórészt humanista, népjóléti intézkedésnek állítják be: „A KÖJÁL mozgó fürdető és fertőtlenítő szolgálata a folyó évben összesen 2339 ci-

¹⁰ Élettörténetét lásd Bársony: i. m. 237-238.

¹¹ A hangsúlyt azonban ő sem a kisebbségi jogok biztosítására helyezte. Az ő programjának alapja is az asszimilált cigányok munkába állítása volt, bevonásuk a nagyiparba. Kálmán András: A magyar cigányok problémája. *Társadalmi Szemle*, 1946/8-9. sz. 656-658. Lásd még: Apor Péter: *Cigányok tere: a kommunista romapolitika szerkezete közép-kelet-európai összehasonlításban, 1945-1951.* (kézirat)

¹² Az évenkénti megújítási kötelezettséggel járó ún. fekete személyi igazolványokat végül 1961 első negyedévében vonták vissza az általános személyi igazolvány-cserék alkalmával. Pucsi Barna Gyula: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés „megoldására” az ötvenes évek Magyarországon? *Beszélő*, 2001/6. sz. www.beszelo.hu (Utolsó letöltés: 2008. július 20.)

¹³ Javaslat a Politikai Bizottsághoz a magyarországi cigánykérdés rendezésére. MOL M-KS-276. f. 96. cs. 87. doboz/ 300. ó. c.

¹⁴ Zala Megye Tanácsa VB. Igazgatási Osztályának rendelete a cigányok nyilvántartásba vételéről. Zalaegerszeg, 1959. május 12. Ebben a Tanács vezetése akként rendelkezett, hogy „Minden cigányszemélyt /muzsikus cigányokat kivéve/ korra és nemre való tekintet nélkül nyilvántartásba kell venni.” MOL P 2153 3. d. A romákról egyéni, illetve családi nyilvántartási lapokat töltettek ki. Családi kapcsolataikat, egészségügyi, személyes adataikat egyaránt feltérképezték.

¹⁵ Bernáth Gábor: *Kényszermosdatások a cigánytelepeken, 1940-1985.* Roma Sajtóközpont, Budapest, 2002. 12-14.

gány személyt fürdetett meg és fertőtlenítette ruhaneműiket. A fürdetéssel szemben kezdetben ellenkezés nyilvánult meg, azonban most már oldódott az ellenállás, sőt vannak helyek, ahol igénylik is azt. A gyermekek mindenütt nagyon örülnek a fürdetésnek.”¹⁶ Visszaemlékezések érzékeltetik, hogy valójában miképp zajlottak a „kényszermosdatások”. Egy idős férfi évtizedekkel később a következőképpen emlékezett: „Bementünk a sátorba, le kellett vetkőzni mindenkinek meztelenre. Sorba álltunk, bejött egy ember, a markunkat kellett tartani, és ilyen nagyon bűdös vegyszert nyomtak bele, annyit mondtak, hogy ettől szép lesz a hajunk, fényleni fog tőle, szép tiszták leszünk. Rá kellett tenni a hajunkra és be kellett vele kenni a testünket. (...) Olyan erős szer volt, hogy mikor elment a katonaság, a sátrak helyén már fű sem nagyon nőtt, kisárgult az egész terep, még a gyom is elpusztult. (...) Egy zuhanyzó volt, hat rózsával, első csoportban mentek be a férfiak és a fiúk, másodikban a nők, lányok, asszonyok. Nem érdekelte őket, mennyire embertelen a dolog, hogy a cigányok mennyire szégyenlősek. Nem egyszer, amikor a nők és a lányok fürödtek, valami kitalált indokkal a személyzetből bement egy-két férfi, adták az instrukciókat, kérdezték, hogy »elég-e a vegyszer?«”.¹⁷

A pártállam amellett, hogy gyors és erőszakos megoldásokat keresett a társadalmi problémákra, az extenzív iparosítás, a gyorsan fejlődő nagyipar munkaerő-tartalékaiként tekintett a cigány népességre. Az iparosítási hullámok időszakában mindent eszközt megragadtak annak érdekében, hogy a romákat a gyárakba vagy az építkezésekre kényszerítsék. A magyar állam képviselői hosszú évtizedeken át azt hangoztatták, s a hivatalos fórumokon a többségi társadalom előítéleteit is ezzel magyarázták, hogy a romák társadalmi integrációja amiatt nem valósulhatott meg, mert hagyományos foglalkozásaik nem voltak megfelelőek arra, hogy fenn tudják tartani magukat, s ezért „csavargásra, koldulásra kényszerültek.” Ez az érvelés elsősorban annak a ténynek az elfedését szolgálta, hogy az államhatalom hosszú évtizedeken keresztül semmit sem tett a romák szociális helyzeté-

¹⁶ Jelentés a megyében élő cigányok kulturális helyzetének és munkavállalási problémáinak kérdéséről. Békés Megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága. Békéscsaba, 1959. november 5. MOL P 2153 3. d.

¹⁷ R. József, Domony. (www.ciberom.hu) A Roma Sajtóközpont munkatársai 2001-ben és 2002-ben kerestek fel olyan romákat, akik átéltek, megcsenvedtek ezeket az erőszakos akciókat. (A www.roma.hu és a vele együttműködésben készült www.ciberom.hu a Roma Sajtóközpont honlapja, amely oral history-gyűjteményt és dokumentum-, ill. fotótárat is tartalmaz.)

nek javításáért, társadalmi integrációjáért.¹⁸ A kor propagandája szerint e bajok orvoslása lett volna a cigányok tömeges munkába állítása.

1948 és 1952 között az államosítások tetőzték be a már korábban megkezdődött folyamatot; az állam szinte teljesen felszámolta a helyi ipart és kereskedelmet. Ennek során számos romát fosztottak meg hagyományos jövedelemforrásától, többségük ekkor bér munkás létbe kényszerült. Bár mindvégig cél volt, hogy az államosítások fokozatosan történjenek, ezt az elvet azonban a roma kereskedők és iparosok esetében nem kellett érvényesíteni. Deklarálták, hogy cigányok egyáltalán nem kaphatnak ipar-engedélyt, s hagyományos foglalkozásaik kriminalizálásával igyekeztek „megoldani” a cigánykérdést: véghezvinni a cigányság erőszakos asszimilációját. A pártvezetés a „rendőri szerveket” még 1956-ban is felszólította arra, hogy „az illetékes tanács- és gazdasági szervekkel vizsgálják felül a vándoriparokat, megfelelő állandó munka biztosításával gondoskodjanak arról, hogy a nemkívánatos kóborlást elősegítő vándoripar-engedélyt cigányok ne kaphassanak... Meg kell szüntetni a cigány lókupecsek működését, meg kell szüntetni a tolvajlások fedőfoglalkozását jelentő városokban elterjedt cigány-cserekereskedelmet, szőnyeg-abroszárusítást.”¹⁹ A romák többsége többnyire szakképzetlen munkásként – a diszkrimináció miatt is – kedvezőtlen pozícióban lépett be az államosított munkaerőpiacra.

Az állami beavatkozásnak ugyanakkor voltak korlátai, „társadalmi határai”. A kisipar és kiskereskedelem államosításakor, az állam a kieső kapacitások miatt kénytelen volt engedményeket tenni; a falusi lakosság egyre nehezkesebb ellátása miatt a kiskereskedelem és a háziipar bizonyos formáit eltűrték, bizonyos formáit pedig sohasem voltak képesek felszámolni.

¹⁸ Valótlanságát jellemző adalék, hogy az első cigányösszeírás alkalmával 13 ezer cigány kovácsot írtak össze, ami a családtagokkal együtt /hozzávetőleg 60 ezer fő/ az akkori roma lakosságnak több mint ötödét jelentette; a felmérés adatai szerint a kovácsok 23 százaléka volt akkoriban cigány. Bár a városokban több helyütt pereskedtek velük a csehbeli kovácsok, falun azonban, ahol nem volt konkurencia, pótolhatatlannak számított a munkájuk. Herrmann Antal: Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott Czigány összeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új folyam. IX. kötet. 1895. Egy cigány mese szerint Szent Péter, amikor szétosztotta a szakmákat a következő indoklással osztotta rájuk a kovácsmesterséget: „A mesterségekből visszaradt egy, nem kellett a gádszónak, nagyon nehéz egy mesterség. A kovácsolás ez a mesterség, te cigány.” Bartos Tibor: *Sosem volt cigányország. Szegekóvács cigány történetek*. Gyűjt.: Bartos Tibor, utószó: M. Ladvenicza Ilona, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1958. 14. Egy cigány mesélő a következőképpen jellemezte a saját maga és közössége helyzetét: „Azt se tudják a gádszók, hogy a romák dolgoznak nekijük, hogy sukar házuk lehessen. Mert az ácskapcsot ki csinálja? A roma. Ki a rabitz-szeget? A roma. Ki a szárnyasszeget? Az iszkábát? A sarokszöveget? A roma. És ki tudja, hogy roma csinálja mindezeket? A roma. Nem tudja senki, csak hogy tetvesek meg lopnak. Nincs is becsületünk, ahogyan a nóta mondja: „Vered Isten, vered, / Akit akarsz, vered. / Rám is rám járt kezéd, / Nagy bánattal vertél. // Nincsen pénzem, nincsen, / Két krajcárom sincsen. / Hogyha pénzem volna, / becsületem volna.” Uo. 10-11.

¹⁹ Javaslat a Politikai Bizottsághoz a magyarországi cigánykérdés rendezésére. MOL M-KS-276. f. 96. cs. 87. doboz/ 300. ő. c.

molni. A szegkovácsok például egyedi termékeket készítettek, amelyeket a nagyipar egyáltalán nem, vagy csak jóval nagyobb költségek mellett gyártott. A cigány kovácsok munkaeszközeit hiába államosították volna, hiszen ők hagyományos módszerekkel, üllőkön kalapácsokkal formálták meg a felhevített vasat, s a nyersanyag-elosztásra sem tehetett rá az állam a kezét, mivel ők a munkájukhoz bármilyen hulladékvasat fel tudtak használni. Így több helyen annak érdekében, hogy a romákat az államosított gazdaság kötelékébe vonják, szegkovács kistermelő szövetkezeteket alakítottak, természetesen a korabeli sajtóhíradások ennek kapcsán is az állami segítséget hangsúlyozták. A szövetkezetek létrejöttét a romák szempontjából azonban a hatalommal szemben tanúsított sikeres ellenállás, az érdekérvényesítés jeleként értelmezhetjük.

A hagyományos közösségek felbomlása a néprajzosok figyelmét is felkeltette. Az iparosítás korszakában egyes cigányközösségek archaikus életformáját, mint a régi, háború előtti világ maradványát lehetett megmutatni. Az 1950-es évektől megélénkülő kutatások, emellett esetenként még a szocialista társadalomba beilleszkedő cigányok sikertörténeteire fókuszáltak. E munkák mindenesetre a cigány közösségek szempontjából mutatták az eseményeket, az iparosítás társadalmi hatásait és a régi életformák átalakulását, bepillantást engednek így az ő mindennapjaikba. 1958-ban az Európa Kiadó *Sosemvolt cigányország* címmel meséket, szegkovács cigány történeteket adtak közre, s az utószó szerzője, hogy szertefoszlassa azt a képet, amely a cigányokról Magyarországon kialakult, így fogalmazott: „a cigány úgy élt a köztudatban, mint aki rendszeres munkához nem szokott, lusta, megbízhatatlan, bárgyú, de ugyanakkor agyafúrt, nevetséges, egyúttal szánandó operett- és népszínmű-figura vagy adomahős, aki-vel szemben mindenki a legvaskosabb tréfát is megengedheti magának a legkisebb felelősségre vonás nélkül.”²⁰

A pártnak az ötvenes években sokáig nem volt hivatalos cigánypolitikája, a nyilvánosság előtt egységesen képviselt álláspontja. A cigányok helyzetével foglalkozó jelentések, javaslatok elfeküdtek a minisztériumi osztályvezetők, helyi tanácselnökök, párttitkárok asztalán heverő iratcsomók között. Ha a funkcionáriusok megunták a tornyosuló irathalmokat vagy elégedettek voltak a „belügyi” és „népjóléti” intézkedésekkel az elintézett akták közé, irattárba fektették őket. A helyi hatalmasok szűk cigarettafüstös világából az ügyek csak lassan gyűrűztek tovább. Az MDP vezető testületei – a pártközpontban szélesebb íróasztalok mögött ülő döntéshozók – végül 1956-ban vették napirendre a cigányság ügyét, miután mind a Népművelési Minisztériumtól, mind az Országos Rendőr-főkapit-

²⁰ Bartos (szerk.): i. m. 85-86.

tánságtól érkezett hozzájuk előterjesztés. A Politikai Bizottság azonban ekkor még nem fogadott el határozatot; jelentősebbnek vélt ügyek kerültek ugyanis terítékre.²¹ A Párt illetékes osztálya a javaslatokból egységes előterjesztést – hivatalosnak tekinthető álláspontot – szerkesztett, amelyben, mint a korabeli dokumentumokban minduntalan megjelent a „cigánybűnözés” rasszista fogalma, a cigánysággal kapcsolatos sztereotípiák, a széttelepítés gondolata, s ezek mellett a cigányság felemelését célzó felvetések is.²² Jellemző, hogy a dokumentum a romák helyzetét általánosságban így jellemezte: „A cigányság nagy része a társadalom periferiáján él, illetve gyakran élőködik.”²³

A párt társadalmpolitikája elvileg nem szolgálhatott mást, mint a dolgozók „szocialista társadalmon” belüli egyenlőségét, meglehetősen tág, egyes csoportokat kizáró, képlékeny értelmezése formálódott azonban a társadalmi egyenlőségnek. 1957-ben a Munkaügyi Minisztériumban készült felmérés a cigányok helyzetéről, amely a kirekesztés számos formájára rámutatott, jóllehet, szerzői nem tartották nemzetiségnek a cigányságot.²⁴

A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége (1957-1961) – epizód a cigánypolitikában

1957-ben a Művelődésügyi Minisztériumban a többi nemzetiségi szervezet mintájára alakult meg a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége. (A minisztérium illetékesei ide utalták P. István fent idézett segélykérő levelét is.) A Szövetség működésének első időszakában László Mária főtitkár irányításával a cigány kultúra ápolására, emellett hatékony érdekvédelmi szerepvállalásra törekedett. Múló pillanat volt ez a magyarországi romák életében, amikor cigányszervezet léphetett fel a romák érdekében, értékek így a ránk maradt dokumentumok. Az egyéni beadványok, panaszos levelek pillanatképeket villantanak fel azoknak az embereknek az életéből, akikről az intézmények történeteire, a korabeli hivatalokban keletkezett forrásokra fókuszáló történetírás megfeledezett.

²¹ Feitl István: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk*, 2008/1. sz. (257-272.) 258.

²² Az MDP KV Adminisztratív Osztályának előterjesztése a Politikai Bizottsághoz a magyarországi cigánykérdés rendezésére. Budapest, 1956. április 9. MOL M-KS 276. f. 91/85. ö. c. Közl.: Feitl: i. m. 266-272.

²³ Uo.

²⁴ Sággy Ema: Cigánypolitika Magyarországon az 1950-es, 1960-as években. *Múltunk*, 2008/1. sz. (273-308.) 275-276.

A hivatalokkal, helyi hatóságokkal a romák érdekében vívott – az egyenlőtlen erőviszonyok miatt sokszor eleve reménytelen – csatái mellett a szövetség egyéni problémákkal, látszólag apró-cseprő ügyekkel is foglalkozott, például hogy az Alsószentmártoni Szabadság Tsz focicsapatának, mely a megyei bajnokságban az első meccseit mezítláb is megnyerte, cipőt szerezzen. S ide futottak be azok a levelek, amelyeket a panaszosok egy fensőbb hatalom mindenhatóságában bízva Kádár Jánosnak címeztek, és amelyek jól jellemzik a kor paternalista stílusát.²⁵ Volt olyan levélíró, aki a pártfőtitkárt Kádár János kormányzó úrnak szólította, vagy a következőképp zárták soraikat azok a levélírók, akik magukat dögei újmagyaroknak nevezték: „Nagyon kérnénk a Kádár elvtársat hasson oda hogy mi sem legyünk lemaradva a jogunktól hogy örömmel énekeljük azt az igaz nótát, Had járjon a világ szája sokáig Éljen! Éljen! Kádár Elvtárs sokáig!”²⁶ Az illetékes szervezetek azokat a problémákat, amelyekkel nem akartak foglalkozni, rendre továbbították a Cigányszövetségnek, s így az – a kor viszonyai között meglepő – helyzet alakult ki, hogy a többségi társadalom tagjaitól érkezett panaszok kivizsgálását is rájuk bízta.²⁷ E beadványok szerzői többnyire a cigányok kitelepítését szorgalmazták településeikről,²⁸ ami jelzi, hogy a korban is éles etnikai konfliktusok voltak, csak ezeket eltakarták a hatalom diskurzusai. A szocialista társadalom virtuális valóságát ugyanis a dolgozók egységének és egyenlőségének elvére építették fel a hatalom korifeusai.

A romáknak a korban helyi szinten lehetőségük sem volt érdekeik képviseletére, az önszerveződésre. A háború után a liberális demokráciák – amint Will Kymlicka rámutat –nemzetteremtő államok ('nation-building' state) voltak abban az értelemben, hogy polgáraikat olyan intézményekbe tömörítették, amelyek az egységes nemzetállam vízióját közvetítették.²⁹ Az államszocializmus szintén intézményesített identitásokat, azzal a lényeges különbséggel, hogy ezek kizárólagosak voltak, és velük szemben az állam-

²⁵ MOL P 2153 2. d.

²⁶ A „dögei új magyarok” levelükben a telep higiéniai állapota és a helyi VB titkár kircskészítő magatartása miatt tiltakoztak, aki kijelentette „cigányt a géphez nem veszünk fel”. MOL P 2153 2. d. 1031-1032.

²⁷ Pácin lakói például az egészségügyi minisztert kérték, hogy a faluban lakó cigányokat telepítse más településre. (Pácin, 1958. április 4.) MOL P 2153 2.d. 1002., vagy a bicskei lakosoknak a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Panaszirodájának címzett 1958. augusztus 13-án iktatott levele is a szövetségnél landolt. MOL P 2153 2.d. 1030.

²⁸ László Mária ezekben az esetekben a helyszínen hallgatta meg a panaszosokat és a romákat, s arra kérte az illetékes állami és tanácsi szerveket, hogy orvosolják azokat a helyi problémákat, amelyekben az etnikai konfliktus okát látta.

²⁹ Kymlicka, Will: *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*. Oxford University Press, Oxford, New York, 2001. 1-3., 17-27., 294-300.

polgárok nyilvánosan nem fogalmazhatták meg különállásukat. Elvették a csoportoktól a kollektív fellépés lehetőségét.

Jól érzékelteti a helyzetet egy panaszos levél a szövetség ügyei közül: Hernádvécsén a községi pásztorok 1958 júniusában elhatározták, hogy cigány kultúrcsoportot alakítanak. Összekülönböztek azonban a helybéli KISZ-titkárral, aki ultimátumot intézett hozzájuk, hogy csak akkor léphetnek fel, ha a fellépésért járó pénzt átadják a KISZ-nek. Mivel erre nem voltak hajlandók, a helyi tanács titkár és a KISZ-titkár meggátolta, hogy a második előadásukat is megtartsák. Nem adták meg az ehhez szükséges rendőrségi engedélyt, ugyanis a kultúrcsoport nem volt tagja egyetlen tömegszervezetnek sem. A pásztorok azonban ellenálltak és visszautasították a KISZ-tagságot – amely a bevétel elvételét jelentette volna –, arra hivatkozva, hogy a csoport vezetője negyvennyolc éves, a csoport legidősebb tagja pedig ötvenhat éves volt ekkor. Sérelmezték továbbá, hogy a cigány fiatalok – amiként fogalmaztak – „kinézett tagok a KISZ-ben”. Csatlakozhattak volna még a Nőtanácsshoz, de az együttesben csak négy nő volt és kilenc férfi. A Népfronttól eltanácsolták őket. Végül úgy döntöttek, hogy megalakítják a Legeltetési Társulat kultúrcsoportját. A tanácselnök és a KISZ-titkár azonban ezt is megakadályozta, így végül egy másik községben tartották meg előadásukat, ahol a járási rendőrkapitány ezt engedélyezte.³⁰

Jellemző, hogy a szegkovács szövetkezetek – mivel ezeket a hatalom az említett részletezett okok miatt kénytelen-kelletlen elismerte – gyakran léptek fel a helyi cigányközösségek érdekében. A panaszokból kiviláglik azonban, hogy a korabeli sajtóban követendő példaként bemutatott ktsz-ek (kisipari termelőszövetkezetek) tagjait is állandó atrocitások érték, amint elhagyták azt a közeget, ahol a hatalom elismerte őket. A Rákospalotai Szegkovács Ktsz például 1959-ben egy italboltban tartott ismerkedési estet, és jóllehet, beadványuk szerint a szövetkezet munkásai ott „a szocialista együttélés szabályai” szerint viselkedtek, a rendőrök a kocsmában megverték őket. László Mária, akit tájékoztattak az esetről, a szegkovácsoknak a Budapesti Rendőr-főkapitánysághoz címzett levelét továbbította

³⁰ MOL P 2153 2. d. 505-508. o. 576/1958.

az ügyészségnek és a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Titkárságának is.³¹

A Szövetség működésének kezdeti időszakában hatékonyan törekedett arra, hogy valódi érdekvédő szerepkört alakítson ki, s orvosolja az egyéni panaszokat, sérelmeket. Bár lehetőségei meglehetősen korlátozottak voltak – sokszor vívott szélmalom harcot a hivatalokkal, s a kor viszonyai között működése nem kaphatott megfelelő nyilvánosságot –, a hatalomnak azonban így is kényelmetlenné vált a szervezet érdekvédő tevékenysége, és a főtitkár, László Mária aktív politizálása. 1959-ben eltávolították őt a szövetség éléről.³² Ennek egyik közvetlen oka lehetett – amint Sággy Erna tanulmányában rámutat –, hogy a forradalmat követő megtorlások idején László Mária fellépett a romák internálása ellen. A főtitkár a Belügyminisztériumnál és a Főügyészségnél tiltakozott: „Az a felvetésünk, hogy a jelenleg folyó internállással kapcsolatosan hibák is csúsznak be”. A levelet 1958. június 16-án – a megtorlások gyászos mélypontján, Nagy Imre és mártírtársainak kivégzése napján – keltezte.³³ E történet is jelzi, hogy László Mária mindvégig és minden körülmények között kitartott céljai és vállalt feladata mellett. A későbbi események azt mutatják, hogy a hatalom képviselői az ő magatartásából azt a következtetést vonták le, hogy a cigány értelmiséget távol kell tartani a cigánypolitikától.

A Cigányszövetség 1960. évre készített munkatervében már azt rögzítették: „A Szövetség munkájának kezdetén hosszú ideig téves elvi álláspontból kiindulva dolgozott. A cigányságot nemzetiségként, a Szövetséget

³¹ A szövetkezet panaszbeadvánnyal fogalmazott a BRFK-nak, amelynek másolatát a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége megküldte a XV. Kerületi Ügyészségnek, a Legfőbb Ügyészségnek és a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Titkárságának is. A levélírók elbeszélése szerint 1959. augusztus 11-én a szövetkezet ismerkedési estet tartott egy italboltban: „Az ismerkedési est célja az volt, hogy a most szervezett galvanizáló részleg most belépett dolgozói megismerkedjenek a Szövetkezet régi dolgozóival. Tagságunk az estét kellemes hangulatban, zavartalanul és a szocialista együttélés szabályait a legteljesebb mértékben megtartva töltötte addig, amíg az alábbiakban előadandó esemény nem következett be.” Egy részeg rendőrörvezető provokálta őket a kocsmában, majd a kocsma-ba érkezett hét-nyolc rendőr. A levél így folytatódik: „A rendőr csoport egyik tagja meglátva a csoportosulást, azonnal gumibotját használta és szövetkeztünk ellenőrző bizottságának elnökét, D. Mihályt ültelte. Ezzel egyidejűleg a jelenlevő rendőrök lökdösní, ráncigálni kezdték szövetkeztünk tagjait, női dolgozóinkat és megengedhetetlen szavakkal illették. – »Rohadt kurva cigányok, szemét csavargó huligánok, várjatok ki lesztek irtva, csak gyertek be a rendőrségre kaptok ott.« A levélírók szerint a rendőrök több embert előállítottak, és még később is bántalmazták őket. „Itt kell megjegyeznünk azt, hogy szövetkeztünk 1957 márciusában alakult és megalakulásával azt a célt szolgálta, melyet Pártunk és Kormányunk a nemzetiégi, közelebbről a cigány-kérdés helyes, emberséges megoldásaként meghatározott. Szövetkeztünk »cigány-szövetkezet« és feladata a Rákospalotán élő nagyszámú, állandó munkával még ma sem foglalkozó cigányságnak a szocialista termelőmunkába való bekapcsolása. Szövetkeztünk ezt a feladatot egyre eredményesebben teljesíti.” MOL P 2153 2. d. 925.

³² Sággy Erna: Cigánypolitika Magyarországon 1945-1961. *Regio*, 1999/1. sz. (16-34.) 20-27., Sággy: i. m. 2008. 289.

³³ MOL P 2153 2. d. 986.

pedig érdekvédelmi szervezatként fogta fel, ebből a hibás kiindulópontból torz intézkedések születtek.”³⁴ A munkaterv pontjai között az is szerepelt, hogy „Tájékoztató helyzetjelentés írnak” a párt részére, illetve kidolgozzák „a cigánykérdés elvi téziseit”. A munkatervet elfogadása előtt értekezleteken vitatták meg a minisztériumok képviselőivel. Itt azonban figyelmeztették őket, hogy a párttestületek és a minisztériumok nélkül a Cigányszövetség maga ne dolgozzon ki, és ne is hozzon nyilvánosságra semmilyen „elvi anyagot”, illetve hogy tanulmányozni kell a „baráti országok” cigánypolitikáját (mintaként a Szovjetunióra, illetve Csehszlovákiára hivatkoztak).³⁵ A Művelődésügyi Minisztérium osztályvezetőjének javaslata volt, hogy ne helyzetjelentést, hanem határozati javaslatot készítsenek, amelyet majd az illetékes pártszerv beterjeszt a legfelsőbb vezetésnek.³⁶

³⁴ A Magyarországi Cigányok kulturális Szövetségének 1960. évi munkaterv-tervezete. Budapest, 1960. május 2. MOL P 2153 4. d.

³⁵ A Szövetség korábban tájékozódott még a nyugati cigánypolitikáról is. Többek között a következő fordítások találhatók meg levéltári anyagában: Hermann Kopf freiburgi szövetségi képviselőnek Európa Tanács és kisebbségi probléma címmel tartott előadása; Nem akarnak másodrangú állampolgárok lenni. Frankfurtban az egész szövetségi területet összefogó Központi Bizottsága alakult a cigányoknak.. Frankfurter Rundschau, 1960. március 15. Propagandaanyag a cári Oroszország, ill. a Szovjetunió romapolitikájáról, Vaclav Kopecky Bevezető (1958. november 20-án a cigány kérdéssel tartott országos aktivát megnyitó beszéd) A cigány-lakosság között folytatott munka. Dr. František Kahuda oktatásügyi és népművelési miniszter előadása a Bratislavában 1960. február 26-án tartott aktiván. (Fejezet a cigány lakosság között folytatott munka c. kiadványból. Otakar Zeman, CKP KV Titkárság: A csehszlovákiai cigány lakosság között folytatott munka kérdéseiről. (1958. nov. 20-án tartott országos aktíva-értekezleten elhangzott beszámoló), Eva Bacikova: Kulturális nevelőmunka a cigány lakosság között. Jindrich Kotal, belügyminiszterhelyettes: Legfontosabb feladatok a cigányok nevelésében. MOL P 2153 2. d.

³⁶ Vendég Sándornak, a Művelődésügyi Minisztérium osztályvezetőjének javaslata volt, hogy a „külföldi anyagok” felhasználásával közös álláspontot alakítsanak ki, s ne helyzetjelentést, hanem határozati javaslatot készítsenek, amelyet majd az illetékes párttestület beterjeszt a legfelsőbb pártvezetésnek. A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége Munkaügyi Bizottságának munkaterv-értekezlete. Budapest, 1960. május 23. (Ezt követte május 24-én a Művelődésügyi Bizottság ülése, majd 25-én az Egészségügyi Szakbizottság ülése.) MOL P 2153 4. d. A május 24-i értekezleten közölte: „A cél a cigánylakosság társadalmi felemelkedésének előmozdítása, a Hajdu-Bihar megyei elvtárs úgy vetette fel, hogy felszívódás vagy elkülönülés. Mi ezt a terminológiát nem használjuk. Nekünk elő kell segítenünk a cigánylakosság társadalmi asszimilációját. Ez nem könnyű, de a cél világos.” MOL P 2153 4. d. Részletesen lásd Sághy: i. m. 2008. 291-295. Általában az államszocialista országok cigánypolitikájáról: Apor: i. m.

A javaslat, amely később megszületett, elsősorban a csehszlovák példára épített.³⁷

„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek”, jegyezte meg a „téma szakértőjeként” Kádár János, midőn véleményezte „a cigány lakosság helyzetének megjavításáról” szóló előterjesztést.³⁸ A legfelsőbb pártvezetés először ekkor, 1961 júniusában foglalkozott behatóbban a roma lakosság helyzetével. Az MSZMP KB (Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága) Politikai Bizottsága adott ki határozatot, amelynek hosszan ható következményei lettek. Ennek nyomán számolták fel a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét, mivel léte formális igazolása volt annak, hogy a cigányságot a pártállam nemzetiségként ismeri el. Cigányszervezetek az elkövetkező időszakban nem létezhettek, nem voltak olyan intézményi keretek, melyek közt a cigány kultúra integrációja megtörténhetett volna, nem volt olyan fórum, amely legalább az ismeretterjesztés eszközeivel mérsékelhette volna a többségi társadalom előítéleteit. Az előbbre jutás „csatornáit” ez idő tájt is a többségi társadalomhoz tartozó emberek felügyelték. Az apparátus tagjai körében pedig a korabeli jelentések tanúsága szerint is megmutatkozott „az ügy faji kérdésként való kezelése, a türelmetlenség a nevelőmunkában, az általánosítás.”³⁹ A cigány kultúra létét nem ismerték el hivatalosan, így annak minden megnyilvánulása csak a többség értékeihez, normáihoz képest értelmeződhetett.

A dokumentum deklarálta, hogy a cigányság „bizonyos néprajzi sajátsága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot”, és társadalompolitikai kérdésnek minősítette a „cigány-kérdést”.⁴⁰ A párthatározat megjelölte azokat a szociálpolitikai intézkedéseket, amelyek révén a helyzet úgymond „megoldható”: „Fokozatosan el kell érni, hogy a cigányok a lakosság többi részétől nem elkülönítetten állandó lakóhelyeken (!) települjenek, állandó munkához jussanak, egészségügyi körülményeik javuljanak és emelkedjék

³⁷ A cigányszövetség is megkapta ekkor fordításban a „baráti országok” cigánypolitikájának dokumentációját. Iratsomóiban a következő dokumentumok fordításai találhatók meg: Az új szocialista emberért. A cigánylakosság között végzendő munka országos értekezletének vitaanyaga. Népművelési Intézet, Bratislava, 1960. (Összeállította Jana Bachratá.) Hogyan készítsük elő a cigánylakosság életéről és munkásságáról szóló kiállítást. A cigánylakosság között végzendő munka metodikai tanácsadója. Bratislava, 1960. Propagandaanyag a cigányok Szovjetunióbeli helyzetéről, A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendelete a kóbor cigányok munkába állításáról. 1956. október 5. A Szovjetunió Minisztertanácsának 1956. október 5-i 1373. sz. határozata a kóbor cigányok munkába állításáról, A Szovjetunió Minisztertanácsának 1956. október 20-i 685. sz. határozata a kóbor cigány munkába állításáról szóló Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendelete és a Minisztertanács határozatának végrehajtásáról. MOL P 2153 4. d. Lásd még 34. lábjegyzet.

³⁸ MOL M-KS-288. f. 5/1961/233. ö. e. 26.

³⁹ MOL M-KS-288. f. 5/1963/293. ö. e.

⁴⁰ MOL M-KS-288. f. 5/1961/233. ö. e. 70

kulturális színvonaluk.”⁴¹ A pártközpont döntött, a minisztériumok kidolgozták a határozatban foglalt feladatokat, s az alsóbb szervek feladata lett, hogy végrehajtsák azokat.

Az alapelv az volt, hogy a cigányokat ki kell hagyni sorsuk formálásából, a pártnak, az államnak és a tanácsoknak kell „felemelniük” a cigányokat. Ebben a közelmúlt tapasztalata mellett nyilván szerepet játszott az is, hogy a pártvezetés osztotta a többségi társadalom előítéleteit, s nem szívesen adta volna romák kezébe a cigánypolitika alakítását. A legfontosabb ok mégis az lehetett, hogy a kérdést az állami intézmények keretein belül, az információk monopolizálásával, a társadalom kizárásával kívánták megoldani. Elegendő volt így deklarálni a párt céljait, azok megvalósításáról már nem kellett számot adni. A rendszer propagandája szerint az új típusú munkalehetőség, a szocialista nagyiparban való elhelyezkedés önmagában is lehetővé tette volna, hogy a romák „beilleszkedjenek” a „szocialista társadalomba”. Michael Stewart szerint az asszimiláció korban kívánatosnak tartott modelljét „*a következő egyszerű képlet*” írta le: „(cigány) + (szocialista bérmunka + lakás) = (magyar dolgozó) + (cigány folklór)”.⁴² Kérdés, mi volt a hatalom valódi célja, a romák asszimilációja vagy e képletből a „hozzáadott érték” hangsúlyozása, annak felmutatása (elsősorban a többségi lakosság felé), hogy a hatalom mindent tőle telhető megtesz a társadalmi problémák felszámolásáért?

A párthatározatban megfogalmazott társadalompolitikai cél megvalósítása, a romák szociális helyzetének javítása, amit pedig a pártvezetők az asszimiláció feltételének láttak, nem hozott gyors eredményeket. Először 1963-ban tárgyalt erről a Politikai Bizottság. A jelentés írója leszögezte, hogy mivel az ingyenes házhely juttatás megszűnt, és az OTP kínálta fizetési feltételeknek a cigánylakosság jelentős része nem tudott eleget tenni, a „községi tanácsok nem látják a széttelepítés perspektíváit”. Az Építésügyi és a Pénzügyminisztérium feladata lett, hogy dolgozzák ki annak feltételeit, hogyan lehet „egyszerűbb lakóházakat kedvezőbb hitelfeltételekkel építeni”.⁴³ (A „széttelepítés”-t a korban az asszimiláció eszközének is tekintették. Ezek az áttelepítési akciók azonban, amelyeket a helyi közigazgatási szervek irányítottak, többnyire erőszakos kényszerítő intézkedéseket jelentettek, és valójában nem csökkentették a szegregációt: a régi cigánytelepek

⁴¹ MOL M-KS-288. f. 5/1961/233. ö. c. 70.

⁴² Stewart, Michael Sinclair: *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány. Budapest, 1994. 71.

⁴³ MOL M-KS-288. f. 5/1963/293. ö. c. 1968-ban ismét tárgyalták „a cigánylakosság helyzetének javításával mkapcsolatos egyes feladatok végrehajtásának tapasztalatait”. MOL M-KS-288. f. 41/1968/100. ö. c.

helyett újakat alakítottak ki.⁴⁴) Ezt követően több kormányhatározat született, ezek „kedvezményes lakásépítés” révén szolgálták volna a telepek felszámolását. A romák kedvezményes kölcsönt vehettek fel „cs” (csökkentett értékű) házak építésére vagy új parasztházak megvásárlására. A roma lakosság szűkös anyagi helyzete miatt azonban a tervezettnél kevesebben tudtak élni a hitel-lehetőségekkel.⁴⁵ (Jellemző, hogy az egyes tanácsok irategyütteseiben következetesen a lakást olvashatunk cs lakás helyett.⁴⁶) A szociálpolitikai intézkedések bár valamelyest javítottak a romák életkörülményein, és előmozdították a roma lakosság további vagyoni, társadalmi differenciálódását, nem szüntették meg a lakóhelyi szegregációt, miként a romák hátrányos szociális helyzetét sem.

A párthatározatot követően az oktatáspolitikai területén kezdeményezett változtatások ugyancsak a szegregáció irányába hatottak. Ennek értelmében törekedni kellett arra, hogy a cigány gyerekeket minél nagyobb számban iskolázzák be. Sok helyen cigányosztályokat szerveztek az iskolából kimaradt cigány gyerekek részére, máshol új iskolákat építettek számukra, és volt, ahol egyszerűen a kisegítő iskolákba irányították át őket. (Megjegyzendő, elkülönített cigányosztályok és iskolák Magyarországon már a hatvanas éveket megelőzően is kialakultak.) A művelődésügyi miniszter hivatalosan is elrendelte külön cigányosztályok, tanulócsoporthoz és napközis foglalkozások szervezését. A nyilvánvalóan káros hatások láttán már a hetvenes években megindult a vita arról, hogy ezek az osztályok valóban segítik-e a cigány fiatalok beilleszkedését, vagy pusztán a szegregáció eszközei.⁴⁷

⁴⁴ Kemény István: A magyarországi cigányok helyzete. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai, Budapest, 1976. 27-31.

⁴⁵ A 2014/1964. és a 2047/1967. sz. kormányhatározatok biztosították a kedvezményes lakásépítés lehetőségét, a cigánytelepek felszámolását. Évente 800 lakás építéséhez biztosítottak volna hitelkeretet, de az e célra elkülönített összegnek csak 67 százalékát használták fel. Az 1964. évi határozat kimondja, hogy a telepek felszámolását a 15 éves lakásfejlesztési terv keretében kell megoldani, az 1967-es határozat azonban megállapította, hogy ez hosszabb időt igényel, s újabb kedvezményeket biztosított, miként később az 1969-ben elfogadott határozat is. (2019/1969. sz. kormányhatározat.) A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása, 1964-1967. MOL XIX-D-3-o Ezzel kapcsolatban lásd még: MOL M-KS-288. f. 36/1972/45. ó. e. Berey Katalin: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In Berey Katalin – Horváth Ágota: *Esély nélkül*. Vita Kiadó, Budapest, 1990. 5-72.

⁴⁶ Márfi Attila: Cigánysors, cigánykérdés; a vályogtelepek felszámolása Baranyában a tanácskorszak idején. In Majtényi György – Szabó Csaba: *Távolodás és közelítések. Rendszerváltás és Kádár-korszak*. ÁBTI – Kossuth Kiadó, Budapest, 2008. (339-353.) 345.

⁴⁷ Összefoglalóan lásd: Kemény István: *Tennivalók a cigányok/romák ügyében*. In Glatz Ferenc (szerk.): *Cigányok Magyarországon*, MTA, Budapest, 1999, 244-245.; Navas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolában*, Budapest, Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, 2002, 7-20.

A cigányságot a korban nem ismerték el nemzetiségnek, és a romák integrációját szociálpolitikai kérdésnek tekintették, ettől ugyan a romák nem váltak sajátos helyzetű társadalmi csoporttá⁴⁸, viszont a szociálpolitika a diskurzusokban etnicizálódott. Az államhatalom képviselői ezen kívül még rendészeti, közegészségügyi vagy oktatási kérdésekben fejthették ki a kisebbséggel kapcsolatos nézeteiket, elképzeléseiket. S az a tény, hogy csupán társadalmi problémák kapcsán találkoztak, foglalkozhattak a cigánysággal, önmagában is meghatározta gondolkodásukat, magatartásukat. Elvileg az egyenlőtlenségek felszámolására törekedtek, valójában a társadalmi különbségek újratermelődése változott a szemükben etnikai kérdéssé.

A fizikai erőszak, a rendőri brutalitás továbbra is jellemezte a hatalomnak a cigányokkal szemben tanúsított magatartását. Igaz, ezeket a jelenségeket a nyilvánosságban továbbra is eltakarták a hatalom diskurzusai. Csak az volt úgymond „látható”, ami a romák érdekében történt. Az 1961-es párthatározatot ismertetni kellett a rendőri szervekkel is, melyek rögtön megalkották annak sajátos „belügyi értelmezését”. Az Országos Rendőr-főkapitányság a következőképpen fogalmazta meg útmutatását az állomány számára: „A segítség és differenciált intézkedések mellett követeljük meg a cigányoktól is törvényeinknek betartását. Törekedjenek arra, hogy a bűnöző elemeket leválasszák a becsületesen, de elmaradott gazdasági és kulturális körülmények között élő személyektől. Ennek érdekében erősítsék a harcot a bűnöző elemek ellen....”⁴⁹ Voltak a bűnözésen kívül is olyan magatartásformák, jelenségek, amelyeket a rendőrök, úgy tűnik, nem kívánatosnak tekintettek a cigányok körében. A Zala megyei rendőrfőkapitány 1970-ben kelt jelentésében például a következőképpen fogalmazott: „Jelentem, hogy jelenleg a megye területén 5 cigánynak van személygépkocsija. Ezeket kéz alól, használt, de jó állapotban vásárolták 25 000–60 000 Ft-ért. Annak ellenére, hogy olyan adatok nem merültek fel, hogy a gépkocsikat bűncselekmények elkövetésére használják fel, a gépkocsi tulajdonosokat szoros ellenőrzés alatt tartjuk.”⁵⁰ A Belügyminisztérium II. főcsoportfőnökségének I-2-es osztálya foglalkozott az ún. cigánybűnözéssel (amely kategória önmagában is jellemzi a hatalomnak a cigányokkal szembeni attitűdjét), és operatív eszközöket is bevetett ennek

⁴⁸ Az 1961. évi PB határozat e csoportot egy helyütt „réteg”-nek nevezte, ami mutatja, hogy a kor ideológusai kisebbségként nem ismerték el, társadalmi csoportként viszont nem igazán tudták meghatározni a cigányságot, amely éppen szociális helyzete miatt nem illeszkedett a két osztály egy réteg elvét, a munkásság, a parasztság és a velük szövetséges értelmiség triászát hirdető hivatalos társadalomképhez. MOL M-KS-288. f. 5/1961/233. ó. c. 70.

⁴⁹ MOL XIX-B-14 585. d.

⁵⁰ MOL XIX-B-14 585. d.

érdekében, „T” lakásokat létesítettek, a rendőrség részére operatív adatgyűjtéseket végeztek, adatgyűjtő dossziékat nyitottak egyes személyekről. Sajátos névadás jellemezte a belügyminisztérium szakszolgálatait. A külföldre készülő cigányzenekarba pl. „Barna Ildikó” néven szerveztek be ügynököt,⁵¹ vagy egy egyiptomi férfiről „cigány” fedőnév alatt gyűjtöttek információkat.⁵²

A rendőrkapitányságok feladatkörébe tartozott az is, hogy időről időre felvilágosító előadásokat tartsanak a cigánylakosságnak. A Vöröskereszt egy munkatársa például a következőképpen számolt be a Göncruszknán (Borsod megye, Encsi járás) 1978-ban megtartott cigányankétról, ahol egy rendőrségi és egy orvosi felvilágosító előadás hangzott el. „Már a kezdeti hangulatot rontotta, hogy a 8 órai kezdetre a cigányokat URH kocsival rendőrök terelték össze kb. 3/4 9 órára. Az a sok gondot igénylő, körültekintően elkészítendő és elmondandó beszéd-stílus, mely az ilyen ankéton lévő előadók mondandóját kell, hogy jellemezze, teljesen hiányzott, így vagy érthetetlen, tudálékos, túlzott volt (pl. „Azért jöttünk itt össze, hogy az Önök tudati szintjét emeljük!”), vagy leereszkedő, lekezelő, sokszor bántó („Azért maguk is ugyanolyan emberek”) – stílusú.⁵³ Nemcsak a belügynek, a rendőrségnek, hanem az Egészségügyi Minisztériumnak és a Vöröskeresztnek is részt kellett vállalnia az ún. cigánykérdés megoldásában, aminek az lett a következménye, hogy az etnikus szemléletmódot az egészségügy területére is kiterjesztették. Ami ilyen meg ehhez hasonló megfogalmazásokat szült a korabeli dokumentumokban: „Örvendetes tény azonban, hogy az urbanizáció előrehaladása, az életmód fokozatos átalakulása a cigányoknál is a születések fokozatos csökkenését hozza magával.” Vagy: „Speciális cigány betegségek nincsenek, de a körülmények miatt jellemzőek a fertőzések és a fertőző betegségek egyes típusai...”⁵⁴

A kirekesztés mechanizmusának a korban szerves részét képezte a diszkurzív erők működése, a romák a korban teljességgel kiszorultak a rólu­ luk szóló diskurzusok alakításából. Jól látható ugyanakkor az is, hogy az intézményi hierarchia különböző szintjein keletkezett források más és más képet mutatnak a hatalom romákkal szemben tanúsított magatartásáról. A konfliktusok, problémák megjelentek a helyi hivatalok beszámolóiban, jelentéseiben, s e források az apparátus tagjainak olykor kendőzetlen rasszizmusáról is tudósítanak. A pártközpont jelentései már csak az utasítások végrehajtását, az újabb feladatokat összegezték, illetőleg a nyilvánosság

⁵¹ ÁBTL 3.2.4. K-586

⁵² ÁBTL 3.2.4. K-336/2

⁵³ MOL P 2130 A cigány lakosság helyzete

⁵⁴ MOL P 2130 A cigány lakosság helyzete

számára rögzítették a párt cigánypolitikájának elveit. A megnyilatkozások mindig egy adott – társadalmilag és intézményileg – ellenőrzött közegben fogalmazódnak meg. A korabeli dokumentumok egyes csoportjainak vizsgálatán keresztül jól érzékelhető, hogyan működött a korban a „kizárások” jelensége, a hatalom diskurzusai milyen hangokat, jelenségeket zártak ki a nyilvánosság kánonjából, miképp tüntették el az állami intézmények erőszakos magatartását, vagy leplezték el a hivatalos cigánypolitika kudarcait. A pártállam propagandistái azt hangoztatták, hogy a szocialista társadalomban mindenki számára adottak a lehetőségek, csak élni kell velük, és lépten-nyomon a cigányságnak nyújtott szociális kedvezményekre hivatkoztak.

A magyarországi roma lakosság társadalmi helyzetéről először átfogó képet a Kemény István vezetésével készült vizsgálat adott 1971-ben. A kutatók akkor állítottak fel pontos diagnózist a romák gondjairól, a szegénységről, a hátrányos helyzet „újratermelődéséről”, amikor a szegénység tabu témának számított⁵⁵. (A cigányság kultúráját e vizsgálat, mivel a szociológusok elsősorban nem a néprajzi sajátságok leírására törekedtek, gyakorlatilag szegénykultúraként jelenítette meg.) Mindenki számára könnyen levonható volt a következtetés, hogy a felmérés az 1961-es párthatározattal meghirdetett pártállami cigánypolitika és általában a szociálpolitika szinte teljes kudarcáról is tudósított.⁵⁶ Az újabb, 1979-ben kiadott PB határozat „újbaloldalinak” bélyegezte a kutatást vezető szociológusokat. A cigány lakosság helyzetéről ekkor született jelentés, a hivatalos álláspont ellentmondásosságát érzékelve, a cigányságot – fából vaskarikaként – „etnikai társadalmi rétegnek” nevezte.⁵⁷ Az elfogadott határozat azonban ismételten megerősítette a hivatalos álláspontot, miszerint a cigányság nem nemzetiség.⁵⁸ A nyolcvanas években az állam a korábbinál több lehetőséget kínál

⁵⁵ A kutatás jelentőségét érzékelteti, hogy szegénységről abban az időben egyáltalán nem lehetett beszélni. Mikor Kemény István 1970-ben megtartotta híres akadémiai előadását a szegénységről – e vizsgálat eufemisztikus elnevezéssel *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeinek vizsgálata* címmel indulhatott meg –, őt átmenetileg eltávolították a Szociológiai Intézetből, s a kutatás 1972-ben elkészült zárótanulmányát titkosították, és a Statisztikai Hivatal elnökének pánccsaszekrényébe zárták. Megfelezett élet. Csizmadia Ervin beszélgetése Kemény István szociológussal. Kemény István: *Közelről s távolból*. Budapest, Gondolat, 1991. (179–189.) 183.

⁵⁶ A kutatás eredményeinek összefoglalása: Kemény István: A magyarországi cigányok helyzete. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Intézetének Kiadványai, Budapest, 1976. 7–67.

Egy 1974-ben készült jelentés a cigánylakosság helyzetéről e felmérés adatai alapján is jellemezte a PB határozat végrehajtásának hiányosságait. MOL M-KS-288. f. 41/1974/226. ő. e.

⁵⁷ MOL M-KS-288. f. 41/1979/318. ő. e.

⁵⁸ „A cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek, hanem olyan etnikai csoportnak, amely fokozatosan beilleszkedik társadalmunkba, illetve asszimilálódik.” MOL M-KS-288. f. 5/1979/770. ő. e. (A PB. határozatát közli: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985*. Szerk.: Mezey Barna. Budapest, Kossuth, 1986. 265–275.)

a cigány kultúra ápolására (így például több cigány nyelvű kiadvány is megjelent), és a pártállami szervezeteken belül ismét cigányszervezeteket alakítottak.⁵⁹ Mind e közben a formálódó roma értelmiség ellen, amely éppen egyik kikényszerítője volt annak, hogy a pártállam legalábbis látszólag visszakoyni kényszerült, – valójában csak a roma önszerveződést kívánták megakadályozni, illetőleg ellenőrizhető keretek közé szorítani –, a hatalom állambiztonsági, operatív eszközöket vetett be.⁶⁰

Összefoglalóan megállapítható, hogy az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961. évi határozatát követő intézkedések nem szüntették meg a kisebbséghez tartozók hátrányos helyzetét, sőt erős a folytonosság a két világháború közötti időszak, a Rákosi-, majd a Kádár-korszak cigánypolitikája között. Csak a diskurzusok változtak. A romáknak biztosított kedvezmények elsősorban a kádári hatalom által teremtett diskurzusokban léteztek, amelyek alapvető célja az volt, hogy eltereljék a figyelmet az elnyomásról és a kirekesztésről, ezáltal is erősítsék a hatalom legitimációját. A romák azonban a köztudatban – a hétköznapiakban jól látható társadalmi igazságtalanságok ellenére – a szociálpolitika kedvezményezettjeivé, haszonélvezőivé váltak.

Összegzés helyett – amelynek dramaturgiai funkciója rendszerint, hogy lezárja a múltbéli történetet – a tanulmány végére egyetlen kérdés maradt: ma a hivatalok vajon hová iktatnák P. István segélykérő levelét?

⁵⁹ MOL M-KS-288. f. 50/1982/12. ö. c.; MOL M-KS-288. f. 41/1984/434. ö. c. MOL M-KS-288. f. 41/1984/434. ö. c. MOL M-KS-288. f. 41/1986/468. ö. c.

⁶⁰ ÁBTL 3.1.2. M-41684

Impériumváltás 90 éve a Kárpát-medencében (2. rész)

Ifj. Bertényi Iván

A tragédia előszele? A budapesti sajtó Magyarország sorsáról 1918 tavaszán

**Iván Bertényi jr.: A forecast of tragedy: Budapest newspapers on
the future of Hungary in 1918.**

4th of June 1920 is the fatal day of the breaking up of the historical Hungary; in fact it was the final momentum of a long process. When had this process begun? Was it the result of the changed ethnic composition due to the Turkish occupation since the 17th century? Or the ever increasing nationalistic movements since the first half of the 19th century? Or was the compromise of 1867 the reason? Or Hungary's joining the World War? And how irreversible and unidirectional was the disintegration? The essay examines how the Hungarian press judged the post war chances of Hungary in late spring of 1918, i.e. half a year before losing the war and two years before the Paris peace pact. The data indicate that it was already evident, either viewed with fear or with hope, that Hungary's future depended on German victory on the western front.

„Mialatt a nyugat legerősebb államai az új világrész segítségével birkóznak Németországgal s a véres küzdelmek elérték tetőfokukat, azalatt a központi hatalmak szépen csöndben tárgyalgatnak az összes keleti kérdésekben. Mire a nagy általános békekonferencia összeül, mi már a Kelet és a Balkán problémáit mind megoldottuk s befejezett tényekkel állunk majd az entente elé” – jövendölte a világháború lezárásáról 1918. június 5-i számában a *Pesti Hírlap*.¹ Két évvel később azonban minket állítottak kész tények elé, s az 1920. június 5-i lapok gyászkeretes írásaikban arról számoltak be, hogy a Párizs melletti Nagy-Trianon palotában a magyar kormány képviselésében Benárd Ágoston és Drasche-Lázár Alfréd aláírták a történelmi Magyarország feldarabolását szentesítő békeszerződést.

Két év hosszú idő, de ilyen óriási és ennyire tragikus fordulat ritkán történik meg két esztendő leforgása alatt. Vagy nem is volt szó fordulatról s a trianoni katasztrófához vezető út mérföldkövei már 1918 júniusában is látszottak, csak nem vették észre őket a kortársak? Tudjuk: a történelmi Magyarország felbomlása hosszú, a történészek többsége szerint elkerül-

¹ Pesti Hírlap, 1918. június 5., szerda, 1.

hetetlen folyamat következménye volt. Az oszmán birodalommal vívott háborúk demográfiai pusztításai Magyarország etnikai összetételét alapjaiban változtatták meg, s a modern nacionalizmusok korszakába Szent István birodalma úgy lépett be, hogy lakosságának csak kisebbik fele volt magyar anyanyelvű. A hagyományos hungarus-tudatot mindinkább felváltották az etnikai tartalmú nacionalizmusok, s a magyar államhatalom ráadásul sok esetben az elvárható politikai lojalitáson túl érzelmi és nyelvi asszimilációt is megkövetelt volna a magyarországi kisebbségektől. A XX. század elejére a Magyarországon magát mind kevésbé otthonosan érző, s politikai törekvéseiben gátolt nemzetiségi elitjeink hangadó része a magyar állammal szemben ellenséges ausztriai és külföldi erőknél keresett támogatást. Amikor pedig a világháborús vereség hatására az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlott, a romokból új, magukat nemzetállamoknak deklaráló országok jöttek létre, területükhöz csatolva több millió magyart is, mind a mai napig komoly érzelmi, kulturális, politikai és gazdasági problémákat okozva mindannyiunknak.

Utólag minden egyértelműnek és világosnak látszik. De akkor miért volt ennyire bizakodó a *Pesti Hírlap* publicistája? Nem látta a közeledő viharfelhőket? Igaz volna az utókor szigorú ítélete, miszerint politikai és szellemi elitünk nagy többsége csúfosan megbukott a történelmi vizsgán? Igaz volna, hogy az országot 1918-ban vezető politikusok és értelmiségiek vakok voltak meglátni a lényegét? Ahogy a mintegy másfél évtizeddel később visszaemlékező újságíró, Kun Andor fogalmazott: „Mi, ama kor emberei, itthon még mosolyogtunk a 'Massaryk nevű cseh tanár' okvetetlenkedésein, és sajtónk kétszer sem jegyezte fel Beneš (akit akkor még Beneschnek írtunk) nevét s dehogy is álmodtuk, hogy mily végzetes szerephez jutnak majd... [...] Ej dehogy is gondoltuk akkor még, hogy a monarchiát szétrobbantás fenyegeti, hiszen Lloyd George fennen hangoztatta, hogy 'az osztrák-magyar monarchia megsemmisítése nem tartozik hadicéljaink közé' és mikor Geszten Tisza Istvánnak Jancsó Benedek megmutatta azokat az irredenta térképeket, amelyeket a hódító hadsereg talált Bukarestben, még e beavatott és államférfiúi képességű Tisza is jóízűen mosolygott. 'Csak nem hisz ily ostobaságokban, hiszen akkor Geszt is román lesz?' És az lett!”² Eltekintve attól, hogy Geszt ma is Magyarországhoz tartozik, fontos kérdés, hogy miért nem vették észre, illetve miért nem vették komolyan a sokasodó jeleket akkori vezetőink. Tanulmányunkban erre keressük a választ az 1918 tavaszán Budapesten megjelent néhány fontosabb napilap cikkeinek segítségével.

² 1914-18 a korabeli napilapok tükrében. Összeállította: Kun Andor. Budapest, 1944, Officina Könyvtár, 6.

Ahogy gazdasági, politikai és kulturális értelemben is Budapest volt az ország központja, úgy a fővárosi sajtóirodalom volt a legfejlettebb, hiszen 1918-ban a Duna-parti nagyvárosban 164 magyar, 27 német, 8 román, 7 szlovák és 6 más nyelvű hírlap jelent meg. Ez az országban megjelenő 1303 hírlap közel hatoda volt,³ és a fontosabb politikai lapokat nem csak Budapesten, hanem szerte az országban olvasták. Így bizvást állíthatjuk, hogy a fővárosi lapok elsődlegesen alakították az országos közvéleményt, s a magyar közgondolkodást is jelentős részben reprezentálták. Tekintettel az igen sokszínű és politikailag tagolt korabeli sajtóra, igyekeztünk forrásainkat úgy összeválogatni, hogy minden pártármányt képviseltesse magát. A politikai napilapok közül felhasználtuk a Tisza-féle konzervatív Nemzeti Munkapárthoz közel álló *Budapesti Hírlapot* és *Az Ujságot*; a Károlyi-féle függetlenségi párt szócsövének számító *Magyarországot*; a *Magyar Hírlapot*, a 67-es liberális-konzervatív ifj. Andrassy Gyula gróf lapját; a szociáldemokrata *Népszavát*; a katolikus *Alkotmányt*; a szabadkőműves, polgári radikális *Világot*, valamint a pártoktól független, de a fennálló magyar szupremáciát lelkesen támogató *Pesti Hírlapot*.⁴ Elemzésünkhöz az 1918. március és június eleje közötti lapszámokat dolgoztuk fel, és elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy ha nem a közelgő katasztrófa baljóslatú árnyai vetültek rá a kor cikkeire, akkor milyen kérdéseknek szenteltek figyelmet, és általában véve is hogyan ítélték meg Magyarország esélyeit a világháborúban és utána.

1918 tavaszán már negyedik éve zajlott az a küzdelem, amely minden korábbinál nagyobb veszteségeket okozott a hadviselő feleknek. Ez volt az a háború, amely minden eddiginél nagyobb energiák mozgósítását követelte meg a társadalom szinte minden tagjától, és bár az államok vezetői a gyors (és persze győztes) háború ígéretével küldték harcba fiaikat, 1918-ban már nem volt „égetőbb kérdés a világon, mint a mindenkinek agyában megfészkelődött, ezer gondtól kísért kérdés: mikor lehet már béke, meddig tarthat a háború.”⁵ Hiába vonultak önként hadba 1914 nyarán még lelkes tízezrek,

³ Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig. Összeállította: Kemény György. Budapest, 1942, a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, VIII-IX.

⁴ Természetesen további lapok bevonásával az elemzés alaposabb és mélyebb lehetett volna, de a rendelkezésre álló idő nem tette lehetővé pl. a *Pesti Napló*, a *Budapesti Napló*, a *8 Órai Ujság*, a Vázsonyi-féle *A Polgár* vagy a tekintélyes *Pester Lloyd* feldolgozását, és a komolyabb politikai napilapok színvonalá alatti elhelyezkedő, de olvasottságukban őket már leghagyó bulvárlapok áttekintését. Érdekes credményeket hozhatott volna néhány fontosabb vidéki városunk sajtóanyagának átnézése is. (Itt elsősorban egyes lakosságú, illetve nemzetiségi vidékeken fekvő városokra gondoltunk volna, mint Kolozsvár, Kassa, Pozsony vagy Temesvár, de ennek a munkának az elvégzése végkép meghaladta lehetőségeinket.)

⁵ A béke eshetőségei. (Politikai, közgazdasági és tudományos előkelőségek nyilatkozata arról, hogy mikor lehet béke). *Az Ujság*, 1918. május 19., vasárnap, 2-3.

1918 tavaszára ez lett „a világ eddigi legnépszerűtlenebb háborúja”. Am hiába vált mind általánosabbá a békevágy, még mindenki hosszan elhúzó-dó harcokkal számolt. Az olasz frontot megjáró Lord Northcliffe például hat éven át tartó küzdelmet prognosztizált, H. G. Wells egy 1920-ra jöven-dőlt általános katonai lázadástól várta a harcok befejeződését,⁶ míg az év tavaszán a londoni felsőházban Lord Curzon kijelentette, hogy a brit kor-mány szerint a háború legalább 1919-ig fog tartani.⁷

Ugyanakkor Magyarország számára a háború 1918 tavaszára már ke-vésbé jelentett súlyos terhet, hiszen az Osztrák-Magyar Monarchia ekkor gyakorlatilag már csak Olaszország ellen harcolt. Az 1915-ben legyőzött Szerbia, a bolsevik hatalomátvétel következtében széthulló Oroszország és a szintén különbékét kötő Románia már nem szerepelt a hadviselő felek között. Jogosan állapíthatta meg a Monarchia vezérkari főnöke, az amúgy erdélyi szász származású Arz tábornok, hogy „... a világháborúban beállott hadihelyzet... a mi számunkra olyan jó, mint még soha. Keleten helyre-állott a béke. Oroszország szét van szaggatva és védelemre képtelen, mely csak a cári birodalomra nézve mindenestül szerencsétlenül lefolyt háború-nak következményeként képzelhető, a középhatalmak hadseregei által fel-morzsolts és megrendített orosz hadsereget megsemmisítette, a szövetséges seregek soha nem lankadó támadó kedvének és egy sokszoros túlerőben levő ellenséggel szemben való védelemben tanúsított szívós kitartásának köszönhető, hogy a Keleti-tenger és a Dnyeszter között és a Romániával való előzetes béke után ujabban a Dnyeszter és a Fekete-tenger között nin-csen már lövészárók.”⁸ Igen, ahogy Stöger-Steiner közös hadügyminiszter mondta, „A mi számunkra a háború Keleten valójában véget ért.”⁹

Ráadásul ez a béke nem csupán egy kis lélegzetvételhez juttatta a há-borúba belefáradt Monarchiát, hanem jogos elégtétellel is töltötte el a ve-zető politikusokat. A románokkal 1918. május 7-én a Cotroceni-palotában aláírt béke után *Az Ujság* elégedetten állapíthatta meg: A mai nap „a mi győzelmünknek és az entente-hatalmak vereségének betetőzését jelenti. Románia 1916. augusztus 27-én abban a biztos reményben fogott fegyvert ellenünk, hogy könnyűszerrel megszállja egész Erdélyt és előrenyomul a Tisza völgyéig. Abban a szerepben tetszelgett magának, hogy ő adja a ke-gyelemdőfést Ausztria-Magyarországnak. És az alattomos betörés óta még két esztendő sem telt el és Románia kénytelen volt békét kérni és a békét oly

⁶ A háború vége. A hogy H. G. Wells képzei. Budapesti Hírlap, 1918. május 19., vasár-nap, 5-6.

⁷ Lloyd George a németek frontáttöréséről. Világ, 1918. április 11., csütörtök, 2.

⁸ A harcéri helyzet. Arz báró, a vezérkar főnöke nyilatkozik a Magyar Hírlapnak. Magyar Hírlap, 1918. március 31., vasárnap, 3-4.

⁹ Világ, 1918. március 23., szombat, 6.

feltételek mellett megkötni, a melyek Magyarországnak garanciát nyujtanak egy újabb román betörés ellen.”¹⁰ Az *Alkotmány* hasonlóképp vélekedett: A béke „nagy öröm és nagy elégtétel a szövetséges népeknek, de kétszeresen az Magyarországnak, melyet legközvetlenebbül érintett a román háború. A román árulást íme megtoroltuk és egyúttal a győzelem jogán és a történelmi igazság erejével biztosítottuk jövőnket, érdekeinket is.”¹¹

Kis túlzással talán úgy is lehetne fogalmazni, hogy ekkor úgy tűnhetett: Magyarország a maga részéről megnyerte a rá kényszerített háborút. Ahogy Tisza István gróf, a képviselőházi többséget vezető Munkapárt befolyásos vezére mondta: „A világháborúnak a kiinduló pontja egy egyenesen a monarchia és különösen a magyar nemzet integritása és léte ellen irányított gonosz merénylet volt és hogy ezt vissza tudtuk verni és integritásunkat, jövő fejlődésünket biztosítani tudtuk, ezt nagymértékben köszönhetjük annak az óriási erőnek, melyre ebben az erőpróbában szövetségesünknel találtunk.”¹² Igen, 1918 tavaszán úgy látszott, sikerült a szerb és román irredenta, valamint a náluk is hatalmasabb orosz hódító törekvések méregfogát kihúzni. Amikor 1918 áprilisában a theresienstadti fegyházban meghalt Gavrilo Princip, terrorista tettére *Az Ujság* megkönnyebbült felszabadultsággal tekinthetett vissza: „Arra törekedett, hogy a monarchiát pusztulásba döntsék és megtegye az első lépést Nagy-Szerbia megalkotása felé. Az azóta történtek alaposan ráczáfoltak a balga látomásaira.”¹³ 1918 tavaszán Nagy-Szerbiának a körvonalai se nagyon látszottak, az egész ország a központi hatalmak megszállása alatt állt, és Belgrád – legalábbis a *Pesti Hírlap* kissé talán elfogultnak tetsző beszámolója szerint – kezdett magához térni a háborús csapásokból, és nyugatias jellegű, jól szervezett, jólétben élő város lett a Monarchia igazgatása alatt.¹⁴

A világháború keleti frontjának megszűnése Magyarország szempontjából annyit jelentett, hogy „leggonoszabb ellenségünk, az orosz harmadrendű és nem aktív hatalommá süllyedt és hogy déli szomszédaink sorsát mi intézzük el érdekeink szerint”¹⁵, azaz a központi hatalmak szabad kezet kaptak Kelet-Közép-Európa és a Balkán sorsának intézésére, és saját érdekeik és belátásuk szerint tölthették be a cári birodalom összeomlásával keletkezett hatalmi űrt. Vagyis éppen a magyar állam integritására törő szomszédokat sikerült legyőzni és – ekkor legalábbis valóban úgy

¹⁰ Aláírtuk a román békeszerződést. *Az Ujság*, 1918. május 8., szerda, 4-6.

¹¹ A román békét megkötötték. *Alkotmány*, 1918. május 8., szerda

¹² Tisza, Wckerle és az új német szövetség (Nyilatkozatok a képviselőházban). *Az Ujság*, 1918. június 6., csütörtök, 2-3.

¹³ Princip meghalt. *Az Ujság*, 1918. április 30., kedd, 6.

¹⁴ *Pesti Hírlap*, 1918. május 21., kedd, 7.

¹⁵ Megújított szerződés Németországgal. *Budapesti Hírlap*, 1918. május 14., kedd, 1-2.

tűnt – nemcsak hosszú időre veszélytelenné tenni, hanem önálló politikai akaratukat paralizálva a központi hatalmak érdekeinek is alávetni. Ezt biztosították a legyőzött ellenséggel kötött békeszerződések, mindenekelőtt a breszt-litovszki, illetve a Magyarországot közvetlenebbül érintő bukaresti, amely a Kárpátokban egy keskeny területsávot is a Monarchiához (azaz zömmel Magyarországhoz) csatolt, hogy egy esetleges újabb támadás során stratégiai előnyhöz juttassa a védekező magyarokat. Mind a bécsi, mind a budapesti sajtó ugyanis bizonyos óvatos várakozással figyelte a románok viselkedését. A *Budapesti Hírlap* arra figyelmeztetett, hogy a békeszerződés ellenére nem szabad azt hinni, hogy „ezentúl békében és barátságban kívánnak élni a szerződő felek. Ahol évtizedeken át hivatalosan és tervszerűen felszított gyűlölet ég a lelkekben, mohó kívánsága a szomszéd földjének”, ott békét kötni lehet, de valódi békét teremteni nem. „Mi bosszúállást nem hirdettünk. Megtorlást nem kívántunk” – fejtette a konzervatív napilap, – de garanciákat igen.¹⁶ A katolikus *Alkotmány* sajtószemléjében kitért a *Neues Wiener Tagblatt* cikkére, amelyben óvtak attól a hiedelemtől, hogy az eddigi hűtlen ellenség mostantól rögtön hű barát lesz. Bár a támadásért a fő felelősséggel tartozó Brätianut eltávolították, még mindig az ő szelleme munkál, hiszen Románia csak azért kötötte meg a békét, mert reméli, hogy a központi hatalmak veresége után a világbéke-kongresszus a bukaresti békét kifordíthatja jelenlegi formájából. A németországi *Volkszeitung* szintén idézett véleménye ezt azzal egészítette ki, hogy Románia a kaoszba fulladó Oroszországtól megszerezhető Besszarábia megkaparintásáért cserébe volt hajlandó elviselni a súlyos feltételeket, hiszen így a bukaresti békével okozott veszteségek már megérik Romániának.¹⁷ (Ezen a véleményen volt a *Budapesti Hírlap* is.¹⁸)

Az óvatosság és előrelátás kemény, bár nem teljesíthetetlen békefeltételekben öltött testet, ugyanakkor a román nyersanyagok kiaknázásában a Monarchiának osztoznia kellett a német igényekkel. Persze, a román betörést is német segítséggel tudtuk leküzdeni, és a hangzatos lapvéleménynek – „... nekünk Németország szövetsége nélkül pusztulnunk, Németországnak pedig a miénk nélkül összetörnie kellett volna”¹⁹ – sokkal inkább volt igaz az első fele, mint a második. Ezzel együtt a Monarchia sokkal

¹⁶ Külső béke, belső béke. *Budapesti Hírlap*, 1918. május 9., csütörtök, 1.

¹⁷ A román béke. A békeszerződés részletei. Nyilatkozatok a békekötésről. *Alkotmány*, 1918. május 9., csütörtök, 3-4.

¹⁸ Bár Románia területeket veszít és kártérítést fizet az erdélyi betörésben okozott károkért, még mindig nagyon meg lehet elégedve a békével, mert – bár erről egy szó sincs a szövegben – tudott dolog, hogy megkapja Besszarábia egy részét, mint tekintélyes és érdemen felüli kárpótlást a verséért és az orvtámadásért. A román békeszerződés. *Budapesti Hírlap*, 1918. május 9., csütörtök, 3-4.

¹⁹ Megújított szerződés Németországgal. *Budapesti Hírlap*, 1918. május 14., kedd, 1-2.

jobban állta a sarat, mint azt a háború előtt bárki gondolta volna. Ne fedjük, a sokkal erősebbnek, sokak által egyenesen legyőzhetetlennek tartott cári birodalom ekkorra már nem csupán vereséget szenvedett, hanem darabjaira hullott szét, és a véres polgárháború káoszába süllyedt. Ehhez képest az a tény, hogy a többfrontos harcra kényszerített, megroggyant Monarchia mind jobban rászorult a német segítségre, még olyan áron is elfogadhatóbbnak tűnt, hogy a közösen kiharcolt győzelmek után a béke gyümölcseiből a németek kapják a nagyobb, értékesebb részt. A Monarchia létezett, még ha egyre jobban német függésbe került, különösen pénzügyeit tekintve.²⁰

A Monarchia túlélte legveszedelmesebb ellenfelét, a nála erősebb cári Oroszországot, legyőzte balkáni támadóit. Maga a vezérkari főnök is kénytelen volt hangsúlyozni, hogy bár „vannak, akik azt hiszik, hogy a háború legnagyobb része a mi számunkra befejeződött. Ezzel a tévhitel nem lehet eléggé szembeszállni.” Az olasz front küzdelmei mellett a délkeleti és északkeleti megszállt területek is jelentős csapatokat igényelnek, mint ahogy a Balkán déli részén is fenn kell tartani a vonalakat a görög határon. Mindez katonai szempontból ekkor még elbírható tehernek számított, ugyanakkor a politikai következmények sokkal súlyosabbak voltak. Ahogy Czernin külügyminiszter mondta, az angolok, franciák és amerikaiak éppen annyira a mi ellenségeink is, mint a németek ellenségei, Strassburg egyenlő Trieszttel!²¹

Ezek a figyelmeztetések bizony szükségesek voltak, hiszen különösen a magyar közvéleményben úrrá lett az a vélekedés, hogy számunkra a háború véget ért, a nyugati küzdelmek sorsunkat nem befolyásolják. Ahogy elemzésében Jászi Oszkár írta: „A legtöbb ember immár véglegesnek tekintti a harctéri helyzetet, és azt tartja, hogy az entente vagy legyőzött, vagy a legrosszabb esetben közömbös lett a mi szempontunkból. Sem nem szoroz, sem nem oszt többé politikai számításainkban.”²²

Ám ha így állt a helyzet, akkor mi tartotta bent Magyarországot a háborúban? Ha, mint kissé talán túlozva írtuk, Magyarország már megnyerte a maga háborúját, miért vett részt olyan küzdelmekben, amelyekhez semmilyen szorosabb érdek nem fűzte? A válasz első látásra nagyon egyszerű: Magyarország nem volt független, külpolitikai lépéseit önállóan meghozó állam, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia egyik feleként Ausztriára is

²⁰ A bécsi szocialista *Der Kampf* számításai szerint a Monarchia 1918-ra több milliárd korona adósságot halmozott fel német pénzintézetek felé, s czekeknek csak az éves kamata 900 millióra rúgott. Mitteleuropa és demokrácia. Világ, 1918. május 19., vasárnap, 3-4.

²¹ A harctéri helyzet. Arz báró, a vezérkar főnöke nyilatkozik a Magyar Hírlapnak. Magyar Hírlap, 1918. március 31., vasárnap, 3-4.

²² Jászi Oszkár: A németek és mi. Világ, 1918. június 9., vasárnap, 1-2.

tekintettel kellett lennie, márpedig Ausztria még küzdött a Piavénál. A kérdést azonban inkább úgy érdemes feltenni, hogy a Monarchia miért folytatta a háborút, amikor léte már szintén nem forgott veszélyben, hiszen az olasz ellenség legfeljebb fontos határterületeit akarta megszerezni. Ráadásul a harc egyre jobban kimerítette a Habsburg-birodalmat, s az ellátási nehézségek 1918 elején sokszor válságos helyzetet teremtettek, különösen az élelmiszer tekintetében behozatalra szoruló osztrák területeken.²³ Nos, az 1916 végén trónra lépő Károly igyekezett is mindent megtenni a háború befejezése érdekében, ám mind a központi hatalmak nyilvános békeajánlatai, mind a fiatal uralkodó titkos tárgyalásai kudarcot vallottak. Különösen az 1917-es Sixtus-kísérlet kapcsán érdemes hangsúlyoznunk, hogy Károly hajlandóságát a békére az olasz és a francia maximalista győzelmi remények miatt nem fogadták el. Olaszország, amelynek a *Risorgimento* óta csak nagyhatalmi segítséggel sikerült Ausztriától területeket elszakítani, ragaszkodott az 1915-ös londoni egyezményben neki ígért területekhez, míg Franciaország bízott abban, hogy ha sikerül a februári forradalommal demokratikussá vált Oroszországot bent tartani a háborúban, és ehhez még az 1917 áprilisában a világháborúba bekapcsolódó Amerika katonai segítsége is megérkezik, akkor nemcsak kompromisszumos, hanem győztes békére is lehetőség lesz. Így a titkos osztrák ajánlatot elvetették, s a háborút folyt tovább.

1918 elejére ráadásul, mint láttuk, ellenségei bukásával sokat javult a Monarchia helyzete, így nem sürgető kényszer és az összeomlástól való félelem diktálta már elsősorban a békevágyat, hanem a háború folytatásának értelmetlensége. A világháború ekkor már egyáltalán nem Magyarország ügye volt, Ausztriáé is alig, ellenben a Németország és a nyugati hatalmak közötti véres színjáték új felvonáshoz érkezett. A nyugati front küzdelmeit 1918 elején a korábbi évekhez képest más erőviszonyok és megváltozott esélyek jellemezték. Bár a termés betakarítására és a megszállt területek biztosítására jelentős csapatokat kellett keleten hagyni, az átcsoportosított hadosztályokkal a németeknek 1914 óta először sikerült enyhe létszámfőlénybe kerülni a nyugati fronton. Ez ugyan egy általános támadáshoz csekély volt, ám Ludendorff váratlan, mindig más helyekre összpontosított kisebb támadások révén elért áttörésekkel szándékozott megtörni a francia és angol erőket. Az 1918. március 21-én megindult, Michael fedőnevű offenzíva révén Arrastól délre mintegy 60 km mélységű, 80 km széles térséget szerzett a támadó fél. Az április 6-án leállított támadást azonban

²³ Vö. a tirolai tartományfőnök bejelentését, miszerint „Tirol képviselői legközelebb Budapestre utaznak és élelmiszert kérnek a nők és gyermekek részére.” Tirol Magyarországból akar élni. Az Ujság, 1918. május 1., szerda, 5.

már 9-én követte Flandriában a Georgette, amely elsősorban a britekre mért csapást, és bár csak kisebb területeket sikerült elhódítani, az antant tartalékait jelentősen kimerítette. Április végétől több mint egy hónapig szüneteltek a komolyabb hadműveletek (ekkoriban szerepelt a sajtó tudósításaiban rendszeresen a „Nyugaton a helyzet változatlan”²⁴ cím), ám május 27-én Soissons és Reims között nagy német támadás indult, amelynek eredményeként 29-én elfoglalták Soissonst, három oldalról körbezárták Reimst, 31-én elérték a Marne folyót és ezzel ismét mintegy 60 kilométernyire közelítették meg a francia fővárost, akárcsak 1914 szeptember elején.²⁵

Éppen 1918. június elején tehát úgy tűnt, a németeknek komoly esélye van a végső győzelemre. Igaz, egyelőre nem sikerült megtörniük az antant ellenállását, de évek óta nem tapasztalt sikereket értek el, s az egyfrontossá vált küzdelem is az ő malmukra hajthatta a vizet. Nem meglepő tehát, hogy a budapesti sajtó is élénk figyelemmel követte a nyugati harcokat. A tudósítások a sorozatos német harctéri sikerek mellett a párizsi pánikról is beszámoltak, amelyet részben az ismét a főváros közelébe jutó ellenség, részben a Párizst bombázó német óriáságyú, „a kövér Berta” okozott.²⁶ A cikkek szinte egyöntetűen bizakodtak a németek győzelmében, és vitába szálltak azokkal az antant érvekkel, amelyek a hamarosan megérkező amerikai segítségben bizakodtak, rámutatva arra, hogy „az amerikai ’megváltás’ nem egyéb üres illúziónál, azt maguk az amerikaiak ismerik be közvetlenül, amikor mély sajnálkozással konstatálják, hogy hajóépítkezésük nagyon elmarad a papiroson kiszámított úrtartalom mögött, s amikor francia tiszteket kérnek az amerikai csapatok kiképzésére. Mikorra várhatják az amerikai milliós seregeket, ha a francia tisztek csak most indulnak majd Amerikába?”²⁷ Így azután Lloyd George, Orlando vagy Foch bizakodó szavai mind üresek, és csak „A bűnös lelkiismeret sóhajait akarják túlharsogni s önmagukat belekábítani reménységükbe és illúziók-

²⁴ Pl.: A helyzet nyugaton változatlan. Magyarország, 1918. május 3., péntek, 1.; Küzdelem a frontokon. Világ, 1918. május 5., vasárnap, 5. vagy A nyugati fronton a helyzet változatlan. Világ, 1918. május 16., csütörtök, 7.

²⁵ Magyarország az első világháborúban. Lexikon A-Zs. Főszerk.: Szijj Jolán. Szerk.: Ravasz István. Budapest, 2000, Petit Real Kiadó, 491.; Galántai József: Az első világháború. Második kiadás. Budapest, 1988, Gondolat, 437-452.; Julier Ferenc: 1914-1918. A világháború magyar szemmel. Budapest, 1933, Magyar Szemle Társaság, 233-244.; Vitéz Czékus Zoltán: Az 1914-18. évi világháború összefoglaló története. Budapest, 1930, Stádium Sajtóvállalat, 450-459.; A. Duff Cooper: A nyugati hadszíntér. Budapest, é. n., Singer és Wolfner, 370-415.; The Marshall Cavendish Illustrated Encyclopedia of World War I. Volume Eight, 1917-18. Editor-in-Chief: Brigadier Peter Young. New York – London – Toronto, 1984, 2628.

²⁶ Pl. Páris ostroma. Világ, 1918. március 26., kedd, 1-2., Jávör: Az élet Párizsban. Az Alkotmány svájci levelezőjétől. Alkotmány, 1918. május 26., vasárnap, 1-2.; Alkotmány, 1918. június 5., szerda, 3-4.

²⁷ Jajkiáltás. Az Ujság, 1918. április 28., vasárnap, 1-2.

ba, a melyek már rég szertefoszlottak. Ki hiszi el nekik, hogy ők igazán bíznak még a katonai diadalban? Kit ámíthatnak még az amerikai segítséggel?” – tette fel a kérdést *Az Ujság* publicistája, aki azt is kiemelte, hogy Lloyd George brit miniszterelnök Edinburgh-i beszédében kénytelen volt elismerni: az amerikaiak segítsége eddig csak 20 százalékban pótolja a kiesett oroszokat.²⁸ A német sikerektől a béke eljövételét remélő magyar lapok egyre hevesebben támadták a háború meghosszabbodásáért legfőbb bűnbaknak kikiáltott Clémenceau francia miniszterelnököt, amiért kemény ellenállásra és kitartásra buzdítja övéit, ahelyett, hogy belátná: nincs értelme a további vérontásnak, és itt az ideje békét kötni.²⁹ Különösen 1918. június 4-i harcias képviselőházi beszédét bíralták: szép eszme a végsőig védeni a hazát, de további nyomorba és szenvedésbe taszítani a végső győzelemmel ámítva, miközben a békére csak a zöld asztalnál nyílna lehetőség, „ez több macacsságnál, ez egy öreg ember szadisztikus hajlamainak örületté fokozódása”³⁰ – írta *Az Ujság*, míg a radikális *Világ* szerint a világ megdöbbenően figyelte, ahogy „a konok aggastyán a gyűlölet és halál ígét prédikálja.”³¹

Persze ami magyar szempontból látszólag érthetetlen és zavaró volt, az a nyugatiak számára létkérdésnek számított. Lloyd George pontosan fogalmazott Edinburgh-ban, amikor Hindenburg és Wilson versenyfutásáról beszélt, s azzal ösztönözte újabb erőfeszítésekre a harcolókat, hogy „A németek a háborút addig nem akarják befejezni, amíg kosaruk annyira megtelt, amennyit csak elbírnak. ... Hogyan hihetjük, hogy a világ szabadságát és biztonságát elnyerhetjük a porosz katonai hatalom megtörése nélkül? Emlékezzünk meg arról, hogyan járt az orosz demokrácia.”³² A központi hatalmak hatalmas keleti győzelme félelemmel töltötte el a nyugati szövetségeseket, s megacélozta ellenállásukat, mert mindenképpen el akartak kerülni egy „német békét”. Ez volt a véleménye az amerikaiaknak is. „Legyőzetlen Németországgal lehetetlen a béke” – mondta Taft volt amerikai elnök Philadelphiában,³³ míg Wilson elnököt a breszt-litovszki béke gyakorlatilag akadálytalan Reichstag-ratifikációja³⁴ győzte meg arról, hogy a

²⁸ *Az Ujság*, 1918. május 29., szerda, 1-2.

²⁹ „Clémenceaujuk nem tigris, hanem mérges és harcos, mint egy csaholó kis kutya.” Rovás. *Az Ujság*, 1918. június 4., kedd, 1.

³⁰ A végső győzelem. *Az Ujság*, 1918. június 7., péntek, 1-2.

³¹ Szélgjegyzetek. *Világ*, 1918. június 7., péntek, 2.

³² Lloyd George beszéde. *Pesti Hírlap*, 1918. május 26., vasárnap, 2-3.

³³ *Népszava*. 1918. május 19., vasárnap, 3.

³⁴ A német birodalmi gyűlés 1918. március 22-én nagy többséggel ratifikálta az oroszokkal kötött békét. A békeszerződés ratifikálása. *Magyar Hírlap*, 1918. március 24., vasárnap, 4.

német háborús pártnak nincs ellensúlya, csak egy Németország van, amelyet mindenképpen meg kell törni.³⁵

A hatalmas küzdelemből kimaradó Magyarország számára ugyanakkor a német győzelem és az elhúzódó háború egyaránt elképzelhetőnek tűnt. Bár voltak mérsékeltebb hangok, amelyek óvatosságra intettek,³⁶ a többség már komolyan mérlegelte a német győzelem lehetséges következményeit. Annál inkább, mert minden német hadi siker csak eltökéltebbé tette a berlini vezetést abban, hogy nincs szükség kompromisszumos békére, a háború folytatható és folytatandó a győzelemig. A német kereskedők negyedik együttes ülésének üdvözlésére például Vilmos császár azt válaszolta, hogy „A legutóbbi hónapok olyan sikereket hoztak nekünk, amelyek jelentékeny mértékben befolyásolják a világnak a közeli évtizedekben való fejlődését. Ezek az események megerősítik az erős békéhez való jogunkat, amely győzelmesen nyitja meg a fejlődés és a szabadság útján iparunk nagyszerű teljesítményeinek és a német kereskedelemnek.”³⁷ A katonai vezetőknél kevésbé harcias Hertling kancellár is azt nyilatkozta, hogy „Még mindig elég optimista vagyok és hiszem, hogy még ezidén meglesz a béke.”³⁸ Paasche, a Reichstag alelnöke szerint „Most, amikor kelet felé már szabad kezünk van, sikerülni fog, hogy nyugati irányban is megadjuk a döntő csapást. Az újabb vérontásért nem mi vagyunk felelősek, hanem azok, akik visszautasították békejobbunkat. Reméljük, hogy csapatainknak rövid idő múlva sikerülni fog elérni a tisztességes békét.”³⁹

A németek ugyan szavakban tisztességes békéről szóltak, ám ez azt jelentette, hogy érdekeiket lehetőségeik határáig érvényesíteni kívánták. Erre az összefüggésre a magyar sajtó nem németbarát része is rámutatott. A *Világ* szerint „igen érdekes tünet ..., hogy Hindenburg fényes nyugati győzelmei hogyan befolyásolják azoknak gondolkozását, akik a birodalmi gyűlés tavaly júliusi békerezolúcióját” megalkották, s akkor még nem kívántak annexiót. Azóta liberális és centrumpárti képviselők nyíltan vallják, hogy „azóta megváltoztak a viszonyok, ma már a rezolúciót is másképp kell érteni. Liberális professzorok, akik nemrégén még a megegyezés

³⁵ The Marshall Cavendish Illustrated Encyclopedia of World War I. Volume Nine, 1917-18. Editor-in-Chief: Brigadier Peter Young. New York – London – Toronto, 1984, 2691.

³⁶ A németekkel szemben máskülönb is távolságtartó Világ szerint „a legszeptikusabb ítélet se mondhatja kizártnak annak a lehetőségét, hogy a német hadsereg végül tökéletesen megsemmisíti a francia-angol-amerikai haderőt. Egyelőre az a helyzet, hogy ennek a szövetszertett hadseregnek a több millió főnyi harciosa és sok tízezer ágyúja még megvan, foglyokban vesztett ez a hadsereg vagy százötvenezer, ágyúban vagy másfélezer; a feladatnak hasonlíthatatlanul nagyobb része tehát még hátra van.” Bíró Lajos: Mit várhatunk. Világ, 1918. április 28., vasárnap, 3.

³⁷ Vilmos császár és Hindenburg az erős békéről. Alkotmány, 1918. május 7., kedd, 4.

³⁸ A béke kérdése. Népszava. 1918. május 18., szombat, 4.

³⁹ A birodalmi gyűlés ülése. Pesti Hírlap, 1918. június 5., szerda, 6.

békét hirdették, ma a stratégiai biztonság szükségét tudományosan alapozták meg.”⁴⁰ A megegyezéssel békében reménykedő lap keserűen állapította meg, hogy bár „A német birodalomgyűlés egyelőre nem tagadta még meg nyíltan a híres békerezolúciót, de a német közvélemény minden ismerője állítja – és minden jel azt mutatja – hogy egy-két hatalmas győzelemnek kell csak jönnie nyugaton és a békerezolúciót, amelyet megszavazói közül külön-külön már többen megtagadtak, a birodalomgyűlés hivatalosan is elfogja temetni.”⁴¹

A magyar sajtó alapján úgy tűnik, a politikai elit komolyan készült arra, hogy a német vezetésű Európában képzelje el Magyarország jövőjét. Még a németbarátsággal nem vádolható *Világ* is eljátszott a gondolattal, milyen lenne a német uralom alá kerülő kontinens helyzete. Bár hangsúlyozták, hogy nem valószínű egy ilyen megoldás, fantáziaképként felvázolták, hogy a teljes katonai győzelem nyomán a németek elfoglalják egész Franciaországot, az angolok hadseregük töredékeit tudják csak átmenéktetni Angliába. Mindez persze az olasz és a balkáni frontra is kihat: az olaszok Tripoliszba húzódnak vissza, a briteket kiverik Mezopotámiából. Amerika későn érkezik és nem is tud hol partra szállni, mert minden kikötőben a központi hatalmak ágyúit fogadják őket. Ezzel a kontinensnek mi, a tengereknek az antant lenne az ura, s a háború átalakulna cethal és elefánt küzdelmévé. Ez már gazdasági háború lenne, a tengeri blokádnak és a bűvánhajó-blokádnak küzdelmével, amely nagyon hosszú ideig is eltarthatna, hiszen Európa is megélné önmagában, meg a világ is Európa nélkül.⁴² A szándékosan eltúlzott kép mellett persze realistább hangok is voltak. Általában jellemző volt az a vélekedés, hogy a háború után a béke tulajdonképp egyfajta gazdasági háborút, két nagy gazdasági és kereskedelmi blokk rivalizálását hozza majd,⁴³ s ezek közül a német vezetésű közép- és kelet-európai blokkhoz tartozna a Monarchia és benne Magyarország is. Ennek előkészítését a németek egyébként is nagy energiákkal kezdték meg. Bár Naumann felvetése a közép-európai vámszövetségről⁴⁴ nem valósult meg, a Sixtus-ügy 1918. áprilisi kipattanásának terhe alatt görnyedező Károly a Kettős Szövetség elmélyítésének követelése elől 1918. május 12-i spai látogatása során nem zárkozhatott el. Bár a részletes tárgyalások tulajdonképpen csak elkezdődtek, az világos volt, hogy az általános európai hely-

⁴⁰ Szélgjegyzetck. Az annexionisták étvágya. *Világ*, 1918. április 14., vasárnap, 2.

⁴¹ Bíró Lajos: Mit várhatunk. *Világ*, 1918. április 28., vasárnap, 3.

⁴² Soissons és Reims. *Világ*, 1918. május 31., péntek, 1.

⁴³ Pl.: C. P.: A nyugati központ. Gazdasági harc a háború után. *Világ*, 1918. május 15., szerda, 4-5.

⁴⁴ Friedrich Naumann: Mitteleuropa. Berlin, 1915, Georg Reimer.

zetet lényegesen módosítani fogja a németek és a Monarchia szorosabb együttműködése, amelyet a háború utáni időkre is ki akartak terjeszteni.

A szövetség megerősítése a központi hatalmak két nagyhatalma között azt jelentette, hogy gyakorlatilag megszűnt annak lehetősége, hogy az antant különbékére vegye rá a Monarchiát. Ennek megfelelően a nyugati hatalmak számára a hír csalódást keltett,⁴⁵ és a németek fölényének további növekedését látták a megerősített szövetségben. A tárgyszerűen hűvös angol reakcióktól eltérően a francia és olasz sajtó fölháborodva fogadta a hírt: „Oroszország, Románia, Szerbia után – Ausztria!” „A legujabb és legnagyobb német gyarmat” és hasonló címekkel ellátott írásokban a német világalpolmi célok újabb bizonyítékát látták a két központi hatalom közeledésében.⁴⁶ Hiába hangsúlyozták német oldalról is a majdani szerződés defenzív és elsősorban gazdasági természetét, Franciaországban mindenki úgy látta, hogy „Ausztria-Magyarország sorsa immár ténylegesen és megdönthetetlenül a német birodalom sorsához van kapcsolva, hogy Ausztria-Magyarországnak a szövetségből való kikapcsolására többé gondolni sem lehet”. A brit *Morning Post* szerint a szövetség a dualista monarchia romlásához fog vezetni. „Német győzelem esetén Ausztria-Magyarország 'apanage'-a lesz Németországnak, amely így Európa leghatalmasabb állama lesz. Ha pedig Németországot vereség érné, megaláztatásában Ausztria-Magyarországnak is osztoznia kellene s a maga részéről súlyosan kellene megfizetni ezt a szent szövetséget”⁴⁷ – jósták, de erre a hangra Magyarországon a német győzelmek idején kevéssé figyeltek.

A szövetség elmélyítésének kérdése a magyarországi sajtót is alaposan felélénkítette. A kommentároknak különvált a németbarát többség és a pacifistának mondott baloldal értékelése. A konzervatív lapok üdvözölték a hírt és a világháború eseményei természetes folyamányának tekintették. Az *Ujság* például az előzményeket keresve megállapította: „Az orosz csári birodalom összeomlása, az új államalakulatok, melyek nyomában támadtak, a pánszlávizmus állandó veszedelmének elhárulása vagy legalább csökkenése, a balkáni helyzet megváltozása, az olasz és román szövetséggel tett tapasztalatok: mind csupa oly fordulat, mely a szövetségi szerződés revízióját indokolja s új alap- és irányelvek érvényesülését teszi kívánatos-sá.”⁴⁸ A *Budapesti Hírlap* a központi hatalmak megosztására irányuló antant szándékok meghíúsulását ünnepelte a két császár döntésében: „amikor

⁴⁵ A béke kérdése és az antant. Budapesti Hírlap, 1918. május 21., kedd, 3.

⁴⁶ (be): Az új osztrák-magyar-német szerződés. Külföldi sajtó-benyomások. Népszava. 1918. május 25., szombat, 5.

⁴⁷ Dr. Cobor Péter: A „szövetség elmélyítése” és az ellenség. Francia aggodalmak. Világ, 1918. május 26., vasárnap, 6.

⁴⁸ A megújított szövetség. Az Ujság, 1918. május 14., kedd, 1-2.

ellenségeink legszorongatottabb napjaikat élik; amikor közönségük kezdti a hitét és a türelmét veszíteni, amikor recseg a színpad Clemenceau és Lloyd George alatt egyaránt”, a szövetség elmélyítésének híre az antant vezetők fülébe zúgja: *lasciate ogni speranza!*⁴⁹

A jobboldali lapok élesen bírálták a fanyalgó hangokat, és rámutattak arra, hogy mennyire zsákutcás a pacifista körök gondolkodása. „A magyar paczifista rémképeket fest és lelkesedést gyilkoló cinizizmussal mondja: nézzétek, ha a központi hatalmak győznek, Anglia és Amerika blokirozná Európát és nem lenne szenünk, nem lenne búzánk, zsírunk, olajunk, szövetünk, ásványunk. Tehát ne győzzünk, veressük meg magunkat? És ha megvertek, akkor lesz szenünk, lesz zsírunk, szövetünk és olajunk? Wilson, Lloyd George és Clémenceau irgalmasabb lesz hozzánk, ha ők győznek le minket, mint hogy ha mi győzzük le őket?”⁵⁰ A *Budapesti Hírlap* Károlyiék németellenes és antantbarát állásfoglalását képtelen és groteszk, gyakorlati politikának is lehetetlen felfogásnak minősítette. „Mint ideális állásfoglalás vagy koncepció ... magyar szempontból annyira immoralis és olyan belátástalan, sőt vak, hogy az ember ámulva áll meg a magyar észnek ilyen meghibbanása mellett.” A cikk logikusan igazolta, hogy a kérdés az, hogy vagy tartsuk fenn a háború után is a javunkra formált háborús szövetséget, vagy keressünk más – azaz logikusan antant – szövetségest. A szerző elismerte, hogy „nem kecsegtető dolog oly nagy úrral egy tából enni cseresznyét, mint a német. De elvégre, ha szövetkezni kell, legfeljebb más és valamivel kisebb urat kell e végből megkönyékeznünk, és cseresznye dolgában alkalmasint azzal sem járnánk jobban.” Mondhatná valaki, hogy nem is kell nekünk szövetséges, de tudjuk, hogy az antant a világháború alatt már azon tanácskozott, hogy a háború után is szövetkezve marad és folytatja a gazdasági harcot Közép-Európa ellen. Erre kell készülnünk, és ezt nem lehet úgy, hogy mai szövetségesünkötől is izoláljuk magunkat! Azt senki nem gondolhatja, hogy az antant majd belénk szeret a háború után! Oroszország osztrák tartományokat, magyar vármegyéket akart elvenni. A nyugati hatalmak Romániának Erdélyt, Szerbiának Dél-Magyarországot ígérték, Olaszországnak pl. Fiumét. Nem ötletszerűen, hanem évek hosszú előkészítő munkájával, titkos szerződésekkel. „Ezek a kis ragadozók odaadták magukat az antantnak eszközeiül. Szerencsére, mint fegyvert kiütöttük őket (szövetségeseink segítségével) ellenségeink kezéből. Mit gondol vajon Károlyi és táborá: ezek legyenek a mi szövetségeseink háború után?

⁴⁹ Megújított szerződés Németországgal. *Budapesti Hírlap*, 1918. május 14., kedd, 1-2. Hasonló magyarázat: Új szerződésünk Németországgal. *Budapesti Hírlap*, 1918. május 15., szerda, 5-6.; A német szövetség. Az új szövetség állítólag 15 évre szól. Alkotmány. 1918. május 15., szerda, 2.

⁵⁰ Rovás. Az Ujság, 1918. június 1., szombat, 1.

Vagy a gazdáik, a kik már egyszer eladták nekik a bőrünket?” A békére készülnünk kell – összegezte véleményét a cikkíró, s ehhez szövetségre van szükség. A becsület, az érdek és a józan ész is azt kívánja, hogy azokkal kell szövetkezni, akikkel válllvetve harcoltunk a világháborúban, s nem azal, akik a háború előtt prédának dobott oda minket és rágalmazta hírünket – hozta meg ítéletét a konzervatív napilap.⁵¹

A hagyományos függetlenségi párti németellenességhez képest a polgári radikálisok szellemi vezére, Jászi Oszkár színvonalasabb és mérsékeltebb kritikát adott a német szövetség elmélyítéséről. Megítélése szerint „Nincsen ma a magyarság lelki életében nyugtalanítóbb probléma, mint az, mely Németországhoz és a németiséghez való viszonyunkra vonatkozik a háború után”, mert akármilyen véget is ér a harc nyugaton – látható, hogy Jászi sem számolt a németek teljes összeomlásával! –, „a győzelmes Németország továbbra is a mi nagy kérdésünk marad. S minél jobban növekszik Németország katonai fölénye a harctereken, minél ellenállhatatlannabbá válik akarata a gazdasági szervezés terén, minél teljesebben érvényesül a német diplomácia a külpolitikában, annál több nyugtalanság és aggodalom észlelhető a magyarság legszélesebb köreiben, melyek állami függetlenségünket, gazdasági érdekeinket, sőt kulturális egyéniségünket, mi több, demokratikus fejlődésünket is féltik a hatalmas szövetséges egyre gyarapodó szupremáciájától.” Bár Jászi óvott a német veszély eltűlésától, némileg magát mentetgetve azt is hangsúlyozta, hogy míg 1915–16-ban a Mitteleuropa-konceptió idején még „defenzív háborút viseltünk az autokrata Oroszországgal szemben”, addig ma a paralizált Oroszország mellett „a németek hatalmas offenzívát folytatnak a nyugaton”, ezért a kisebb nemzetek nem nézhetik fatalista nyugalommal, milyen szerepet fog majd játszani túlságosan hatalmas szövetségesük az európai koncertben. Ezért a cikkben Magyarország demokratikus átalakításáért emelt szót.⁵²

1918-ban a demokratikus reformok ügye Magyarországon mindenképp előtt a választójogi kérdés körül csúcsosodott ki.⁵³ 1917–1918-ban szinte mindvégig ez a téma uralta a hazai sajtót, s időnként még a világháborús eseményeket is háttérbe szorította. Mivel a szellemi és társadalmi elit uralmát a magyar és nemzetiségi tömegektől féltő konzervatív körök szemében az általános választójog elfogadhatatlan volt, így ez a kérdés valóban vízválasztóvá lehetett a magyar belpolitikai életben. Más megközelítésben viszont ez volt a korszak legkonceptiózusabb konzervatív államférfijének,

⁵¹ A szövetség-mélyítés. Budapesti Hírlap, 1918. június 6., csütörtök, 1-3.

⁵² Jászi Oszkár: A németek és mi. Világ, 1918. június 9., vasárnap, 1-2.

⁵³ Monografikus feldolgozása: Varga Lajos: Kormányok, pártok és a választójogi Magyarországon 1916–1918. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó, különösen 196-246.

Tisza Istvánnak az Achilles-sarka, és valóban, 1917 tavaszán a választójog bővítésének ürügyén sikerült megbuktatni. Ám pártja, a Nemzeti Munkapárt szilárdan követte az ellenzékbe, s így a 67-es és mérsékelt 48-as politikusokból megalakult kisebbségi kormány többnyire ki volt szolgáltatva Tisza akaratának. Tisza úgy vélte, nem a világháború kellős közepén a legidősebb a választójogi reform, annál is inkább, mert az 1913-ban elfogadott új törvényt a gyakorlatban még ki sem próbálták. Tisza hívei ezért a választójogi vitát csak a hatalom megszerzéséért folyó harc során felhasznált ürügynek tekintették, amelyért elsősorban ifj. Andrássy Gyula gróf csoportját ostromozták.⁵⁴ Ezért míg egyfelől konzervatív alapon igyekeztek mérsékelni az uralkodó által is szorgalmazott bővítést (Ausztriában 1906 végétől általános férfi választójog volt), addig másfelől azt szerették volna, ha a kérdés minél előbb lekerül a napirendről, hogy a háború idején annál életbevágóbb ügyeknek engedjen teret. Ahogy a *Budapesti Hírlap* fogalmazott: miközben Magyarország európai kérdések központjában áll, kimerítő harc közepette, egy leromlott valutától szenvedve, akkor a politikusok a választójoggal csinálnak kormányválságokat! „Igazán, csak a jó Isten vigyáz ránk.”⁵⁵

Tisza táborával szemben Andrássy – és a hozzá csatlakozó Apponyi – hívei komolyan gondolták, hogy szükség van demokratikus választójogi engedményekre, hogy a baloldali tömegmozgalmakat kordában lehessen tartani. Andrássy érvelése szerint egy jelentősebb bővítés bebizonyítaná, hogy a történelmi osztályok nem ellenségei a néptömegeknek, és ezzel az egész kérdés lekerülhetne a napirendről, hogy a valóban fontos témákra lehessen rátérni.⁵⁶ A baloldali pártok ellenben kifejezetten saját potenciális híveik politikai jogokkal való felruházása érdekében, tehát fő célként és primer politikai eszközként fogták fel a demokratikus választójog kérdését. Parlamenti képviselő hiján azonban mind a szociáldemokraták, mind a polgári radikálisok ki voltak szolgáltatva a politikai élet hullámverésének, és 1918 tavaszára elkeseredetten kellett tapasztalniuk, hogy a konzervatív tábornak sikerült olyannyira megkötni az eredetileg a demokratikus választójog jelszavával harcba induló kormány kezét, hogy az már nagyon távol állt eredeti elképzeléseiktől. Jász pontosan látta, hogy a csata elveszett,

⁵⁴ A kibontakozás. *Budapesti Hírlap*, 1918. május 8., szerda, 1.; Külső béke. Belső béke. *Budapesti Hírlap*, 1918. május 9., csütörtök, 1. vagy: „Többször kifejtettük: minket a választójogi javaslat mikéntje nem érdekel. Azt tartjuk fontosnak, hogy minél hamarabb ne legyen többé szó róla. Nem ország ügye ez ma már, hanem partikuláris érdekeké, magyarán mondva: túlekedés a hatalomért, a nép nevében...” Egy szótöbbség. *Az Ujság*, 1918. június 1., szombat, 1-2.

⁵⁵ Interpellációk a német szövetségről. *Budapesti Hírlap*, 1918. május 17., péntek, 1.

⁵⁶ Andrássy Gyula gróf: A munkapárt módosításai. *Magyar Hírlap*, 1918. március 24., vasárnap, 1-2.

hiszen legfőbb szövetségesük, a fiatal uralkodó is a Sixtus-botrány okozta politikai bénultságtól szenvedett. Hiába állt ki mellette vezércikkben is,⁵⁷ a király sem tudta megakadályozni a szavazásra jogosultak körének újabb és újabb szűkítését, mert nem merte felosztatni a munkapárti többségű parlamentet. Jásziék látták, hogyan függnek össze a külpolitikai és belpolitikai változások: „A béke ügye reménytelenebbnek látszik, mint az egész elmúlt esztendőben bármikor és a békeellenes erők felülkerekedése meghozta a belső politikában is a haladásellenes erők lelkes összefogását és győzelmes felülkerekedését” – írta a *Világ* május elsején.⁵⁸

Az európai erőviszonyok eltolódása az osztrák-német szociáldemokratákat is visszahúzódnásra kényszerítette: május 31-én kiadott közleményükben kijelentették, hogy „a jelen pillanat nem kedvező a nagyobb munkabeszüntésekre. A birodalmi értekezlet ezért felhívja a munkásokat, hogy a jelen pillanatban kerüljék el a nagyobb munkabeszüntetéseket”, nehogy a munkásság, erejét túlbecsülve harc képtelenné tegye magát a bizonyosan bekövetkező kedvező fordulat idejére.⁵⁹ A magyarországi szociáldemokraták is visszavonulót fűjtak, s osztrák testvérpártjához hasonlóan a *Népszava* is elismerte, hogy most a reakciónak van konjunktúrája, de bizakodott a kedvező fordulatban.⁶⁰ Jászi nagyívű – bár kissé doktriner – elemzésben fejtegette, miként is függ össze a magyarországi választójog ügye a Monarchia alkotmányos válságával és a szélesebben vett közép-európai kérdéssel. Ez utóbbival kapcsolatban megállapította, hogy eredetileg három megoldás volt elképzelhető. „1. A Monarchia feloszlik és romjain a német, az orosz és olasz befolyási kör fog osztozkodni, lényegileg orosz hegemonia alatt. 2. A Monarchia kiállja a vihart, s egy nagynémet koncentráció vezetése alatt a német imperializmus közbenső képlete lesz a Balkán és Előázsia felé. 3. A Monarchia nemcsak kiállja a vihart, de saját belső fejlődési törvényei szerint úgy a német birodalomtól, mint Oroszországtól függetlenül egy demokratikus konföderációba fogja tömöríteni úgy a dunai, mint a balkáni népeket, s így meg fogja akadályozni akár a német, akár az orosz imperializmusnak egyoldalú túltengését. Emez eshetőségek közül a háború eddigi folyása az elsőt lehetetlenné tette. Ellenben a második és a harmadik alternatíva körül tombol tulajdonképpen a mai világháború” – jelentette ki Jászi.

⁵⁷ Jászi Oszkár: A király. *Világ*, 1918. április 14., vasárnap, 1-2.

⁵⁸ Fekete május. *Világ*, 1918. május 1., szerda, 1.

⁵⁹ Az ausztriai németnyelvű szociáldemokrácia birodalmi értekezlete. Tiltakozás a parlament elnapolása ellen. Határozat a béke érdekében. Az üzemek militarizálása ellen. *Népszava*. 1918. június 4., kedd, 4-5.

⁶⁰ Wekerle diadala. *Népszava*. 1918. május 9., csütörtök, 1.

Amint Bécsben a német vagy a szláv erők, amint Berlinben a szövetséget elmélyíteni akarók illetve az azt ellenzők kerekednek felül, úgy hat mindez a magyar választójogra is – vélekedett. „A német kurzus általában a dualizmus konzerválására és a szlávok fékentartására törekedvén, a dolgok természeténél fogva a magyar demokráciát valami sötétbe ugrásnak tekinti azzal a biztos renddel szemben, melyet neki a régi feudalizmus és a vele szövetséges bankokrácia nyújt.” Bár a németeket is sok tekintetben zavarja a magyar közjogi ortodoxia, de azt „jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök” alapon el tudják fogadni. „Ellenben a szláv felfogások erősödése mindig hajlamos a magyarországi demokratikus törekvések iránt, mert tőle várja a dualista alkotmány megrepsztését, hisz addig, amíg a magyar feudalizmus és a német burzsoázia összetart, a statusquo megváltoztatása alig képzelhető el.”

Hasonlóképp, amikor a monarchia erőssé és autonómmá tétele van napirenden, akkor az államférfiak a népek önrendelkezési elvéről szavalnak, mert ez a poliglott állam csak ezen az alapon lenne elképzelhető. Ez jár együtt a választójog bővítésének igényével, mert a magyar gróf és bankár ellenében lehet csak remélni ezen újabb külpolitikai iránynak a más népekre nézve is kedvezőbb bevezetését. „Viszont amikor a nagynémet hegemonia alatt megszervezendő Középeuropa gondolata lép előtérbe, természetesen a választójoggellenes és antidemokratikus kurzus válik irányadóvá, mivel a dualista kiegyezés alkalmasabb keretnek látszik a nagynémet expanzió biztosítására, mint Ausztria szláv többségével való megegyezés”⁶¹ – fejezte be fejtegetéseit a polgári radikális gondolkodó.

Ha volt is jó néhány elfogult, sőt téves meglátás Jászi gondolatmenetében,⁶² abban minden bizonnyal igaza volt, hogy a német hadi sikerek (és persze a demokratikus reformokat korábban támogató uralkodó politikai bénultsága) áttételesen a konzervatív dualista elitet erősítették. Ennek számos jele volt, amelyre a jobboldali sajtó örömmel fel is figyelt. A világháborút követő években látványos politikai szerephez jutó Ulain Ferenc egész vezércikket szentelt annak, hogy szerinte a német lapokban kedvezőre változott Magyarország megítélése, s ezért a német *Vossische Zeitung*-ban a nem éppen magyarbarát hírében álló és korábban nagyosztrák nézeteket hirdető Alexander Redlich professzornak „Nem Centralparlamentről, hanem magyar erőről, nem Nationalitäten Gleichheitről, hanem magyar

⁶¹ Jászi Oszkár: A Monarchia válsága és az általános választójog. Világ, 1918. május 5., vasárnap, 1-2.

⁶² Különösen ilyennek tartjuk azt, hogy a közjogi dogmatizmust bírálva a választójog-bővítés dogmatizmusába esett, s a demokrácia meglehetősen formálisan értelmezett előretörését előbbre valóknak tartotta annál is, hogy Magyarországnak nő vagy csökken a Habsburg-birodalmon belüli érdekérvényesítő képessége.

vezetésről kell ímia. Íme, április mozgalmas eseményei eléggé nyilvánvalóvá tették, hogy a monarchiában a politikai átcsoportosítás szükségessé vált. Az uralkodóra nézve előállott az a kényszerűség, hogy azokra a tényezőkre támaszkodjék, a melyek úgy magának a monarchiának, valamint első sorban a német birodalomnak legbiztosabb támasztékai arra nézve, hogy a monarchiában tiszta és egyenes politikai irányzat érvényesüljön. Ez a biztosíték csak úgy volt elérhető, hogy ha a monarchiában a politikailag konszolidáltabb állam lép előtérbe és ha ebben az államban a legerősebb párt, helyesebben a legerősebb férfi ismét szóhoz jut. A monarchiában vezetni hivatott erős Magyarország fogalma azonban elválaszthatatlan módon összefügg Tisza István gróf vezetésével". Ulain tehát a közeljövőben a németek és a Monarchián belül vezető szerepre jutó magyarok dominanciáját prognosztizálta.⁶³

A németeket azonban nem csupán a bevált és kipróbált elittel szemben oly gyakran megfigyelhető hatalmpolitikai kényelem és megszokás vezette a magyarbarátsághoz. Magyarországot, a magyar politikai elitet joggal tartották évtizedek óta a németbarát politika megbízható támogatóinak, s ez nem csupán Tisza, hanem a vele belpolitikai taktikai kérdésekben szembekerült Andrássy vagy Apponyi esetében is teljes mértékben igaz volt. Ifj. Andrássy Gyula gróf egy 1916-os müncheni előadásában kifejtette: „nem ismerek Európában két olyan egymástól vérben, tradícióban teljesen független tényezőt, amelynek érkazonossága olyan világos lenne és már annyi sok történelmi eseményben testesült volna meg, mint a németet és magyart és nincs egy olyan nemzet sem, mely oly biztos barátja lehet a németnek, ha bizalommal viseltetik iránta. [...] Ez az érdekközösség olyan nagy és világos, hogy legtöbbsnyire még a magyar oppositóra is kiterjed”⁶⁴ – vélekedett a Kettős Szövetség megalkotójának fia, s véleményét a kevés számú németellenes politikus egyike, a Károlyi Mihály pártjához tartozó Batthyány Tivadar gróf is osztotta.⁶⁵ Andrássy lapja egyenesen oda nyilatkozott, hogy „A magyar-német barátság a legerősebb szála a köteléknek,

⁶³ Ulain Ferenc dr.: „Germanen, Magyaren.” Budapesti Hírlap, 1918. május 30., csütörtök, 1.

⁶⁴ Gróf Andrássy Gyula: A magyarság és némettség érdekszolidaritása. Budapest, 1916, Franklin-Társulat. 4. és 24-25.

⁶⁵ „Szigorú ragaszkodás a hármasszövetséghez, legbensőbb hit abban, hogy ez a szövetség nemcsak a Németbirodalom, hanem az Osztrák-Magyar monarchia biztonságát is garantálja és érdekeit szolgálja, volt úgy az agg uralkodó I. Ferenc József császár és király, mint a közös, magyar és osztrák hivatalos világ külpolitikai dogmája. Aki ezt a külpolitikát nem vallotta, az ki volt zárva minden néven nevezendő magyar és közös kormányzati funkcióból. És ezt a hivatalos külpolitikát a magyar ellenzéki pártok nagy része is tiszteletreméltó meggyőződéssel magáénak vallotta.” Batthyány Tivadar gróf: Beszámolóm. Budapest, [1928,] a szerző kiadása, 16-17.

mely monarkiánkat a német birodalomhoz s uralkodónkat a hagyományos szövetségi politikához fűzi.”⁶⁶

Való igaz, a dualista konstrukcióval alapjában véve elégedett magyar hatalmi elit (és persze az ekkoriban már gyengülőben lévő osztrák-németek) helyett nem is nagyon tudott volna kire támaszkodni Németország. Az ausztrioszláv föderalizmust és trializmust egyaránt gátoló dualista berendezkedés⁶⁷ a csehekett egyre hevesebb opposícióba kényszerítette, melyhez 1918-ra a Monarchia többi szláv népe is többé-kevésbé csatlakozott. Prágában rendszeressé váltak a nacionalista, sőt, olykor nyíltan antant-barát tüntetések, és a csehek a délszláv ellenzékkel is mind szorosabb kapcsolatokat építettek ki. Április 14-én a rendőrség előbb feloszlattott egy gyűlést, ahol a német császárt is bírálták, majd a résztvevők a Vencel térre vonultak. Menet közben egy fogadónál Radić horvát képviselő az erkélyről üdvözölte az öt ünneplőket. A kivonuló rendőröket közáporral fogadó és Masarykot éltető tömeget végül lovas rendőrökkel kellett feloszlítani, s a rend csak lassan állt helyre.⁶⁸ Május 16-án, a cseh nemzeti színház alapkövetételének 50. évfordulóján: Kramář, Radić és Moraczewski lengyel képviselő is beszélt,⁶⁹ s a cseh politikust a tömeg vállaira vette, mert kijelentette, hogy a cseheknek ki kell tartania, mert követeléseikkel egyetért az egész világ.⁷⁰ Május 20-án este ismét nagy tüntetés volt a Vencel téren, s a rendőrség többször közbeavatkozott, eltávolítva Korošec és Krek délszláv képviselők arcképét.⁷¹ A csehek megbízhatatlansága ráadásul a frontokon is szembeszökő volt, s a cseh kötelékek kollektív árulásával is tele voltak a lapok.⁷²

A megbízhatatlanná vált szlávságot sem Németország, sem Károly nem tekinthette támaszának, így ismét előtérbe került a dualizmus kezdeti időszakának ausztriai német és magyarországi magyar dominanciája. Ennek jegyében a császár kemény szavakkal ítélte el a Monarchia egységének megbontására törő délszláv terveket,⁷³ amit a magyar sajtó azonnal üdvözölt is: „A király válasza azt jelenti, hogy a dualizmus meg nem boly-

⁶⁶ A rendületlen szövetség. Magyar Hírlap, 1918. április 16., kedd, 1.

⁶⁷ Erre nézve pl.: Magyarország és Csehország. Az Ujság, 1918. május 5., vasárnap, 1-2.

⁶⁸ A csehek tüntetése Prágában. Magyar Hírlap, 1918. április 18., csütörtök, 5.

⁶⁹ Táviratok. A prágai szláv tüntetés. Az Ujság, 1918. május 17., péntek, 7.

⁷⁰ Ausztria. Az osztrák helyzet. Alkotmány, 1918. május 18., szombat, 8.

⁷¹ Táviratok. A prágai szláv tüntetés. Az Ujság, 1918. május 22., szerda, 5.

⁷² Osztrák-német parlamenti képviselők adtak ki majdnem 400 oldalas könyvet arról, milyen árulásokat követtek el cseh csapatok, tisztek, sőt még törzstiszt is. A csehek a háborúban. Budapesti Hírlap, 1918. május 18., szombat, 6.

⁷³ Legujabb. A király a délszláv-törekvések ellen. Életének legfontosabb célja: a végső, igazságos béke. Pesti Hírlap, 1918. május 26., vasárnap, 10.

gatható.”⁷⁴ Aktivizálódtak az ausztriai németek is, és bécsi tanácskozásukon határozatban követelték „az állami terület szorosabb összefoglalását, az állam egységének hangsúlyozását és elsősorban a német nyelvnek államnyelvvé való ünnepies kijelentését.” Ragaszkodtak az Adriához való kijáráshoz, és kijelentették, hogy „a cseh-tót autonómia érdekében végzett agitációt a leghatározottabban le kell törni. Végül egyhangúlag elhatározták, hogy megalakítják az egész Ausztriára szóló német néptanácsot.”⁷⁵

Ahogy tehát Németország nem nagyon tudott másra támaszkodni a Monarchia nemzetei közül, úgy a Sixtus-ügyben megingott hűségű Monarchia számára is azt igyekeztek bizonygatni, hogy nekik is a németekkel való minél szorosabb együttműködés a lehető legjobb megoldás. Nem kisebb személy, mint maga Alfred von Tirpitz írt erről cikket a *Budapesti Hírlap*-ba. Mivel a nyugalmazott főadmirális érvei éppen a szövetség elmélyítése körüli viták során láttak napvilágot, cikkének jelentősége aligha becsülhető túl. A német vezető elismerte, hogy látszólag Anglia és a Monarchia között semmilyen érdekellentét nincsen, így elképzelhető a békés egymás mellett élés a tengeri nagyhatalommal, ezért egy különbékére vonatkozó brit ajánlatot akár a német kapcsolatok meglazítása árán is érdemes lenne megfontolni. Ám felhívta a figyelmet arra is, hogy a Monarchián belüli nemzetiségek közül a csehek, a délszlávok, és részben a lengyelek is azt gondolják, hogy a Monarchia más iránya nekik jobb lenne, mint a jelenlegi németbarát irány, és ha ezek mentén a Monarchia szétbomlana, az gazdasági értelemben ezeknek a kisebb területeknek a teljes eljelentéktelenedését vonná maga után. Tirpitz szerint ez még a nagyobb méretű Magyarország esetére is áll, hiszen ezen területek jelentősége és gazdasági fejlődésének záloga a közösségben rejlik, amelyet kiegészít a Németországhoz fűző kötelék. „A román békekötésben s más egyéb megoldásokban, a melyek ezt követni fogják, a Balkánon ma már világosan kezdenek kibontakozni ama kilátások körvonalai, melyek a monarkiónak kínálkoznak. Ezek csak Németországgal való szövetséggel voltak fölidézhetők, s Magyarország és Ausztria gazdasági lököereje és terjeszkedési lehetősége a Kelet felé a szövetség révén meg fog kétszereződni”, mint ahogy belső gazdasága is meg fog izmosodni a német kapcsolatok révén – jövendőlte a német politikus. Elismerte azt is, hogy a békekötéskor a Monarchia játszhatna kiegyenlítő szerepet Anglia és Németország között. De arra is rámutatott, hogy az adriai térségben Anglia saját tengeri szupremáciája érdekében gátolni fogja a Monarchia tengeri terjeszkedését. Mivel pedig a háborús tapasztalatok birtokában a Habsburg-birodalom kénytelen ragaszkodni az adriai domi-

⁷⁴ Rovás. Az Ujság, 1918. május 28., kedd, 1.

⁷⁵ Alkotmány, 1918. május 28., kedd, 4.; Táviratok. Az Ujság, 1918. május 28., kedd, 5.

nanciához, és ehhez az angol tengeri zsarnokság letörése nélkül nem juthat hozzá, ezért továbbra is rá lesz utalva Németországra, amelynek ráadásul éppen ez a helyzet adja meg a Monarchia különös értékét. Ugyanis egyrészt a Balkán és az Adria felé jelent fontos kapcsolatokat, másrészt a Földközi-tengeren általa lehet csapást mérni az angolokra.⁷⁶

Megállapítható tehát, hogy a németeknek érdekében állt a Monarchián belüli relatív magyar fölény. Miben is állt volna ez? Először is abból, hogy a Habsburg-birodalom közös ügyeinek intézésében a korábbinál nagyobb mértékben érvényesültek volna a magyar szempontok. Ennek a leglátványosabb és azonnal szembeötlő jeleként 1918 tavaszán a bécsi udvari hivatalok élére sorra kaptak kinevezést magyar állampolgárok. A legfontosabb természetesen Burián István közös pénzügyminiszter előlépése volt közös külügyminiszterré. Ráadásul a bukaresti békét követően grófi ranggal is megjutalmazott magyar politikus a Sixtus-ügy következményeit vállalni kényszerülő Czernint követte. Azt a Czernint, akit még 1916 végén, a koronázását megelőző napokban nevezett ki Károly – éppen a Tisza István akarátának túlzott érvényesítőjének tartott Burián helyére. Ismételt kinevezése tehát nem csupán személyes elégtételnek számított, hanem az őt ajánló Tisza csillagának emelkedését is jelezte. Ehhez képest látszólag jelentéktelen, ceremoniális poszt volt az első főudvarmester tisztsége, ám az egészségi okokból felmentését kérő Hohenlohe-Schillingfürst Konrád herceg utóda a Habsburg-udvar történetében első ízben lett magyar arisztokrata, gróf Hunyady József.⁷⁷ A német nyelvű horvát lap, az *Agramer Zeitung* német lapvélemény alapján meg is jegyezte, hogy „Az uralkodó környezete most túlnyomóan magyar, a kik a monarkia sorsát Magyarországnak üdve szerint irányítják. Naivitás volna föltenni, hogy az udvari méltóságok csak udvari dolgokkal foglalkoznak. Németországban ez okból a legnagyobb figyelemmel kísérik azok személyét, akik az uralkodónak közvetlen és állandó környezetében tartózkodnak.”⁷⁸

Az efféle érzékeny közjogi gesztusokra mindig sokat adó magyarok felé tett udvariasságnak értékelhetjük azt is, hogy június elején a király tudatta Zichy Aladár gróffal, szeptemberben reményei szerint „nem lesz akadálya annak, hogy családommal hosszabb tartózkodásra Gödöllőre menjek.” A lojális *Alkotmány* sietett is megjegyezni, hogy a király öröme „a magyarság szívében viharos visszhangra fog találni és mindenütt a legna-

⁷⁶ Magyarország-Ausztria és Anglia. A Budapesti Hírlap számára írta Tirpitz német főadmirális. Budapesti Hírlap, 1918. május 19., vasárnap, 2-3.

⁷⁷ Gróf Hunyady József első főudvarmester. Alkotmány, 1918. május 11., szombat, 7.

⁷⁸ Idézi: Ulain Ferenc dr.: „Germanen, Magyarén.” Budapesti Hírlap, 1918. május 30., csütörtök, 1.

gyobbfokú lelkesedéssel fogják fogadni ezt a királyi elhatározást.”⁷⁹ Károly ekkoriban általában is igyekezett a magyaroknak kedveskedni. Amikor 1918. május 7-én ismét miniszterelnökké nevezte ki Wekerlét (nem mellékesen ez a választójogi reformmal kapcsolatos kompromisszumot is jelentette!), a kinevező kéziratban „a magyar nemzeti állam kiépítéséről” beszélt, ami a magyarországi nemzetiségekkel, de akár Béccsel szemben is a magyar nacionalista nyelvezet egyik kulcsfogalmának számított. Ráadásul olyan feladatként említette ezt, mint ami „reánk”, tehát a nemzetre és a királyra közösen hárul. Nem csoda, ha a királyi kézirat még a Károlyi-pártban is lelkes fogadtatásra talált, s rögtön felidézték, hogy a királynak a világháborúban a magyar nemzet volt a legszilárdabb támasza, hiszen a magyarok között nem akadt áruló.⁸⁰

Károlynak ez az 1918 tavaszi „magyarbarát fordulata”, mint láttuk, természetesen a körülmények kényszerítő erejének volt tulajdonítható. Mindazonáltal Magyarországnak a Habsburg-birodalmon belül a világháború során valóban megnövekedett a súlya. Elsősorban azért, mert a háborús viszonyok, különösen a brit blokád következtében lehetetlenné vált tengerentúli kereskedelem miatt felértékelődött a magyar élelmiszer-termelés, és a magyar fölösleg a központi hatalmak ellátásában, de különösen az e tekintetben meglehetősen kiszolgáltatott Ausztria élelmezésében kulcspozícióba juttatta az ipari szempontból még nem túl fejlett államot. Ez a békeidőben nem is remélhető, váratlan gazdasági fegyver felerősítette azoknak a hangját, akik Magyarország gazdasági önállóságát sürgették, s a kedvező viszonyokra alapozva külön vámterületet és védővámokkal is támogatott iparfejlesztést követeltek. A függetlenségi dogmák alapján megfogalmazott, s a mezőgazdasági hadikonjunktúra mulékonyágát észlelni nem képes óhajok⁸¹ mellett a valós helyzethez igazodó, s az ország gyakorlati

⁷⁹ A királyi pár az őszt Gödöllőn tölti. A király személyesen közölte elhatározását gróf Zichy Aladárral. Alkotmány, 1918. június 2., vasárnap, 2.

⁸⁰ Sőt, a cikk írója, Buza Barna, a későbbi Károlyi-kormány minisztere azt is kijelentette, hogy ha Magyarországnak ma harminc millió lakosa volna, s abból húszmillió lenne a magyar, akkor sokkal könnyebb lenne Károlynak a háború! De mivel ezt eddig is a közös vámterület akadályozta meg, s a magyar nemzeti állam, legalábbis szerinte, elválaszthatatlan a külön magyar vámterülettől, legalább most megtemethetjük azt a magyar ipart, melynek köszönhetően hazatérhetnek s munkát találhatnak a kivándorolt százezrek, s húsz év múltán valóban 30 millió lakosa lesz az országnak. (B. B.): A király szava. Magyarország, 1918. május 8., szerda, 1-2.

⁸¹ Egy jellemző példa a már idézett „agrárszakembertől”, Buza Barnától: „Mikor hazajöttem a fogságból, az volt a gondolatom, hogy mindig csak a gazdasági önállóságról fogok írni”, mert tudom, hogy ez hatalmas lekötött energiákat szabadítana fel, és a közeli jövőnk elsősorban ezen fordul meg. „Ettől függ, hogy egynéhány évtized múlva negyvenmillió lakosú, saját erejéből élő, szabad, ép és egységes nemzeti állam lesz-e Magyarország, vagy a saját lábán megállni nem bírva, szaporodásra és erősödére képtelenül, egyforma, sivár gyarmati állapotban fog-e sínylődni mindig.” (B. B.): A boldogulás útja. Magyarország, 1918. május 5., vasárnap, 1-2.

mezőgazdasági érdekeit védő állásfoglalások is ezt az izmosodó magyar öntudatot jelezték. Magyarország gazdasági önrendelkezésének biztosítása és a magyar élelmezési politika önállóságának védelme számított ekkoriban a megoldandó konkrét feladatnak. Az *Ujság* például leszögezte, hogy „a jövőben sem vagyunk hajlandók sem gazdasági önrendelkezési jogunkat, sem népünk élelmezési igényeinek biztosítását figyelmen kívül hagyni.”⁸² Ez a gazdasági patriotizmus a máskülönben internacionalista alapon álló *Népszavától* sem volt idegen: előbb Porosz- és Bajorország hozza létre az egységes élelmezési területet, s csak azután csatlakoztassanak minket! – háborgott a szociáldemokrata lap.⁸³

Különösen a németekkel elmélyítendő szövetséggel kapcsolatos tárgyalások során nyílt lehetőség a magyar érdek önálló megfogalmazására. Magyarország tekintélyét és súlyát jelezte, hogy ezeken a tárgyalásokon az osztrákokkal egyenrangú félként szerepeltek a magyar szakemberek és politikusok.⁸⁴ A német tervek szerint a közép-európai gazdasági egységbe az oroszoktól elszakadó keleti területeket is integrálták volna, s ez a magyar szakemberek és politikusok azonnali élénk tiltakozását váltotta ki. A már említett badeni tanácskozásokon a magyar előadó, dr. Nagy Ferenc hangsúlyozta, hogy egyfelől ugyan Németországgal közösen akarjuk az új orosz állammal a barátságos viszonyt elmélyíteni, bizonyos érdekellet van abban, hogy Ukrajna, Oroszország és Magyarország is agrárállam, ezért nem lenne jó, ha a majdani együttműködés keretében mindenki vámentesen hozhatná be az ottani agrártermékeket, miközben velünk szemben a németek továbbra is vámokat vetnének ki.⁸⁵ A németek határozottan képviselt gazdasági törekvéseivel szemben mind Tisza, mind Wekerle miniszterelnök felemelte a szavát. A képviselőházban 1918. június 5-én váratlanul napirend előtt felszólaló munkapárti vezér kiemelte, hogy a szövetség üdvözlendő tartalmasabbá tétele csak független államok nemzetközi jogi érintkezéseként képzelhető el. Elismerte, hogy a legmélyebb tartalmat gazdasági téren nyerheti a szövetség, de a részt vevő felek szuverenitásának és termelési feltételeinek épségben tartására feltétlenül ügyelni kell. Ragaszkodott ahhoz, hogy a szövetségnek a Monarchia és különösen

⁸² Harcok a front mögött. Az *Ujság*, 1918. május 28., kedd, 1.; Vagy egy másik harcias álláspont: Nem mehetünk bele abba, hogy közösen állapítsák meg az élelmiszerporciókat, mert ez szuverenitásunkat súlyosan sérti. Vagy akkor mi is ugyanennyire szólhassunk bele a posztó, a cérna, a gyógyszer és a papír elosztásába! „Nem kell nekünk nagyobb szuverenitás, mint nekik. De ugyanannyi mindenesetre!” Rovás. Az *Ujság*, 1918. június 4., kedd, 1.

⁸³ A közös kenyérfront. *Népszava*. 1918. június 4., kedd, 2.

⁸⁴ Például a május legvégén Badenben tanácskozó német, osztrák és magyar gazdasági szakemberek is három egyenjogú elnököt választottak.

⁸⁵ Közgazdaság. Magyar-német gazdasági tanácskozások. Budapesti Hírlap, 1918. június 1., szombat, 10.

képtelenség, és éppen Jancsó Benedek figyelmeztette a magyar közvéleményt, hogy bizony jó volna odafigyelni arra, ami a bukaresti politikusok és tábornokok stratégiai műhelyeiben készül. Több tudományos munkát is közreadott minderről, így *Szabadságharcunk és a dáko-román törekvések* (1895), *A román nemzetiségi törekvések története* (1896–1899), *Erdély és a nagyromán aspirációk* (1918), végül már Erdély elszakítása után *A román irredentista mozgalmak története* (1921) című műveit, ez utóbbiban számolt be bukaresti kutatásainak eredményeiről.

Az erdélyi tudós munkásságának közelebbi megismerése és alapvető műveinek újjólagos megjelentetése még a jövőre vár, most csupán *Erdély és a nagyromán aspirációk* című munkáját idézem fel, amely eredetileg a Tudományt és Ismeretet Terjesztő Társaság (a későbbi TIT elődje) kérésére 1917 márciusában tartott előadásait foglalja magába – ezek az előadások már a román hadsereg erdélyi támadása után, de még a bukaresti béke előtt és az ottani levéltárak anyagának ismerete nélkül hangzottak el. Figyelmeztetéseiket akkor is, később is, a románok ellen vezetett háború sikerét követő diadalmámor idején teljesen figyelmen kívül hagyta a magyar politikai vezetés.

Jancsó Benedek számos romániai politikai iratot, tudományos munkát és iskolai tankönyvet ismertetett annak bizonyosságaként, hogy a bukaresti hatalmi és kulturális elit már hosszú évtizedek óta (jóval az első világháború kitörése előtt) terveket készített Erdély (illetve a kelet-magyarországi területek) annectálására – akkor, amidőn a bukaresti kormányzat még az Osztrák-Magyar Monarchia szilárd szövetségesének mondotta magát. Idézte például a bukaresti tudományos akadémia 1912. június 12-én tartott ülésének jegyzőkönyvét (ezen maga az uralkodó is megjelent), eszerint Craiceanu tábornok a következőket jelentette ki: „a románok és a román hadsereg első ideálja az ország megvédelmezése. De eltekintve az ország megvédelmezésének ideáljától, van még egy másik ideálunk is: a román nemzeti kiegészülés ideálja. Úgy Európa, mint szomszédaink is ilyen ideált tulajdonítanak nekünk (...) Nem volna komoly dolog ebből azt következtetni, hogy a románok már most fegyverrel fognak rátámadni a szomszéd nagy országokra, hogy ideáljukat megvalósítsák. De az ideál mégis ideál marad és az, akinek nincs ideálja, nem érdemli meg, hogy éljen, mert ha talán nem is lehet megvalósítani az ideált, mégis ez az, ami egyedül képes meggyújtani és ébren tartani a nemzet polgári erényeinek tüztét.” Nem sokkal ezután a *Revista Armatei*, a román vezérkar közlönye 1913 nyarán már arról értekezett, hogy a román hadsereg célja az, hogy Károly királynak „császári koronát” szerezzen és a helyreállítandó Dacia Trajana (azaz az Erdéllyel kiegészített ókirályság) császári trónjára ültesse, ez alatt a korona alatt egyesítve „Máramaros, Crișana, Temeșiana, Transilvania, Bukovi-

na, Bessarabia románjait, akiknek ereiben ugyanaz a testvéri vér folyik, és akik lelkükben a jövőre nézve ugyanazon aspirációk megvalósítását hordozzák és együtt több mint 14 millió lelket számlálnak.” Majd így folytatja: „A nemzeti eszme korszakában élünk, midőn a népek arra törekednek, hogy ideáljukat minden lehető eszközzel megvalósítsák. Semmi és senki sem vethet gátat ennek az ideál megvalósítására törő szenvedélynek. Ez szörnyű és véres folyamat lesz, de előbb-utóbb minden nép, amelynek ily jogos ideálja van, el fogja érni célját. Mi a mi ideálunk? Nagy Románia a Dnyeszter, a Tisza, a Duna és a Fekete tenger közé szorítva, közepén a Kárpátok hegyeitől barázdálva.” A nagy-román nemzeti eszme, a nagy-román birodalom eszméje mindezzel készen állt.

Ettől kezdve a bukaresti politika és diplomácia minden eszközzel arra törekedett, hogy megnyerje a nagyhatalmak támogatását birodalom-építési terveihez. Besszarábia esetében a német, Erdély esetében a francia kormány támogatását kívánta megszerezni, és éppen ez az ellentmondásos stratégia magyarázza a bukaresti politika ingadozását a két (a német és a francia-orosz) orientáció között. Tudjuk, hogy a német háborús politika is szívesen áldozta volna fel Erdélyt (saját szövetségesének területét) a románok jóindulatának elnyeréséért, ahogy a francia politika sem aggályoskodott akkor, midőn Románia olyan magyar területeket kívánt megszerezni – egészen a Tiszáig –, amelynek lakossága csak kisebb részben volt román (2,8 millió románnal szemben 3,8 millió nem-román). Mindenesetre jellemző a szomorú tájékoztatlanságra, amellyel a párizsi politikai tényezők kezelték az erdélyi kérdést, az az összefoglalás, amely során Gustave Le Bon 1916-os *Enseignements psychologiques de la guerre Européenne* című művében a következőképp írta le Erdély etnikai viszonyait:

1 540 000 román áll szemben 380 000 magyarral, 560 000 csehvel, 234 000 némettel és 54 000 különböző nemzetiségűvel.” Le Bon ugyanis, ki tudja, miért, nem lehetetlen, hogy bukaresti intencióra, a székelyeket egyszerűen cseheknek tekintette, elvégre a csehek akkor a franciák szövetségeseinek számítottak.

Hosszasan lehetne idézni hasonló érveléseket és megállapításokat, a lényeg az, hogy a bukaresti politika már jóval a háború kitörése és a Monarchiával kötött szövetségi szerződés megszégése, illetve Erdély megtámadása előtt igen határozottan nagy magyarországi területek megszerzésére törekedett, és ebben az erdélyi román politikusok között is szövetségeseire talált. Annak ellenére, hogy a Román Nemzeti Párt vezetőinek 1914. augusztus 12-én Aradon tett nyilatkozata teljes mértékben kiállt a háborúba lépett Monarchia mellett. Érdemes röviden idézni ebből a nyilatkozatból: „Minden románnak, aki ismeri múltját, tudnia kell, hogy a román népnek a trón és a haza iránti megingathatatlan hűsége nem csupán

hagyományos, hanem páratlan is azon népek történetében, amelyek ebben a monarchiában élnek. E tény méltóságot és nemzeti büszkeséget ad nekünk, és méltóságunk tudata minden megnyilvánulásunkban komolyságot követel tőlünk, valamint szigorú tartózkodást a kétes értékű megnyilatkozásokkal szemben.” Néhány nappal korábban Teodor Mihali román nemzetiségi politikus a következő felhívást adta közre a magyarországi román sajtóban: „Öfelsége, a mi idős uralkodónk és a haza újból meggyőződik a Habsburg-monarchia uralma alatt élő román nép ősi hűségéről és önfeláldozó szolgálattételéről. A román nép fiai mindenütt lelkesen siettek a katonai zászló alá, készen rá, hogy vérüket ontsák a harcmezőkre; az otthon maradottak pedig hasonlóképpen készek bármilyen áldozatra; s a legodaadóbb érdeklődéssel, a jó utáni vágygal és a dicsőséges befejezésben bízva követik a kibontakozó és az ezutáni történelmi eseményeket.” További hasonló nyilatkozatokat is idézni lehetne, mindenesetre ezek a nyilatkozatok bátorították fel Tisza István miniszterelnököt arra, hogy tárgyalásokba bocsájtkozzék Ion Mătianu nagyszebeni görög-keleti metropolitával a románoknak teendő politikai engedményekről. Tisza abban reménykedett, hogy a felkínált kompromisszum majd enyhíteni fogja a román vezetők magyarelles érzelmét. Természetesen csalódnia kellett ebben, kezdeményezését nemcsak román politikai tényezők utasították el, hanem a magyar progresszió képviselői, közöttük Ady Endre is, akit az háborított fel, hogy a megegyezést éppen az a Tisza István kezdeményezi, aki egészen addig minden jogos nemzetiségi követelésnek ellenállt.

A magyar politikai körök tulajdonképpen nem tudták helyesen felmérni sem a bukaresti stratégiát, sem az erdélyi román vezetők törekvéseit. Lutz Korodi erdélyi szász politikus és budapesti országgyűlési képviselő (akit különben a magyar kormány a berlini vezérkar ügynökének tekintett) bizonyára helyes következtetésekre jutott abban az emlékiratban, amelyet 1914. augusztus 19-én juttatott el Bethmann-Hollweg német kancellárhoz. A többi között a következőket jegyezte le: „a román irredentizmus az utóbbi időben egészen meglepően elterjedt Erdélyben. Csak az ország ismerője figyelheti meg ezt, maga a magyar szinte semmit sem tud róla, mert minden ilyen jelenséggel szemben vakká tette nemzeti nagyhatalmi önhittsége. Határozottan meg vagyok győződve arról, hogy azon a napon, amikor az osztrák-magyar honvédség esetleg érzékeny vereséget szenved, Románia ráteszi a kezét Erdélyre. Az erdélyi magyarok maguk teljesen tehetetlenek lennének egy ilyen felkeléssel szemben, mert ott román tengerrel vannak körülvéve, és egyszerűen agyonnyomná őket: az egyik oldalon több mint hárommillió magyarországi-erdélyi román majdnem zárt nyelvterülete, a másikon az őstrokon Román királyság. Ezenkívül a Romániába vezető fontos hágók egyike sincs megerősítve.”

Valójában ezeken a védtelen hágókon özönlött Erdélybe az a román hadsereg, amely a román kormány és az antant-hatalmak között 1916. augusztus 17-én megkötött szerződés felhatalmazása nyomán támadást indított Magyarország ellen. Szomorú, egyszersmind felháborító olvasni azokat a nyilatkozatokat, amelyeket a magyar országgyűlés román nemzetiségű képviselői tettek ebben az időben, kifejezve töretlen hűségüket a magyar állameszme iránt. Alexandru Vajda-Voevod állásfoglalása mindenekelőtt a román népet fenyegető orosz veszélyt taglalta, megállapítva azt, hogy e népet csakis az orosz birodalom veresége mentheti meg a pusztulástól, majd a következőket jelentette ki: „A román nép (...) Ausztria-Magyarországon megingathatatlanul őrzi évszázadokon át kipróbált hűségét a dinasztiahoz és a hazához ugyanolyan őszinteséggel és szeretettel, mint a múltban. Hiszen a nép ösztöne és hagyományai nem változtathatók meg máról holnapra.” Stefan Pop-Ciceo pedig a képviselőháznak a román betöréssel foglalkozó vitája során a következőket mondotta: „Egy évezreden keresztül Magyarország román népe a magyarsággal testvéries összetartásban védte hazáját (Éljenzés a jobboldalon.) minden külellenség ellen, és a jelen háború folyamán, amint azt az összes arra hivatott tényezők elismerik, a román nemzetiségi katonák hősiességgel tettek tanúbizonyságot (Úgy van! Úgy van! jobbfelől.) a trón és a magyar haza iránti hűségükről (Élénk helyeslés a ház minden oldalán. Taps a baloldalon.), az otthonmaradottak pedig Magyarország összes népeivel egyetértésben és karöltve minden áldozatot meghoztak dicsőséges hadseregünkért és a végleges győzelem érdekében. (Élénk helyeslés a ház minden oldalán.) Magyarország román népének a trón és a haza iránti hűsége törhetetlen (Éljenzés a jobboldalon. Helyeslés a bal- és a szélsőbaloldalon.), azt a váratlanul jött hadüzenet meg nem ingathatja (Élénk helyeslés. Halljuk! Halljuk!), és a román nép mint eddig, úgy ezentúl is minden ellenséggel szemben, jöjjön az bárhonnan is, hazáját és apostoli királya trónját véreivel és vagyonával és minden tőle telhető áldozattal meg fogja védeni. (Élénk éljenzés és taps a ház minden oldalán.)”

Mindehhez Vajda-Voevod az Österreichische Rundschau című folyóirat 1916. szeptember 15-i számában a következőket tette hozzá: „Valóban nagy az az elégtétel, amit minden magyar és osztrák román érez népünk kifogástalanul hazafias és dinasztikus magatartása láttán. Hiszen mindig igen fájdalmasan éreztük meg, ha dinasztikus hűségünket és hazafiságunkat kétségbe vonták. És amit semmilyen tiltakozásunk sem tudott bizonyítani, azt immár bizonyítják népünk tettei! A főregrágt a gyümölcsöt az egészséges fa lerázza, mielőtt megéri. Így hullottak le mindjárt a világháború elején román népünk egészséges törzséről mindazok az elemek, akiknek az állam iránti és dinasztikus hűsége nem állta ki a tűzpróbát. A monarchia románjait nem érintették meg az irredenta áramlatok, mert a népben épp-

úgy, mint az értelmiségben mélyen meggyökeredzett a tudat, hogy a Habsburgoknak köszönhetjük kultúránkat és fejlődésünket, s nem kevésbé az a meggyőződés, hogy a magyarok és románok közötti politikai harcot csak testvérviszály jellegűnek szabad tekinteni, annál is inkább, mert a mindkét népet leginkább megsemmisítéssel fenyegető orosz veszély idején most és a jövőben a közös létérdekek sorskötelékei egybeforrasztják őket.”

A szolidaritás és az államhűség hangoztatásának ezek a szavai sokakat megtévesztettek akkor, holott ezek a szavak lehettek volna őszinték is, például indítványozhatták volna a bátor és meggyőző kiegyezést a román és a magyar politikai élet, az egymással küzdő nemzeti stratégiák között.

Ady és a románok

Ez a kíváncsi őszinteség, sajnos, kevesek tulajdona volt, és bizony magyar oldalon is igen kevesek gondoltak arra, hogy a két nemzet évszázados vitáját (a sokévszázados együttélés kedvezőbb hagyományaira támaszkodva) valamiféle kompromisszummal, de mindenképpen őszinte jóakarattal lehetne-kellene megoldani. Olyan kompromisszummal, amely teljes nemzeti önkormányzatot ad az erdélyi románság számára, ugyanakkor nem rombolja le az erdélyi magyarság önrendelkezését. E kevesek közé tartozott Ady Endre, aki mindenképpen megszívlelendő (ma sem tanulságok nélkül való) javaslatokat tett a nem egyszer végletesen elmérgesedett, mind a két nemzet jövőjét veszélyeztető magyar-román szembenállás enyhítésére. Persze, lehetne mondani, Ady költő volt, így neki nem kellett igazodnia a politikai kényszerűségekhez, nem kellett számot vetnie a hosszú időn keresztül kialakult (kialakított) kölcsönös bizalmatlanság következményeivel, vagyis szabadon beszélhetett. De hát igazából a politikai kényszerűségek tabuként történő kezelése és a szabad beszéd hiánya okozta az újkori magyar történelem számos tragédiáját. Az irodalom, gondolom én, olykor hitelesebb reálpolitikát javasol, mint az államférfiak bonyolult okfejtései, és a költők nem egyszer (erre éppen a mi irodalmunk kínál sokat mondó példákat: Petőfi, Ady, Babits, József Attila, Illyés munkásságával) pontosabban látják és határozzák meg a nemzet előtt álló feladatokat, mint a politikusi stratégiák.

Az első világháború előtti Erdély helyzetét és az országrészre leselkedő veszedelmeket is alighanem Ady Endre publicisztikája (és persze költészete) mérte fel. Ady mitikus országrésznek látta Erdélyt, egyszersmind történelmileg veszélyeztetett területnek, hiszen a huszadik század első két évtizedében már tudni lehetett, hogy a bukaresti kormánypolitikát mind erősebb és nyíltabb hódító törekvések vezérlik, és az erdélyi román nacio-

nalista párt vezetőitől sem volt idegen az országrész elszakításának a gondolata, habár a nyilvános propagandát fékezte az az óvatosság, amellyel, miként ezt az előbbiekben is láttuk, a román politikusok viseltettek a budapesti kormánnyal szemben. Ady mindazonáltal az elsők között ismerte fel a magyar Erdélyre leselkedő történelmi végzetet, és már 1905-től kezdve kifejezésre juttatta aggodalmait (miközben azok, akik őt hazafiatsággal vádolták, könnyedén siklottak el az erdélyi magyarság súlyos helyzete fölött!).

A Budapesti Napló 1905. január 21-i számban közölt *Elnémult harangok* című (a darab retorikai szövegeit elutasító) színbírálatában – amelyben különben Rákosi Viktor és Malonyay Dezső közös színdarabján verte le a port – már igen sötét képet festett az erdélyi magyarságot fenyegető veszedelemről: „Láttam Biharban is, miként láposodott el a magyar vér-folyó s miként oláhosodott, dekadált az erős, magyar fajta. Ezek csak a szélek. De mi lehet ott bent, a havasok körül? Mi táruhat Erdélyben, a régi magyar mezőkön? Oh, nem kell ám vad-magyarnak lenni, hogy ez fájjon. Ez szíven foghat mindenkit. Mert itt szerencsétlen csere-vásár folyik s egy értékesebb, szükségesebb fajtát fal fel, s fal még egyre az értéktelenebb, az emberi kultúrától messzebb álló. Ez itt a valóság. Sőt több a valóságnál. Erdély a magyar fajtának több, mint egy fenyegetett terület”.

Ezt követte Ady *Se treasca* című írása a Budapesti Napló 1905. május 24-i számában. Itt abból az alkalomból szólt a bukaresti politika erdélyi területi aspirációjáról, hogy a román etnográfiai társaság bejelentette: el kívánja készíttetni Erdély és a „kapcsolt részek” román nyelvű helység-névtárát. A költő tulajdonképpen azokhoz fordult, akik szüntelenül hazafiságukra hivatkoztak, s közben oda sem figyeltek a román irredentizmus mind hangosabb igénybejelentéseire. Ion Şirianu Russura, az aradi Tribuna Poporului című román nacionalista lap szerkesztőjére hivatkozott, aki nyilvánosan a magyar állam hívének nevezte magát, lapjában viszont a bukaresti irredenták szószólója volt: „míg a hazafias Russu Şirianuk idehaza próbálgatják lazítani nem túlerős köteleiket a nemzeti államnak, odakünn Havas-elvén, az ifjú román királyság már spiritualiter be is kebelezte a bekebelezendőket. Egészen a Tiszáig talán. A nyugati román országok sajtóját figyelmeztetik, hogy most, most... Közeleg a Világtörténelem régen megígért pillanata. És Románia készen áll a nagy pillanatra, mely Traján császár fiait felkelti az ázsiai csorda igája alól. A tudós etnográfiai társaság pedig Carol király védnöksége mellett jelenti ki, hogy Nagyvárad Oradea Mare, s Érmindszent Mencia.” Ady gúnyos hangon beszélt a román irredentákról, akiknek valóságos hatékonyságát akkor alig ismerte fel valaki, ugyanakkor úgy gondolta, hogy az erdélyi román helységnevtár elkészítése majd kellő figyelmeztetést jelent: „A román etnográfusok mintha nekünk

tanítanak az etnográfiát. Nézzünk széjjel itthon. Szedjük rendbe a dolgainkat itthon. Lesnek reánk egyforma dühvel gonoszak és botorak...”

Mindaz, amit Erdély vélhető történelmi sorsáról Ady elmondott, pusztába kiáltott szó maradt. Ezért vált a költő hangja drámaivá *S ha Erdélyt elveszik?* című, a Huszadik Század 1912. november-decemberi számában, az 1912-ben kitört első balkáni háború napjaiban megjelentetett eszmefuttatásában. Ebben meggyőződéssel nyilatkozott arról, hogy Magyarország számára Erdély saját történelmi életképességének zálogát jelenti, és az országrész esetleges elvesztése alapjaiban rengetné meg a magyar nemzetet és a magyar államot. „Erdélyre gondolva – olvassuk – el kell lágyulnom (...) egy emlékekkel és szabadító vágyakkal egyképpen eltelt, kultúrák eklektikusnak (...) Árván, üldözötten, évszázadok keserű-sötét mélyébe hasztalan tekintve, babonára szorulva jajgattam, sőt hitetlenül: csak Erdély! Azóta egyre jobban tudom és hiszem ennek a babonának a miértjét: valóban az európai nemzet-társadalmak legparancsolóbban fejlődés korszakában Erdély volt Magyarország.”

Ugyanitt a transzszilvanizmus „szellemtörténeti” indokoltságát is megfogalmazta: „Leírom, hogy Erdélynek külön lelke van, s fenyegető brutális, de valami lehető térképváltoztatások két emlőről szakítanának le két ikergyermecket, a magyart és a román. A szász megél vagy elpusztul magától is, eddig se csinált mást s az ő ügyük hasonlatos volna az oroszországi német kolóniákéhoz. De mi, magyar s az erdélyi románok gyökereinkkel lennénk kiszakítva, mihelyst ez az örült militáris világ, melyet ma még a szociáldemokrácia legáncsolni képtelen, diplomaták diagnózisa szerint kezd gyógyítani bennünket. Rongyolt és csaknem reménytelen fajtának tartom a magyart, pláne hogy demokratizáló forradalmába beleordított, tiport a nagykulturájú rontás, a háború. Mai, barbár csodák idején el tudom képzelni azt is, hogy Erdély hamaros megvalósulása lehet tüzes, vad álmoknak, mik nem minden alap nélkül kísértének az alsó Kárpátok alatt. De a dilemmás Erdéllyel évszázadok marasztaló szellemét lázítja föl a vad hazapolitika, s hazátlanná tenne két szerencsétlen s minden más, nemes fölszabadulásra joggal váró nációt. Beszéljünk-e a Romániába olvasztandó magyarságról, melynek, ha lehet, rosszabb, embertelenebb s főképpen otthontalanabb sorsa volna a mai erdélyi románokénál? Minden további kérdést és választ átengedek azoknak, akik nem olyan nagy sovíniszták és politicienek, mint én, kinek csak Erdély-babonája túl nagy talán, de kinek Erdély egyetemes nyomorúsága fáj.”

Ady Endre igazából csak partiumi szülőföldjét, Nagyváradot, Temesvárt és Kalotaszegét ismerte, és első alkalommal csak 1915 nyarán utazta be a történelmi Erdély belső vidékeit. Március 27-én kötött házasságot Budapesten Boncza Bertával, ám csakhamar Csucsán telepedett le, és a falusi

élet jórészt elzárta őket a fővárosi politikától, az irodalmi élettől, viszont annál inkább kiszolgáltatta a költőt a háború okozta szorongásoknak. Ebben az elesett helyzetben kereste fel őket júliusban, otthonukban Bölöni György és felesége, Itóka, hogy valamiképpen enyhítsék azt a magányt, amelyről Ady leveleiben szüntelenül panaszkodott. A látogatásról jóval később Bölöni számolt be *Ady ismerkedése Erdéllyel* című írásában a marosvásárhelyi Igaz Szó 1957. novemberi, a költő emlékének szentelt ünnepi számában. „Csendes, kedves napok voltak ezek – olvassuk Bölöninél –, szép meleg idők jártak, jókat fürödtünk a Körös friss, hideg vizében. Ady befogatott a vár csacsifogatába és kirándultunk a Körös menti Kissebesre, átszekerezünk Feketetóra, hogy szétnézzünk a vásárosok között és benézünk a Csinszkával ismerős familiákhoz. Adyval még rákásztunk is, órákat állodogálva az országút mellett árok partján, míg botunkra nem került egy főzetnyi a jókora rákokból.”

Ekkor született meg az elhatározás, hogy a szép nyári napokban körül kellene nézni Erdély belső vidékein: az Ady és a Bölöni házaspár július közepén vonatra ült, Brassóba utazott, a Korona szállóban vett ki szobát, s bejárta a régi várost, este az ismerős színingazgató meghívására színházba látogatott. Mint Bölöni írja, Brassó „ösisége, város volta, stílusa nagyon meglepte Adyt a porba fúló falusias alföldi városok után”. Mindössze egyetlen napot töltöttek ott, majd a székely körvasúton Marosvásárhelyre utaztak, ahol meglátogatták Bernády Györgyöt, Maros-Torda megye főispánját, korábban hosszú időn át a város polgármesterét, aki talán a legtöbbet tette a „székely főváros” urbanizálásáért, ő építtette fel a magyar szecesszió nagy hírű művét, a Kultúrpalotát is. Ennek a látogatásnak az élményeit örökítette meg Ady *A magyarság háza* című írásában, amely a Nyugat 1915. augusztusi számában látott napvilágot. Itt olvashatók Bernádyról és munkájáról a következők: „Ez lesz, ha a Sors úgy akarja, a magyar menedék, dús és takaró. Itt fogjuk őrizni magunkat mi, magyarok, kik egymás ellen annyit vétettünk. Ide fogunk verssel, zenével, beszéddel összevonulni, ha baja lesz. S minden képességes szeretetemmel néztem fel reá, ez úrra, mert hogy nagyon és dacos magyar vagyok s ő az én rokonom.”

Vásárhelyen hamar híre ment az ismert költő látogatásának, Adyt sora keresték fel a város szellemi életének képviselői, s mint Bölöni elmondja, a költő „egyszerre az ünneplés központja lett”. „Ady életében – írja ugyancsak Bölöni – ez a Marosvásárhelyen töltött parányi idő nagyon élénken raktározódott el, emlegetett benyomásokká vált, ha írásaiban kevésbé, annál inkább beszélgetéseiben és helyi kapcsolatainak megőrzésében.” Vásárhelyről azután a polgármester által rendelkezésükre bocsátott városi fogaton ellátogattak Szováttára, megfürödték a nevezetes Medve-tóban, amelynek erősen sós vize nem engedi elmerülni a fürdőzőket, s végül szép

élményekkel elteltén tértek haza Csucsára. Bátyjának, Ady Lajosnak minderről 1915 júliusában keltezett levelében a következőképpen számolt be: „Tegnapelőtt érkezünk holtfáradtan haza erdélyi utunkról, kevés pénzzel, de tele rajongó csodálattal Erdély iránt. Brassó, Vásárhely, Szováta voltak stációink. Sokszor keltünk 4-kor reggel, és megnéztünk minden látnivalón szépet, rohanva fürödtünk Szováta, és Vásárhelyen főispáni bankett stb. volt rendezve értünk.”

Bölöni arról beszélt, hogy Ady írásaiban kevésbé hagyott nyomot az erdélyi utazás. Valóban nem írt részletesebb beszámolót úti tapasztalatairól, olyan versekbe azonban bizonyára beszüremkedtek ezek a tapasztalatok, mint *A fajtám takarója* vagy az *Intés az őrzőkhöz*, és néhány rendkívül fontos publicisztikai írás is született az erdélyi körút nyomán, ezeket azonban teljességgel elhallgatta a korábbi kutatás, és a költő *Publicisztikai írásainak* 1977-ben közreadott gyűjteményében sem kaptak helyet. Ilyen mindenekelőtt a *Lenn*, *Erdély földjén*, a Világ 1915. július 25-i számából, a már idézett *A magyarság háza* című kis tűnődés, és *Az oláh mumus* a Nyugat 1915. augusztusi számából. Ezek az írások folytatják a már ugyancsak idézett *S ha Erdélyt elveszik?* című drámai esszéjében megütött hangot és megkezdett mondanivalót.

A *Lenn*, *Erdély földjén* a nyári erdélyi út tanulságait foglalta össze röviden, költői szavakkal ecsetelte a táj szépségét és ennek mintegy kontrasztjaként a történelem pusztításait. Az ószöveksi szentírást, a *Krónikák könyvét* idézte, hogy hitelesen érzékeltesse az országrész megpróbáltatásait és a rá leselkedő új veszedelmet, végül pedig újra kifejezte régi meggyőződését, miszerint Magyarországnak Erdélyben és Erdély által kellene megújulnia: „gyönyörűek és örökök a hegyek, völgyek, folyók, erdők, voltak s leendők és a nők és minden, ami történik. A Halál is, ki a leguralkodóbb, mióta él s ki mellé most már ne is merjünk sorolni mást. Halleluja, Halál, kinek szépségét csak a fél-Halálok, betegségek és bénaságok kísérő serege rontja. Erdélyt kedvelted, sokat üdültél benne s mert újra és újra vágytál visszatérni, hagyta magad után mindig életcsírád. Magyarság és emberség zamatja, hite, lelke, Erdély, nem uraid szerint büntet téged az Úr. Mert a hatalmasabb, a Halál, szeret téged, s mindig hagy benned annyt, hogy fölségesen kinőhesd magad a Halál minden új látogatására. Erdély, te Magyarország vagy s ha Magyarországra van még szüksége a Földnek, te megmaradsz nekünk.”

Ady Endre jövőt fürkésző szorongással, mégis szinte magára erőltetett bizalommal vetett számot a magyar Erdély várható sorsával és a közelgő történelmi veszedelmekkel. Érdekes, ámbár nem szokatlan fejlemény, hogy ez a számvetés két oldalon is türelmetlen elutasításra talált: részben az erdélyi román politikai vezetés, részben a hivatalos magyar vélemény-

formálók oldalán. A *Românul* című aradi román lap 1915. augusztus 26-i száma indulatos szavakkal utasította vissza a költő imént idézett fejtegetéseit, annak ellenére, hogy korábban az erdélyi román sajtóban Adyt mint a román nép barátját üdvözlötték. Az *Ady úr csúfot űz a románokból* című (a szerző nevének feltüntetése nélkül megjelent) írás a következőket jelentette ki: „Van a magyaroknak egy költőjük, aki jóllehet nap mint nap a francia kultúra emlőit szopja, mégsem tud igazán bejutni a budapesti lapok szerkesztőségi szobáiba. Ady Endre úrnak hívják e költőt. Egy idő óta ez a 'költő' úr még őurasága hívei előtt is termékettlenné s banálissá vált. Éppen ezért Ady úr most úgy véli, azzal mentheti meg magát az irodalmi hajótöréstől, ha kigúnyolja a román népet; teszi pedig ezt a Nyugat c. budapesti magyar folyóirat legutóbbi számában. Kevéssé érdekelnek bennünket az ilyen Ady-félék beteges esztétikai elvei, mivel ezek már a pszichiátria területére tartoznak. (...) Sértesse csak továbbra is Ady úr a román népet, ennek a népnek olyan jövője van, melyet nem uraságod sületlen versei késztítenek elő a reakciós szerkesztőségek zugaiban.”

Ady írására az előbbi szögesen ellentétes elvek alapján a Magyar Kultúra című harcosan konzervatív katolikus folyóirat is reflektált. A folyóirat 1915. december 5-i számában a b.k. szignó mögött álló Burján Károly a következő, teljességgel igaztalan vádakat fogalmazta meg: „Most azután, hogy a magyar baka vérével és életével kész Erdély védelmére, előáll a »megfüstölt Pithia«, és a Nyugat egyik legutóbbi számában kinyilatkoztatja, hogy »bizony mégsem adjuk oda Erdélyt, mert akarjuk«. Lám, lám, még Ady Endrére is ragadt valami abból az alkalmazkodó képességből, amelynek mutogatásában a Fenyő Miksák világtörténelmi szereplése oly virtuóz műveleteket produkált. S úgy látszik, igaza van a pszichopatológiának is, amikor azt tanítja, hogy a terhelt egyedek lelke mélyén sokszor meglepő ravaszságok húzódnak meg.” A költőt ilyen módon két oldalról is megtámadták, a kései olvasó számára éppen ez a két oldalról érkező igaztalan támadás teszi még nyilvánvalóbbá a költő igazát.

Ady mind érzékletesebben látta a magyar Erdélyt fenyegető veszélyeket, sötét víziói voltak az erdélyi magyarság sorsáról, ugyanakkor a józan politikai számítás érveivel próbálta nyugtatni magát. Ez a drámai kettősség jelent meg *Az oláh mumus* című kis jegyzetében, amely azokkal a sötét jóslatokkal és ijesztő rémlátásokkal szállt vitába, amelyek Erdély elvesztésének lehetőségét vetették fel. „Az oláh mumus – mondja Ady – elszenvedhető, lebírható s Romániának nem kívánhatnék rosszabbat Erdélynél. Csak Kolozsvárra, Brassóra, Marosvásárhelyre s még néhány városra intek. Belepusztul az oláh, ha ilyen kulturális helyeken el tudna helyezkedni. Szerencsére nem tud, mert Erdélyt akarjuk, tartjuk s meg is fogjuk őrizni. Az oláh mumus nem mumus s eszembe jut egy román fiskális, aki azt

mondta: »„Isten ments, hogy Budapest helyett Bukarestbe kelljen mennem főtárgyalásra.«” Erre a jegyzetre aztán a Românul című erdélyi román lap igen indulatosan válaszolt, emberi és költői tisztességében is sértve Adyt.

A lélek, tudjuk jól, hiába próbált megkapaszkodni valamilyen észszerű jövőképpen, és hiába vigasztalta magát azzal, hogy Erdélyről sem Magyarország, sem a nyugati civilizáció nem lesz képes lemondani. A háború végső napjaiban aztán ő maga is rádöbrent arra, hogy vigaszkeresése öncsalásnak, jövőképe hamisnak bizonyult. A háború, amelyet mindig elutasított, vereséggel és összeomlással ért véget, és ez meghatározta Erdély sorsát is. Ady ekkor már a haldoklók végső útját járta, október végén – és ennek végzetesen jelképes értelme volt – összetépte Bibliáját, amelyet mindig az ágya mellett tartott, november 16-án még elkísértette magát a köztársaság kikiáltása alkalmából rendezett parlamenti ünnepségre, majd megírta *Üdvözet a győzőnek* című utolsó versét, amelyben nemcsak az élettől vett búcsút, hanem történelmi reményeitől is. Életrajzírói, Földessy Gyula, Bölöni György, Fenyő Miksa és Ady Lajos arról beszélnek, hogy a román hadsereg erdélyi előnyomulásának hírei már alig értek el hozzá. Mintha a Gondviselés meg akarta volna kímélni attól, hogy éber tudattal vegye tudomásul: a mitikus magasságokban látott és történelmi példának tudott országrész, Erdély elveszett.

A magyarországi bolgárok irodalma

The literature of Bulgarians in Hungary

The poetry and prose of writers of Bulgarian origin in Hungary faithfully reflect their way of thinking and feeling differing from that of the Hungarians. They depict a slowly disappearing way of life and values which keep conveying the message of the past for the 21st c. The periodical *Haemus* is their most important organ, a spiritual centre maintaining the Bulgarian-Hungarian cultural relationships, directing its community and nurturing their self confidence, moral standards and faith.

Negyven éve már, hogy feleségem keresztszüleitől Dobroszláv-festményt kaptunk nászajándékkul. Jelképesnek érzem, hogy otthonunk falán is kettős világ van jelen : Pannon táj bolgár ecsettel. A vingai születésű Dobroszláv Lajos, a kiváló magyar akvarellfestő ugyanis bánáti bolgár ősök ivadéka. Az elmúlt évtizedek során már sokszor, számos fórumon foglalmaztam meg töprengéseimet, gondolataimat a kettős kötődés kérdésköréről, amely jószerint kamaszkori eszmélésem óta foglalkoztat. Ilyenkor gyakran felidéződik bennem az a régmúlt, izgalmas beszélgetés is, amelyet az Ernst Múzeumbeli gyűjteményes kiállításán az idős mesterrel a származás és az érzésvilág, a szellemi örökség és az ábrázolásmód összefüggéseiről folytattunk.

Meggyőződéseim, hogy korunkban bármely kisebbségi közösség nyelvi és kulturális fennmaradása elképzelhetetlen, ha nincs saját alkotó értelmisége. Könyvek, folyóiratok, képzőművészeti alkotások, zeneművek formálják tudatos közösséggé az embereket, mert az oktatásnál és a politikánál érzékeltebben és maradandóbban foglalmazzák meg az összetartozás, az önazonosság, az önérzet, az eszmények, az értékek és a hagyományok egységét.

A tények azt bizonyítják, hogy egy adott nemzeti vagy etnikai közösség, avagy egy táj, tájegység szellemet formáló kisugárzása valóságos jelenség. Mégis joggal merülhet fel a kérdés, hogy a földrajzi körülhatároltságon és az elengedhetetlen minőségi kritériumokon túl milyen művek, mely alkotók sorolhatók a fenti kategóriába, a magyarországi bolgár szépirodalom körébe. Vajon mindazok a szerzők, akik bolgárul, de magyarországi illetőséggel publikálnak, vagy csak azok ebből a körből, akik a hazai bolgár kisebbséghez tartozónak vallják magukat, netán azok az írók

és költők is, akik bár magyarul írnak, de bolgár származásúnak számítanak, avagy a közölt alkotások közül csak azok, amelyek a helyi bolgár közösségnek, a helyi bolgár közösségről szólnak?

A hazai bolgár szépirodalomról, illetve általában véve a nemzetiségi létről és az irodalomról töprengve fejtegetésem kiindulópontjául talán a magyar irodalom szolgálhat szemléletes példaként. 1918 után a magyar irodalom már nem azonos a magyarországi magyar nyelvű szépirodalommal, hiszen ma már az egyetemes magyar irodalom fogalma történeti okok miatt ennél tágabb. Ugyanakkor jogosult és indokolt a földrajzi tagoltságot figyelembevevő, meghatározott szempontú elemzés is. Lett légyen szó erdélyi, vajdasági vagy felvidéki magyar szépirodalomról, ám az irodalom egységét a vitathatatlanul domináns közös jegy, a magyar nyelv adja. A környező országokban élő magyar népesség tollforgatói sem nyelvileg, sem kulturális örökségüket tekintve nem alkotnak közösséget a többségi nemzet irodalmával. Ugyanígy a magyarországi nemzetiségek anyanyelvén íródott művek sem olvadnak bele az egyetemes magyar irodalom folyamába, noha kétségtelenek a társadalmi-történelmi tapasztalatokból fakadó analógiák, illetve a hasonló léthelyzet eredményezte kölcsönhatások. A nyelvi eredet és kapocs miatt szervesebb a kötődés az egyes nemzetiségi irodalmak és az anyaország, anyanemzet kultúrája között. Az irodalmi művek nemzeti kategorizálásánál a fő rendező elv mégiscsak az a nyelv, amelyen a mű született – ez kétségtelen. Hadd idézzem állításom alátámasztására Jozsif Brodskij Nobel-díjas költő és esszéista meglepő és egyszersmind lényeglátó nyelvfilozófiai gondolatait: „...az író gyakran, amikor ki szeretné bontani a gondolatát, hirtelen belebotlik a hangzásba, belefeledkezik a szó fonetikai élményvilágába, és ez magát a fejtegetést is a legfantasztikusabb irányba viszi el.” És még a konklúzió kívánczik ide: „...a tudatáram forrása nem maga a tudat, hanem a szó, amely átalakítja a tudatot, és azt más mederbe tereli.”

A kérdés korántsem egyszerű. Nos, Jozsif Brodskij melyik irodalom képviselője? Az orosz, a zsidó vagy az amerikai irodalomé?

A kategorizálás nehézségeinek felvillantásával egyidejűleg, úgy vélem, hogy megalapozott az a törekvés, amely szerint bizonyos megkötésekkel bátran beszélhetünk nemzetiségi, kisebbségi szépirodalomról, mert a definíció összetettsége és ellentmondásossága ellenére léte letagadhatatlan társadalmi tény.

A történeti Magyarország keretein belül a bánáti bolgárok népköltészete és kortárs szépirodalma és az az irodalmi hagyomány, amely a mai magyarországi bolgár közösséghez kötődik, nem kapcsolható össze. Az előbbi kapcsolata az óhazával gyakorlatilag az áttelepüléskor, a XVII. század végén megszűnt és csak a XIX század második felétől éledt újjá,

a budapesti központtal a XX. század elején szerveződő bolgár közösségi, kulturális élet nem támaszkodhatott folklórból táplálkozó gyökerekre, ám a kezdetektől mind a mai napig a vándor kertészkedés révén folytonos és szoros kapcsolatban volt és maradt az óhazával. 1915-re datálható történeti szempontból az önálló magyarországi bolgár szépirodalom kezdete, amikor a kétnyelvű Magyar-Bolgár Szemlében, a Magyarországi Bolgárok Egyesülete kiadványában novellák és műfordítások láttak napvilágot. A múlt század harmincas éveiben megjelent időszaki és egyedi kiadványok, valamint az 1938-ban Boikliev Dimo által jegyzett költészeti antológia jelzett valamelyes folytonosságot a kezdetekkel. A szó szoros értelmében azonban magyarországi bolgár szépirodalomról 1992-től, a Haemus című kétnyelvű, negyedéves irodalmi-kulturális folyóirat megjelenése óta beszélhetünk. Ez a kiadvány azóta egyaránt fóruma a hazai bolgár közösségnek, az egyetemes bolgár kultúra szerzőinek, valamint a magyar alkotóknak, műfordítóknak.

A '90-es évek elején a közép-európai országokban, így hazánkban is lezajló társadalmi, politikai és kulturális változások idején kezdte meg működését a folyóirat.

Minden társadalompolitikai avagy kulturális-művészeti lap valamilyen eszmeiséget képvisel, amely akkor is tetten érhető, ha ezt a szerkesztőség nem fogalmazza meg hitvallásos manifesztumban. A lapban megnyilvánult és megnyilvánuló ideológiát a pozitív közösségi és nemzeti önkép sugalmazásaként fogalmazhatnám meg tömören. Mindezt főként nem publicisztikával, hanem a történettudomány, a néprajz és az irodalmi szociográfia eszközeivel tettük.

A másik, a hazai közösség öntudatát erősítő tematika a vallás, a hit kérdéseinek bemutatása volt. Az ötven éven át tiltott vagy legfeljebb szűk körben eltúrt vallásos tematikát már második számunktól ismeretlen oldalról közelítettük meg. A jelzett témakörök az elmúlt tizenöt év alatt kibővülve, újabb szempontokkal gazdagodva visszatértek a lap hasábjain, miként a bolgár-magyar történelmi, kulturális és irodalmi kapcsolatok újabb részletei is a korábban, a szocialista érában megszokottól eltérő megvilágításban a honfoglalástól, az államalapítástól kezdve a hódoltság korán át a kortárs kölcsönhatásokig.

A rendszerváltozás után jelentkező ifjabb nemzedék termésének, a bolgár posztmodern esszéknek a bemutatása a figyelemfelkeltést szolgálta, azt a törekvést és meggyőződést, miszerint a modern bolgár szépirodalom európai rangú. Egy-egy számot egyetlen alkotónak szenteltünk: így külön számban mutattuk be Pejo Javorovot, aki életművével, a bolgár irodalmi életre gyakorolt hatásával Adyhoz hasonlítható, avagy két ízben is többoldalú megközelítésben állítottuk reflektorfénybe Jordan Radicskov

művészetét, akit Kertész Imrével egy időben ajánlottak a Nobel-díj bizottság figyelmébe. A komplex megközelítés koncepcióját legsikeresebben az 1995-ös Nagy László emlékszáma tükrözi. Itt kevés a tükörfordítás, a szűkre szabott kereteket a szerkesztőség úgy próbálta tágítani, hogy Nagy László költészetét különböző bolgár költők átültetésében, egy versét több fordításban is közölte, magyarul pedig Nagy László életművéből válogatva a bolgár líra gyöngyszemeit nyújtotta, mindezt tanulmányok, Nagy Lászlóhoz írt versek, a költő naplótöredékei, illusztrációi, vallomásai tették teljessé elsősorban a mindkét nyelven tudó olvasók számára. A kétoldalú kapcsolatok ismétlődő bemutatásán kívül a lap visszatérő tematikai blokkja a honi bolgár alkotó értelmiség munkásságának megjelenítése.

A mai magyarországi bolgár írók közül Kjoszeva Szvetla, Sztojcsev Szvetoszlav, Radevszki Teodor, Hadzsipetkova Krisztina és Doncsev Toso érdemel feltétlen külön méltatást. Az első három szerző Bulgáriában született és felnőtt korukban települt át Magyarországra. Mindhárman óhazai bolgár irodalmi orgánumban szerepelve elismerést vívtak ki maguknak, ugyanakkor Sztojcsev és Radevszki első kötetét magyarul publikálta, azóta is mindkét nyelven közölnek írásokat. Őszintén megvallva, alkotói munkásságuk és kisebbségi léhelyzetük között nem fedezhető fel hangsúlyos összefüggés, műveik értéke nem egy viszonylag zárt világ, a hazai bolgarság ábrázolásából fakad. Nyilvánvaló, hogy Sztojcsev esetében a nyelvi kísérletezés tanult nyelvén, azaz magyarul a magyar nyelv karakteréhez idomul és rövid, abszurd írásai akaratlanul is Örkény István egyperceseit juttatják eszünkbe. A költőnő Nagy László verseinek értő és magas szintű átültetését akár Szófiában is elkészíthette volna. Kjoszeva merengő lírai énje és Sztojcsev elidegenült világa aligha a nemzetiségi közösség életérzésének lenyomata, Radevszkinél a tetten érhető valóság meg jobbára bulgáriai élményvilágból és úti kalandokból ered. Jószerével alkati érzékenységet erősíthetett fel az irodalomra átlényegült életút, élmény és tapasztalat. Mindhárman lényegében csak a Haemuson keresztül kapcsolódnak a hazai bolgár közösséghez.

Hadzsipetkova és Doncsev prózájában érzékelhetjük a magyarországi bolgárok világát, kettőjük írásai a hazai bolgár közösségből származó, részben ott szocializált alkotók felfogását, látásmódját tükrözi. Történeti, néprajzi, szociológiai munkák bizonyítják, hogy a magyarországi bolgárok gondolkodásmódja, érzésvilága különbözik a magyarokétól. Különös, érdekes és nehezen megragadható, mert természeténél fogva illékony és az idő múlásával tovatűnő életmód, értékrend, értékrend- maradványok különleges együttese, olyan lélektani zárvány, amely a XXI. század küszöbén is régmúlt korok üzenetét őrzi. E sajátos miliő, az ősök egyik falva az óhazában és egy vegyes család élete az új, magyar valóságban, a nemzetiségi irodalom és a

magyar szépirodalom határmezsgyéjén helyezkedik el, mivel mindketten elsődlegesen magyarul fogalmazták meg szépirodalmi alkotásaikat.

Az óhazai alkotói műhelyekkel kialakított és ápoltságú kapcsolatok révén olyan visszajelzéseket kaptunk, amelyek azt igazolják, hogy az említett szerzők munkássága és a lap egésze bulgáriai viszonylatban is versenyképes, megállja a helyét a magas mércét támasztó irodalmi körök között.

A folyóirat működésének értékes hozadéka is lett, létrejött egy bolgár szellemi központ és egy tágabb szellemi háló. Maroknyi elkötelezett ember töprengései, felvetései forrásul, kiindulópontként szolgáltak a közösség egészét érintő kezdeményezésekhez, illetve ösztönözték a termékeny változásokat. Az egyesületből szervesen nőtt ki az önkormányzati rendszer, amely tovább színesítette a közösség művelődési, tudományos és kommunikációs tevékenységét. A Haemus szerkesztőbizottsága tagjaiból kerültek ki az új havi lap, a rádióadás és a televíziós adások szerkesztői, munkatársai, az Országos Önkormányzat kiadói tevékenységét ellátó szakemberek, a Bulgarisztikai Intézet vezetői és az alkotó értelmiség többségét tömörítő civil szervezet, a Bolgár Kulturális Fórum meghatározó személyiségei is.

A szerkesztőség feladata továbbra is változatlan: az újabb kihívások számbavételével folytatja szellemi stratégiáját, azaz a maga területén és eszközeivel töretlenül ápolja a bolgár-magyar kapcsolatokat, kulturális hídakat építve, saját közösségének pedig iránymutatást, önbizalmat, tartást és hitet sugároz. A világhálóból kilépve a Haemus révén az egyedülálló magyarországi bolgár társadalmi és intellektuális szerveződés és teljesítmény támpontul szolgálhat szerte a szétszóródott bolgár közösségek számára, miként a visszajelzések és mások ez irányú tapasztalatai ránk is termékenyítőleg hatnak.

Felhasznált irodalom:

- Boikliev, Dimo: Bolgár költők antológiája. Budapest, 1938.
 Brodskij, Joszif: Gyűjtőknek való. Budapest, 1998.
 Doncsev Toso: Új idők bolgárai. Budapest, 2001.
 Doncsev Toso: Haemus – egy kétnyelvű társadalmi-kulturális lap szerepe egy kisebbség életében. Kisebbségkutatás, 2005/1.
 Doncsev Toso: Ica néném elátkozott boldogsága. Családi krónika. Budapest, 2006.
 Doncsev Toso: A kun hercegnő és egyéb történetek. Budapest, 2008.
 Hadzsipetkova Krisztina: Poli. Budapest, 2007.
 Haemus, Budapest, 1992–2008.
 Kjoszeva, Szeptela: Vodoravno otveszno (Vízszintes függőleges). Budapest, 1996.
 Radevski Teodor: Szigetlakók. Budapest, 1999.
 Sztójcsev Szeptoszláv: Gondolkodó lét. Békéscsaba, 1994.
 Sztójcsev Szeptoszláv: Credo. Budapest, 2005.
 Vátova, Penka: Gyöckér és korona. Budapest, 2001.

Demmel József

Nemzeti és regionális identitásformák

A szlovák és a magyar történészek szakmai együttműködése nem új keletű. Az elmúlt években több tematikus folyóiratszám, egy-egy szűkebb kérdéssel foglalkozó konferencia-kötet is napvilágot látott, amelyekben egymás mellett szerepeltek magyar és szlovák történészek. Az ilyen munkák legnagyobb eredménye, hogy kapcsolatot teremtenek a két történetírás között. Szlovák történészeknek jelennek meg magyarul, magyar történészeknek szlovákul publikációik. Ám éppen azért, mert ezek alkalmi együttműködések, a szervezés és szerkesztés munkálatai túl sok energiát visznek el, és nem marad lehetőség a legfontosabb (és általában verbálisan mindig kitűzött) cél elérésére: a valódi szakmai párbeszéd megindítására. Általánosan jellemző, hogy a tanulmányok tematikailag is ritkán érintkeznek egymással, s ha mégis megteszik, elbeszélnek egymás mellett. De a jellemző inkább az, hogy a XX. századi témákat (amikor a magyar kisebbséget érte sérelem) a szlovák történészek ignorálják, s az ilyen kötetekben szinte alig akad múlt századi témájú tanulmány szlovák szerzőtől. A XIX. századból pedig a magyar történészek (egy-két, „szlovakistának” nevezhető magyar historikus kivételével) feszegetnek általános témákat, amelyek éppúgy helyet kaphatnának bármely más tanulmánykötetben vagy folyóiratban, s a szlovák-magyar történeti párbeszédébéli jelentőségüket csak a kontextus, a megjelenés helye jelenti, a hosszú XIX. századdal foglalkozó szlovákok pedig a XX. századról író magyar szerzőkhöz hasonlóan a represszív kisebbség-politikáról beszélnek többnyire.

Ezért üdvös, hogy a Magyar-Szlovák Történész Vegyesbizottság, amelynek léte biztosít tehát bizonyos intézményesítettséget, megjelentette legújabb kiadványát, amely a *Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és a szlovák történelemben* címet viseli. Štefan Šutaj és Szarka László, a vegyesbizottság szlovák és magyar elnökei szerkesztették. Az előszóban a következőképpen jelölik meg a kötet, egyúttal a vegyesbizottság fő célkitűzését: „a közös történelem interpretációjában törekedjenek az azonos és hasonló jelenségek, folyamatok feltárására, s azokat nyílt szakmai viták keretében elemezzék, s ezzel járuljanak hozzá a történelem esetenként eltérő, de alapvetően toleráns értelmezéséhez, a nemzeti történetírások közötti érintkezési pontok kijelöléséhez. Mindezt

annak reményében tesszük, hogy tevékenységünkkel a fiatal nemzedékek történelemfelfogását is alakíthatjuk és befolyásolhatjuk.” (8.) Itt ragadható meg a kötet valódi értéke, hiszen a szlovák-magyar kapcsolatok történetével foglalkozó kutatók eredményei direkterben épülhetnek be a két ország közötti társadalmi és politikai párbeszédbe, sőt, kutatásaik eredményének néha konkrét közéleti funkciója is lehet.

A könyv tizenhat tanulmányt tartalmaz, ezek közül nyolc szlovák és nyolc magyar nyelvű, valamennyi mögött magyar vagy szlovák és angol nyelvű rezümével.

Reprezentatív könyvről van szó: a szlovák-magyar kapcsolatok kutatásának, a nemzeti és regionális identitások vizsgálatának és általában a szlovák és magyar történész szakmának legnevesebb, elismert képviselői szerepelnek – általában kutatási területük legjobban kidolgozott részének az összefoglalásával és továbbgondolásával, épp ezért ebben a recenzióban inkább a Magyarországon kevésbé ismert szlovák nyelvű tanulmányokra helyezzük a hangsúlyt.

A tanulmánykötet viszonylag szűkre szabott témája az identitás kérdése, ám így is elég nagy téma ez ahhoz, hogy a fentebb vázolt módon elbeszélhessenek egymás mellett a szerzők. Szerencsére a kötet szerzői többnyire kikerülik ezt a csapdát, például a modern nemzetek előtti közösségi identitásformák esetén, ahol Soós István áttekintését jól egészíti ki Peter Kónya esettanulmánya, de a dualizmus idejéről szóló szlovák és magyar tanulmányokról vagy a XX. század végi magyar kisebbségekkel foglalkozó írásokról ugyanígy elmondható, hogy nem csak kiegészítik és kiegyensúlyozzák egymást, de többnyire önmagukban is mindkét fél számára egyaránt érvényes (azaz szakmailag elfogadható) történeti szöveget alkotnak.

Peter Kónya Ottlyk György életútját mutatja be levéltári forrásokra és Ottlyk György kiadott, terjedelmes önéletrajzára alapozva. Az elemzés során sikerül elkerülnie egy gyakori hibát az által, hogy nem száll vitába Thaly Kálmán egy évszázaddal korábbi, magyar nacionalista szempontú értékelésével, amely elítélte Ottlykot „pálfordulásai” és szlovák eredete miatt. Valóban, Ottlyk élete során négyszer váltott tábor, többször megfordult a császár, Thököly és Rákóczi oldalán. Ám Kónya egészen más felől közelít: nem nemzeti szempontból elemzi, nem próbálja beleerőltetni egy abban a korban még nem létező identitásba, hanem elsősorban felekezeti és gazdasági szempontból vizsgálja Ottlyk életpályáját, döntési stratégiáit. Így, vallási és gazdasági térbe helyezve érthetjük meg csak Ottlyk lépéseit, hiszen az eperjesi evangélikus líceumban töltött évei alatt ismerte meg Thököly Imrét, és több későbbi neves kuruc előkelőséget, mindezek éppúgy racionális magyarozatát adják Ottlyk táborváltásainak, mint a dön-

téseiben mindig kulcsszerepet játszó gazdasági célok. Az Ottlyk önéletrajzából származó, ciklikusan ismétlődő rövid idézetek pedig az ő múltértelmezésébe nyújthatnak bepillantást.

Mária Kohútová *Trnava/Nagyszombat – a szlovák Róma* című tanulmányában Nagyszombat város történetét olvashatjuk, alapvetően egyháztörténeti szempontból vizsgálva. A címben leírt „szlovák Rómában” csak kevés időt tölthetünk el, a cikk végén, pedig a magyar olvasó számára releváns újdonságot jelenthetett volna a XVIII-XIX. századi „szlovák Nagyszombat” bemutatása.

S. Varga Pál nemrég megjelent kiváló, *A nemzeti költészet csarnokai* című könyvének¹ témájában publikált tanulmányt a kötetben.

Kiss Gy. Csaba Mikszáth Kálmán Felső-Magyarország-szemléletének alapvonásait rajzolja meg, ennek kialakulásában a szerző szerint kiemelt szerepe volt Mikszáth szegedi éveinek, ahol másféle táj és ember-típussal szembesült.

Milan Podrimavský tanulmányában a XIX. századi szlovák nemzeti mozgalom központjáról, Túrócszentmártonról ír. Rövid, az első számú városi központ szimbolikájáról szóló elméleti bevezető után sorra veszi azokat az eseményeket, amelyek révén a számos lehetséges város közül végül Túrócszentmárton vált a nemzeti mozgalom központi településévé. Ez a fejlemény az 1860–1861 körüli politikai változásokkal is összefüggésben állt, ekkor fogalmazódhattak meg bizonyos kérdések a szlovák nemzeti emancipációs törekvések kapcsán. Túrócszentmártonban volt az első szlovák tömeggyűlés, és ide kötődik az 1861-es Memorandum is. Ebben ugyan még Besztercebányát jelölik meg a Szlovák Kerület központjaként, ám a Memorandum elutasítása révén Túrócszentmárton maradt az egyetlen, központként számításba jöhető hely. Annál is inkább, mert az 1861-es események korabeli szépirodalmi interpretációi révén a városka szimbólummá vált, azáltal, hogy a különböző versek szerzői Betlehemként, Mekkaként, Rómaként vagy épp Sionként aposztrofálták. Ezek után a Matica slovenská székhelye is itt volt 1863-tól betiltásáig, 1875-ig. Az első deklaráltan szlovák pénzügyintézet is itt alakult meg, valamint az első néplap, a Národný hlasnik. 1869-ben a Živena nevű szlovák női egyesületnek és a Knižničárský účastinárský spoloknak (Könyvnyomtatási Részvényegylet) adott helyet a város. 1870-ben itt adták ki a Národné novinyt, rá egy évre a Szlovák Nemzeti Párt is ide helyezte székhelyét. 1881-től a Slovenské pohľady új kiadása is itt jelent meg, később pedig a Tátra bank itt jött létre. A fejlődés, az új egyesületek, kiadványok, szervezetek létrejötte Túrócszentmárton-

¹ S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban.* Budapest, Balassi, 2005.

ban a századfordulóig tartott. Ekkor többek között azért is változott meg a település helyzete, mert a Szlovák Nemzeti Párt, kilépve passzivitásából, képviselőket tudott küldeni a budapesti Parlamentbe.

Dušan Škvarna az 1848-1849-es eseményekkel foglalkozik. A szlovák politikai mozgalom lojalitását korszakokra bontva vizsgálja. Beosztása szerint a szlovák politikusok 1848 júniusáig mind Magyarország, mind a magyar vezetés irányában lojálisak voltak (I), az 1848 szeptemberéig terjedő szakaszban azonban a kettő közül már csak az ország iránti hűség maradt meg (II). 1849 márciusáig Škvarna szerint a Magyarországhoz való illojalitás és a császári Bécshez való lojalitás a jellemző (III), a legvégű szakaszban pedig ez utóbbi szervilis lojalitássá változott (IV). Mindazonáltal érdekes lett volna egy magyar kolléga tanulmányát is olvasni hasonló témában.

Vladimír Segeš, a neves szlovák hadtörténész a soknemzetiségű Habsburg hadsereg etnikai jellemzőit vizsgálja a kialakulásától 1918-ig. A modern nemzet kialakulása előtti korszakot a katonai előírások szlovák fordításai, illetve két szlovák életpálya segítségével mutatja be (83 – 84). Az egyik a túróci nemes, Hadik András életútja, a másik a trencsén megyei Skultéty László (Ladislav Škultéty-Gabriš), aki egyébként nyolcvan éven keresztül, 12 éves korától 93 évesen bekövetkezett haláláig szolgált a hadseregben. A dualizmus korszakának elemzésekor rámutat arra, hogy az etnikum nem volt független a fegyvernemi beosztástól, hiszen azon népek esetében, ahol az írástudatlanság alacsony volt, általában a fiatalokat a fejlettebb, technikai egységekbe sorozták, de az is jellemző volt, hogy a magyarországi újoncok lovas egységekhez kerüljenek. Segeš kimerítően tárgyalja a hadsereg lojalitását, a dinasztiahűség egyes jellemzőit, és ezek összefüggéseit a nemzetiségi kérdéssel, a nemzeti konfliktusokkal.

Halász Iván a dualista Magyarország egyik legizgalmasabb társadalmi folyamatáról, az identitásváltásról közöl (szlovák nyelvű) írást. A szlovák származású, de az asszimiláció bizonyos fokán álló, az elithez tartozó életpályákon keresztül beszél az államhoz való lojalitás kérdéseiről. A kiválasztott életutak jól feldolgozottak, (nem egyet közülük maga a szerző tárt fel körültekintően)² ezért az adott személy identitását viszonylag pontosan be tudja határolni Halász, s ezáltal modellezi a vizsgált problémakört. Pontosan érvel a „lojális szlovák” fogalom használata mellett, hiszen például a szlovákok által gyakran használt „magyarón” (azaz a saját nemzetét elfelejtő, megtagadó szlovák) erősen emocionális töltetű, és leegyszerűsítő

² Halász Iván: *Cirkev, národ a štát: Daniel Bachát a jeho budapeštianske roky (1873–1906)*. Esztergom-Piliscsaba, PPKE BTK Nyugati Szláv Kulturális Kutatócsoport, 2003; Halász Iván: *Ján Nepomuk Bobula*. In: *Szlovák életpályák a dualizmus kori Budapesten*. Budapest, PTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2003.

meghatározás. Hiszen a példából is láthatjuk, hogy a lojális szlovákok csoportján belül is markáns különbségek vannak: Daniel Bachát evangélikus szuperintendens gond nélkül illeszkedett be a pesti magyar politikai elitbe, ugyanakkor rengeteget tett a budapesti és az evangélikus egyházon belüli szlovák közösségért, Samuel Czambel a belügyminisztérium hivatalnok volt, ám emellett presbiter a pesti szlovák evangélikus egyházban, és a fővárosi szlovák egyesületi életből is kivette a részét. Pechány Adolf a hivatalos ideológia szolgálatába állt, küzdött a pánszlávizmus ellen, ám ebben a szellemben rengeteget írt a szlovákságról, szótárat, szlovák folyóiratot adott ki. Ján Bobula közéleti szereplését nemzetiségi politikusként kezdte, majd életének e szakaszát lezárva parlamenti képviselő lett, ahol nem foglalkozott közvetlenül szlovák ügyekkel, hanem csak a vidék (és egyúttal az északi megyék) industrializációjának kérdésével.

Gyivicsán Anna a magyarországi szlovákok regionális identitásának három formáját, a békési szlávok, a nyíregyházi tirpákok és a pilisi szlovákok kollektív és regionális tudatával foglalkozik. Zeidler Miklós a Trianon utáni magyar identitás alakulását, a revizionizmus szimbólumrendszerét veszi górcső alá. Kovács András a magyarországi zsidó csoportok identitásstratégiáit vizsgálja, Valuch Tibor az 1945 utáni magyar nemzethez való tartozás történetének áttekintését adja.

Tomka Miklós a magyar és a szlovák vallásosság jellemzőit kutatja izgalmas tanulmányában. A modernizáció hatásaként sokan vallástalanodást jeleztek előre, ez azonban nem következett be a várt módon, a kelet-európai országokban pedig épp ellenkező tendenciák mutatkoznak. A szlovák és a magyar lakosság körében, a rendszerváltozás után végzett felmérések sok hasonlóságot és néhány sokat mondó eltérést mutattak ki a két népesség vallásosságában. Tomka rámutat, hogy ezen különbségek gyökere alapvetően az eltérő településszerkezetben van, azaz Szlovákiában nagyobb arányban élnek az emberek 5000 főnél kisebb településeken.

Szarka László *Regionális és nemzeti identifikációs folyamatok a kisebbségi magyar közösségek önszerveződésében* címmel írt dolgozatot a kötetbe. A történeti áttekintés végén a következő megállapításra jut a szerző: „A regionalizáció segíthet feloldani a magyar nemzeti közösségeknek a politikai és kulturális nemzet közötti átjárhatatlan különbségeit. A magyar nemzet egyfajta államváltozatainak tekintett kisebbségek rátalálhatnak a maguk összetett, de otthonosságot biztosító regionális bázisára. A regionalizációval együtt az önkormányzatiság szerepe felértékelődik.” A kötetet a másik szerkesztő, Štefan Šutaj és Zlatica Sápósová szociálpszichológiai kutatása zárja, amely a szlovákiai magyar kisebbség identitására irányul.

A szlovák-magyar viszonylatban jóval több a trauma, a feldolgozatlan, kibeszéletlen esemény vagy folyamat, mint cseh-szlovák reláció-

ban, mégis érdemes egybevetni a cseh-szlovák vegyesbizottság *Československá historická ročenka* című kiadványát a recenzált kötettel. Láthatóan kedvezőbb anyagi feltételek mellett dolgozhat a brnoi szerkesztőség, hiszen, bár ugyanabban az évben alakult a két vegyesbizottság, a Cseh-szlovák történeti évkönyv már 1996 óta meg tud jelenni, az itt tárgyalt kötetnél háromszor terjedelmesebb formában. Ha analógiaként eszünkbe juthat ez a cseh-szlovák évkönyv, mintaként semmiképp sem szolgálhat, hiszen az ő esetükben a kevésbé traumatikus közös múlt mellett még az az (igen tekintélyes) könnyebbség is megvan, hogy nem szükséges lefordítani a kötet írásait.

Érdemes volna a közeljövőben valamiféle módszertant is kidolgozni, amelynek mentén könnyebb mindkét fél számára érvényes szakszövegeket létrehozni. Például az egyik lehetséges irány az, amelyet Kónya cikke reprezentál többek között az adott kötetben. A tárgyválasztáskor egyben léptékváltást is elvégez a szerző, a nagy folyamatok, a nagypolitika helyett egy szűk kérdést jár körül a lehető legalaposabban. Ezen kis léptékű vizsgálat mellett persze más utak is elképzelhetők, amelyek által az egymásnak gyökeresen ellentmondó narratívák kiegyenlíthetők lesznek.

Szarka László – Šutaj, Štefan (eds.): *Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18. – 20. storočia. – Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és szlovák történelemben. Prešov, Universum, 2007. Historia Slovacco-Hungarica – Hungaro-Slovaca.*

Adatok a dualizmuskori tanítóképzés történetének nemzetiségi vonatkozásaihoz

Donáth Péter egyetemi tanár évtizedes kutatómunkájának eredménye az a több mint nyolcszáz oldalas kötet, amely a hazai tanítóképzés évszázados történetéről közöl inkább hosszabb, mint rövidebb tanulmányokat, továbbá tömördek dokumentum forrásközlését nyújtja. Az imponáló méretű forrásbázison alapuló munka tüzetesen dokumentált képét adja a kiegyezéstől 1958-ig terjedő kilenc évtized hazai tanítóképzése számos jellegzetességének, jelenségének, folyamatának, illetve kimagasló alakjainak árnyalt portréját rajzolja meg.

Kisebbségkutatási szempontból alapvető fontosságú a *Tanító(nő)képzők, diákjaik és tanáraik* című, statisztikai módszerrel összeállított, faktográf szemléletű értekezés, amelyben a szerző a kiegyezéstől az első világháború végéig terjedő fél évszázad hazai tanítóképzését, intézményeit, diákjait és oktatóit mutatja be, és pedig felekezeti és nemzetiségi-anyanyelvi szempontból. Kiindulópontja az a statisztikai adat, hogy az 1868 és 1918 közötti ötven esztendőben az elemi iskolai tanulók és tanítók száma legalábbis megkétszereződött. A tanulók létszáma 1,15 millióról 2,51 millióra, a pedagógusoké 17,8 ezerről 34,5 ezerre emelkedett a vizsgált időszakban. E létszámnövekedés mögött természetesen ott húzódik a honi tanítóképzés iránt megnövekedett igény, de emellett megfigyelhető a tanítóképzés belső – felekezeti és nemzetiségi, nyelvi – arányainak a változása, mégpedig egy irányú változása is.

A szerző mindenekelőtt a fenntartók megoszlása szerint tekinti át a tanítóképző intézményeket. 1868-ban még nem volt állami fenntartású intézmény; a tanítóképzők 59 százalékát a római és a görög katolikus egyház tartotta fenn, 23 százalékát az evangélikus, 8-8 százalékát a református és a görög keleti (ortodox) egyház és 2 százalékát az izraelita felekezet. Ezek az arányok – az állami gyorsan megnőtt szerepvállalása következtében – a korszak végére jelentősen átrendeződtek. Ilyenformán az 1917/18-as tanévben az állami tanítóképzők aránya az összes intézetek egyharmadát tette ki (33,7 %), és a „maradékot” osztozott meg a római és görög katolikus egyház (42,7%), a református (8,9%), az evangélikus (7,9%), az ortodox (5,6%), illetve az izraelita felekezet (1,1%).

Tanítási nyelv szempontjából az 1880/81-es tanévben működött 68 tanítóképzőből 52-ben volt magyar a tanítás nyelve, 5-ben német, 4-ben német és magyar, 3-ban román, 2-ben román és magyar, 1-ben szerb és 1-ben ruszin és magyar. Vagyis a tanítóképzők 23,5 százalékában folyt a

kisebbségek nyelvén (is) oktatás. A hallgatók túlnyomó többsége magyar anyanyelvű volt, és a XIX–XX. század fordulóját követően a magyarok részaránya tovább emelkedett, mondhatni, túlsúlyúvá vált. Miután a szerző megvizsgálja a tanítóképző intézmények területi elhelyezkedését, és azt rávetíti Magyarország nemzetiségi térképére, arra a következtetésre jut, hogy az intézmények hallgatói vonzáskörzete és a nem magyar anyanyelvű lakosság területi elhelyezkedése nagyjából egybeesett.

A „képzősök” anyanyelvi megoszlása azt a folyamatot demonstrálja – ha nem is egyenletesen –, hogy jócskán növekedett a magukat magyarnak vallók aránya. 1881/82-ben a 4023 növendékből 65,4 százalék volt magyar, a vizsgált időszak végén, az 1917/18-as tanévben a 11 533 hallgatóból 85,5 százalék tartotta magát magyar anyanyelvűnek. Vagyis az ország lakosságának nemzetiségi arányaihoz képest a magyarok jócskán felülreprezentáltak voltak a tanítóképzésben. Ugyanez a megállapítás vonatkozik a tanári karra is: amíg az 1906/07-es tanévben 81,1 százalékuk volt magyar, 1918/19-ben 95,8 százalékuk. Azt lehet mondani tehát, hogy ez a magyarosodás egyfelől megfelelt a dualizmuskori Magyarország általános népesedési trendjének, a magyar ajkú lakosság látványos részarány-emelkedésének, másfelől a tanítóképzés területén a gyorsuló magyarosodás egészen föltűnő volt. A folyamat „ellenpróbáját” is elvégzi a szerző, amikor kimutatja, hogy bár az ország lakosságának 10,4 százaléka volt német, a tanítóképzősök körében hányaduk 7 százalék volt. Még szembe-tűnőbb a különbség például a szlovákság esetében, az ő 10,7 százalékos lakossági hányadukkal szemben mindössze 3 százalékos volt részvételük a tanítóképzésben. Érdemes megjegyezni azt is, hogy a magyar hallgatók arányának „expanziója” a nem magyar tannyelvű intézmények körében az evangélikus és a görög katolikus tanítóképzőkben volt föltűnőbb erőteljes.

A dualizmus korának végén, az 1917/18-as tanítási esztendőben az ország 89 tanítóképzőjéből 77 intézményben folyt az oktatás magyarul, vagyis ekkoriban a tanítóképzőknek mindössze 13,5 százalékában volt kisebbségi nyelvű képzés – szemben a már említett 1880/81-es adattal, a 23,5 százalékos hányaddal. A magyarosodás tendenciája tehát a hallgatók és a tanári kar összetétele mellett az oktatás nyelvében is egyértelműnek tetszik.

Ugyancsak figyelemreméltó adat, hogy a tanítóképzősök körében a vizsgált korszakban minimálisra csökkent a magyarul nem vagy csak kevésbé tudók aránya. Például az 1907/08-as tanévben az 1771 nem magyar ajkú hallgatóból mindössze 160 beszélt gyengén magyarul és 6 volt azoknak a száma, akik egyáltalán nem bírták az állam nyelvét. Ha lehet, ez a tendencia még inkább érvényesült a főállású oktatók körében. Ugyanebben az időben a nem magyar anyanyelvű tanárok száma 117 volt, közülük 101

beszélt „jól”, néhányan „kevésbé” és mindösszesen 7 oktató nem tudott magyarul. Ezeket a számsorokat és arányszámokat, illetve az általuk jelzett magyarosodás folyamatát Donáth Péter – némi leegyszerűsítéssel -- a Lex Apponyi szelleme érvényesülésének tulajdonítja.

A szerző figyelme kiterjed arra is, hogy megvizsgálja a magyarországi népiskolai tanítók idegennyelv-ismeretét. Egyáltalán nem meglepő módon a tanítóknak csaknem háromnegyede (72,3%) tudott németül, ezen felül idegen nyelvként 12,7 százalék beszélt szlovákul, 3,9 százalék románul, 2,6 százalék ruszin nyelven, 1,7 százalék horvátul, 1,3 százalék szerbül és 0,9 százalék olaszul. Vagyis a tanítók igen jelentős hányada beszélt, írt, olvasott idegen nyelvként Magyarország valamely nemzeti kisebbségének nyelvén.

Donáth Péter a források beható vizsgálata közben azt is föl-mérte, milyen volt a tanítóképző intézmények könyvtári ellátottsága. Az 1907/08-as tanévben az akkor működő 82 intézményből kettőben egyáltalán nem volt könyvtár, három tanítóképző pedig valamilyen más helyi intézménnyel közösen tartott fönnt tanári könyvtárat. Így tehát 77 intézménynek volt saját könyvtára, ezek ifjúsági állománya együttesen 74 ezer kötetet tett ki, a tanári könyvtárak állománya ennek csaknem duplája, 141 ezer könyvtári egység volt. Mai szemmel nézvést, a diákság könyvtári ellátottsága eléggé szerénynek nevezhető, hiszen az intézményi átlag nem érte el az ezer kötetet. Persze az intézmények között nagy volt az egy főre jutó kötetek száma szerinti „szóródás”; volt, ahol egy diákra 4 kötet, volt, ahol negyvennél is több jutott. A könyvállományok nyelvi összetétele természetesen tükrözte az adott tanítóképző oktatási nyelvét, de a magyar nyelvű irodalom mindenütt meghatározó volt, különösen az ifjúsági könyvtárakban, állományrészekben.

A szerző tanulmánya végén arra a kérdésre keres választ, hogyan töltötték be hivatásukat a dualizmuskori Magyarországon a tanítóképzők. A statisztikai adatokból látványos mennyiségi eredményekre lehet következtetni. Amíg nem sokkal a kiegyezés után, az 1871/72-es oktatási évben még 4083 képesítés nélküli nevelő dolgozott Magyarországon az elemi oktatásban, addig az 1913/14-es tanévben számuk mindössze 214 volt! (És eközben – mint olvashattuk – megduplázódott a népiskolai tanítók száma!)

Összességében elmondható, hogy a dualista Magyarország ötven esztendőnyi tanítóképzésében megfigyelhető mennyiségi és nyelvi vonatkozású folyamatok igazolják azt az axiómát: „Akié az iskola, azé a jövő”.

A *Politika és iskola* című dolgozatában Donáth Péter a hazai szlovákság Trianon utáni oktatástörténetének egy rövid, de annál érdekesebb korszakát dolgozza föl. Amíg a történelmi Magyarország utolsó, 1910. évi

népszámlálása csaknem 2 millió szlovákot írt össze (ez a lélekszám a lakosság 10,7%-át képezte), addig 1920-ban számuk nem érte el a 150 ezret sem (ami a csonka ország lakosságának 1,8%-át alkotta). Ráadásul ez a kisebbség a '20-as évek elején már többnyire szórványban élt, nagyobb lélekszámú és tömörszerű települései csak Békés megyében maradtak. Úgyszintén gondot okozott a mintegy 20 ezer szlovák ajkú elemi iskolai tanuló pedagógussal való ellátása, hiszen Trianon után mindössze fél tucat szlovák nemzetiségű tanítóképzős diákot tartottak nyilván. Vagyis a honi szlovákság tanítói utánpótlása teljességgel esetleges volt. 1922 nyarán gróf Bethlen István miniszterelnök fölkerlte Klebelsberg Kuno kultuszminisztert, hogy a szlovák értelmiség utánpótlása céljából szervezzen egy-egy szlovák nyelvű középiskolai tagozatot Békéscsabán és Szarvason; továbbá, hogy az 1922/23-as tanévtől kezdődően a budai tanítóképzőben kezdődjék szlovák képzés is. Így nyert kinevezést ebbe az intézménybe Szémán István, aki azt kapta feladatul, hogy az elemi iskolai szlovák nyelvű írás-olvasás tanítására képezze a szlovák ajkú hallgatókat. Heti két-két órában, két tanulócsoportban kezdődött meg Budán a M. Kir. Tanítóképző Intézetben a szlovák nyelv és tanítási módszertan oktatása. Csakhogy – állapítja meg az események mögötti politikai implikációkat is vizsgáló szerző – a szlovák középiskolai tagozatok (párhuzamos osztályok) és a tanítóképző szlovák kurzusának indítása nem a kisebbségi kérdés iránti érzékenység, előzékenység eredménye volt, hanem politikai taktika, számítás, amellyel a Csehszlovákiával intenzív tárgyalást folytató magyar kormányzat pozitív példát, nyomós érvet produkált, ha tetszik, „adut” akart kijátszani a felvidéki magyarok érdekében folytatott küzdelemben.

A kötet három dolgozatának van még kisebbségtudományi, kisebbségtörténeti hozadéka. A „*Germanizálni akart-e a gróf?*” című írásában a szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy okkal vádolta-e a korszak népszerű írója, publicistája, Szabó Dezső a kultuszminisztert, Klebelsberg Kunót germanizáló törekvésekkel Két, szintén rendkívül alaposan dokumentált tanulmány a hazai német tanítóképzés történetének fejezeteit tekinti át. Az egyik Lux Gyula (1884–1957) tanítóképezdei tanár oktatói, kutatói, oktatásszervezői munkásságát méltatja; a másik dolgozat pedig az 1939-től 1944-ig a budai tanítóképző épületében működött M. Kir. Állami Németnyelvű Tanítóképző-Lyceum időszakát eleveníti föl. Donáth Péter természetesen itt is megvizsgálja az oktatástörténeti tények mögül fölsejlő politikai szempontokat (jelesül a Németországgal való szövetségből adódó kötelezettségeket), ugyanakkor utal arra a kétségtelen tényre is, hogy az 1938 utáni „országgyarapítás” folytán (különösképp Délvidék visszacsatolása következtében) hirtelen újra megnőtt a magyarországi németek

lélekszáma, s ez a tény magától értetődővé tette a német tanítóképzés gyors fejlesztését.

Összességében Donáth Péter vaskos kötetének valamennyi tanulmányáról, forrásközlő dolgozatáról elmondható, hogy szerzőjük elsődleges célja az adatok minél teljesebb, minél mélyebbre hatoló föltárása. A szerző igen kiterjedt vizsgálódásai nyomán rögzíti adatsorait, amelyeket gyakran táblázatokon, grafikonokon, diagramokon is szemléltet. Nem új megközelítési módokkal, nem újszerű hipotézisekkel, nem modern kutatási metódusokkal közelít tárgyhához, ő faktográf föltárást, adat- és forráselemzést végez. Ismeretlen vagy eddig figyelemre alig méltatott dokumentumok, statisztikai számsorok tömegét teszi elérhetővé, hozza felszínre, rendezi, elemzi és közli. (Könyve terjedelmének csaknem fele jegyzetanyag és forrásközlés!) A pozitivistá szerző láthatóan nem a modern történetírói iskolák, historiográfiai szemléletek és metódusok elkötelezettje, ő alapozó munkát végez. Abszolút konzervatív pozitivistaként -- és a tudomány iránti alázatra is példát mutatva -- tárja az érdeklődő szakmai közönség elé vizsgálódása adatok, tények formáját öltő eredményeit. Mintegy arra biztatva az oktatástörténet és természetesen a kisebbségkutatás művelőit, hogy az általa feltárt primer adatsorokból maguk vonjanak le fontos és tudományos értelemben távlatos következtetéseket.

Donáth Péter: A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből 1868–1958. Bp., 2008. Trezor Kiadó, 840 p.

KISEBBSÉGKUTATÁS SZEMLE

Ők és mi. Az etnikai nacionalizmus hosszan tartó ereje

Muller, Jerry Z.: *Us and Them. The Enduring Power of Ethnic Nationalism = Foreign Affairs*, 2008. March/April, 18-34. p.

Az amerikaiak rendszeresen alábecsülik az etnikai nacionalizmus szerepét. Saját országukból indulnak ki, ahol a különböző bevándorlók gyorsan amerikaiakká válnak. A világ más részein uralkodó etnikai nacionalizmust gyakran a társadalomtudósok sem értik meg; hiába bizonygatják konstruált voltát, attól még nem fog eltűnni. Az amerikai bevándorlók önként igazítják identitásukat új hazájukhoz, azok viszont, akik szülőföldjükön maradnak, politikai identitásukat gyakran etnikai köntösbe csomagolják. A nemzetállamok az etnikumok elválasztásának erőszakos folyamatoként jöttek létre, de ahol ez még mindig tart, ott a politika ma is nagyon kegyetlen tud lenni.

Egy népszerű történeti narratíva úgy tartja, hogy a nacionalizmus robantotta ki mindkét világháborút. A háborús tragédia ráébresztette az európaiakat a nacionalizmus veszélyeire, ezért szupranacionális szervezeteket hoztak létre (EU) és egyre inkább megszabadultak a nemzeti ideológiától. A szovjet rendszer összeomlása után pedig ez a posztnemzeti állapot lett a modell egész Európa, sőt a világ számára. A nacionalizmus tehát csak egy zsákutca volt a liberális demokrácia felé haladó úton. Ezt a narratívát számos európai és amerikai értelmiségi vallja, a nemzeti bezárkózás helyett a nyílt határok eszméjét előtérbe helyezve.

Azonban az a több száz afrikai és ázsiai bevándorló, akik minden évben meghalnak a Földközi-tengeren, miközben Európába szeretnének bejutni, nem éppen a nyílt határok meglétét mutatja. Sőt míg 1900-ban számos európai országban egyetlen etnikumnak sem volt domináns többsége, addig ma csupán két európai országban nincs domináns etnikum, és ezek közül az egyik, Belgium, a széthullás határán van. Svájc kivételével tehát Európában az etnikai elválasztás elve győzedelmeskedett.

Az etnonacionalista modell tehát sokkal inkább jelen volt és van ma is, mint azz gondolni szokás. Akár politikailag korrekt, akár nem, az etnikai nacionalizmus továbbra is hatást fog gyakorolni a XXI. századra.

A nemzeti identitásról hagyományosan kétféle módon lehet gondolkozni. Az egyik a polgári nemzet fogalma, tehát egy adott ország összes polgára alkot egy nemzetet. Az amerikai nemzeti identitás ezzel a terminussal írható le. Az etnikai nacionalizmus viszont azt feltételezi, hogy egy nemzetet egy közös örökséggel (nyelvvvel, vallással, leszármazással) rendelkező csoport alkot. Európa nagy részén az etnikai nacionalizmus nyert teret, sőt még Amerikában is komoly szerepet játszott egészen 1965-ig, a származás szerinti kvóták eltörléséig.

Az etnikai nacionalizmus erejét az adja, hogy tagjai egy nagy családnak képzelik magukat, akiket vérségi kapcsolatok is összefűznek. Az összetartozást alátámasztó tényezőknek pedig nem kell feltétlenül igaznak lenniük, fontosabb, hogy higgyenek bennük a csoport tagjai. A hagyományos nézet szerint a nacionalizmus Nyugat-Európában alapvetően liberális természetű, míg keletre haladva egyre inkább etnikai színezetet kapott. Azonban helyesebb úgy fogalmazni, hogy nyugaton etnikailag homogénebb népesség lakott, Olaszország és Németország pedig az egyesülés után majdnem teljesen lefedte az olasz, illetve német nemzet területét.¹ Ettől keletebbre viszont soknemzetiségű birodalmakat találunk a térképen egészen 1914-ig, ahol az elit és a parasztság nyelve gyakran elvált egymástól.

Ma a nemzetállamot tekintjük az állam természetes formájának, pedig a történelem hosszú századain át a birodalom volt az. A nemzetállam azonban nem csupán történelmi hiba. Gellner szerint a nacionalizmus a modernitás és a kapitalizmus természetes velejárója. A kapitalizmus terjedésével a városokba költöző, nagyrészt paraszti háttérű csoportok számukra idegeneket találtak a vezető politikai és gazdasági pozíciókban, így saját magukat csoporttá (nemzetté) szervezve követelték saját államuk megalakítását, ahol a csoport tagjaiból kerülhet ki az elit. Az etnikai és nemzeti tudat erősödésének másik oka a hagyományos identitások (klán, család, vallás) gyengülése, amit a nemzethez való tartozás ellensúlyozni tud.

A XIX. századi liberálisok azt gondolták, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok eltejedése automatikusan elhozza a békét az emberek között. Ugyanígy a szocialisták is hittek a népek közötti békében. A valóság

¹ Ezzel a tézissel egyáltalán nem tudok egyetérteni. A szerző Spanyolországot és Franciaországot is az eredendően etnikailag homogén országok közé sorolja – pedig Spanyolországban ma is nagyobb a nem spanyolok aránya, mint pl. Romániában vagy Szlovákiában a kisebbségeké, Franciaországról pedig Weber könyvéből (*Peasants into Frenchmen*) jól tudjuk, hogy a XIX. század végén a népesség nagy része még mindig nem franciául beszélt. Olaszországban a népesség 2 százaléka vallotta magát olasznak a risorgimento után, nem véletlenül terjedt el a mondás: Megteremtettük Olaszországot, most az olaszokon van a sor. A Habsburg-birodalomban „rekedit” több millió német és a poseni lengyelek sem zavarják a szerzőt. Talán egy szerkesztői lábjegyzetet ide lehetne tenni, nehogy szegény olvasók azt higgyék, hogy kritikátlanul átveszünk mindent, amit egy neves nyugati folyóirat közöl. (A referáló)

azonban egészen más lett: számos állam tett erőszakos lépéseket, hogy polgárai az államalkotó nemzethez tartozzanak. Az etnikai tisztogatás a XX. század elejétől általános gyakorlattá vált az európai perifériákon, különösen a Balkánon. A Balkán-háborúk, majd a görög-török háború nyomán emberek millióit üldözték el szülőföldjükről. A birodalmak összeomlását követően kialakult kis államok rendszeresen elnyomták nagyszámú etnikai és vallási (zsidó) kisebbségeiket. Ezek az agresszív módszerek a második világháború alatt kulmináltak.

Azt várhatnánk, hogy a náci rendszer szörnyűségei után az etnikai nacionalizmus eltűnik. Míg azonban az első világháború után a határok változtak meg, a második után a népességet igazították a határokhoz, ami milliók elűzéséhez vezetett. A németek kitelepítését az összes nagyhatalom, tehát a liberális nyugatiak is támogatták.

Az etnikai nacionalizmus álma, a homogén nemzetállam a kitelepítések során Európa legtöbb országában megvalósult. Az etnikai nacionalizmus azonban ezzel korántsem ért véget. A hidegháború végével villámgyorsan egyesült a két Németország, esett szét Csehszlovákia, Jugoszlávia és a Szovjetunió. Az orosz kisebbség jó része kivándorolt Oroszországba, az erdélyi magyarok Magyarországra, az oroszországi zsidók pedig Izraelbe.²

Az etnikai nacionalizmus a dekolonizáció nyomán is megjelent. Brit-India 1947-es szétválasztása után mintegy 15 millió embernek kellett elhagynia otthonát. 1971-ben aztán Pakisztán is két részre esett szét (az urduul beszélő Pakisztánra és a bengáli Bangladesre). Szintén etnikai alapon különült el Palesztina és Izrael, ahonnan több százezer arab volt kénytelen elmenekülni. Más arab államokban viszont arra kényszerítették a zsidókat, hogy vándoroljanak ki Izraelbe. Franciákat kergettek el Algériából 1962 után, ázsiaiakat a függetlenné vált Ugandából, és a sort még sokáig lehetne folytatni. Naivitás lenne azt gondolni, hogy a gyarmatosítók által húzott határok stabilak maradnak, mivel a harmadik világ modernizációja az etnikai nacionalizmus újabb hullámát vetíti előre.

A lakosság etnikai alapú szétválasztását tanulmányozók rendszeresen csak a negatív jelenségeket hangsúlyozzák, ami teljesen érthető, ha figyelembe vesszük az emberi szenvedést, amit ez a politika okoz. Következzék néhány példa! A birodalmak helyébe lépő kis nemzetállamok gazdaságilag törekenyebbek, mint a nagy piacok (ennek tipikus esete az Osztrák-Magyar Monarchiát felváltó utódállamok). Az etnikailag homogén országok kultúrája megszenvedi a más nyelvű kisebbség hiányát. A kitelepítéseknek általában a befogadó országok a nyertesei, a polgárokat kivándorlás-

² Ez megint komoly túlzás. A magyar és az orosz kisebbség nagy része nem vándorolt schová. (A referáló)

ra kényszerítő államok pedig a vesztesei, mivel a büntetendő kisebbségek gyakran gazdaságilag fejlettebbek, mint környezetük (gondoljunk csak a németek, zsidók, örmények, görögök esetére).

Az etnikai nacionalizmus azonban nem feltétlenül a liberális demokrácia ellensége, sőt. A nemzeti eszme ugyanis segíthet a demokrácia megszilárdításában is. Az 1945 utáni Európa éppen hogy nem a nacionalizmus hiánya, hanem annak teljes győzelme miatt lehetett békés és sikeres, mivel a legnagyobb konfliktusforrás szűnt meg a homogén nemzetállamok megszületésével.

Az utóbbi két évszázadban komoly méretű bevándorlás indult meg Európába. Egyes csoportok sikeresen tudtak integrálódni új hazájukba (pl. a nagy-britanniai hinduk). De a legtöbb nyugati államban a muszlim bevándorlók integrálása csak mérsékelten sikerült. Az idegen kultúrájú bevándorlók egyre erősebb jelenléte pedig az etnikai nacionalizmus megerősödéséhez vezethet Európa-szerte.

Mivel tehát az etnikai nacionalizmus a modernizáció szükségszerű velejárója, még sokáig befolyásolni fogja a világot, különösen azokat a részeket, ahol a modernizáció még mindig folyik. Ma is számos állam (köztük Magyarország) ad kettős vagy könnyített állampolgárságot határain túl élő nemzettársainak. A további gazdasági integrációval mélyülni fognak a különbségek régiók és etnikumok között, ez pedig ismét csak ahhoz vezethet, hogy egyes térségek etnikai alapon követelnek majd nagyobb önállóságot vagy függetlenséget.

Persze vannak olyan államok, ahol egy adott kisebbség nem szeretne teljesen önállósodni, csak az államhatárokon belül nagyobb autonómiát kapni (pl. a katalánok vagy a skótok). De a harmadik világban számos olyan nép él, amelyeket államhatár vág szét, és könnyen lehet, hogy ezek előbb-utóbb saját nemzetállamot szeretnének majd alkotni. A tapasztalat pedig azt mutatja, hogy az ilyen konfliktusok könnyen eszkalálódnak. Ilyen esetekben különösen nehéz dolga van a nemzetközi közösségnek, mivel pl. a menekültek visszatérése csak további konfliktushoz vezet. A legkevésbé rossz megoldás általában a csoportok elválasztása, tehát – a lehetőségekhez képest humánusan megszervezett – lakosságcsere és kitelepítés, amit a nemzetközi közösség ellenőriz.

Varga-Kuna Bálint

Amikor Nyugat találkozik Kelettel: az etnikai sokszínűség felfedezése Kelet-Európában

Wolczuk, Kataryna – Yemelianova, Galina: When the West Meets the East: Exploring Ethnic Diversity in Eastern Europe = Nationalities Papers, Vol. 36, No. 2, May 2008, 177-195. p.

A kommunista rendszer összeomlása mindhárom többnemzetiségű szocialista országában (Jugoszlávia, Csehszlovákia és a Szovjetunió) a nemzeti önrendelkezés iránti igénnyel párosult, ami új államok alakításához vezetett. A nemzetállam – tehát amikor az államon belül csak egy nemzet él – az egyetlen legitim államformáló eszme Nyugat-Európában, a kelet-európai országok viszont egy ettől eltérő valósággal néznek szembe. Területükön ugyanis inkább etnikai diverzitás, mint a homogenitás figyelhető meg, amit még a kései nemzet- és államformálás folyamata, illetve a gyakori határváltozások is súlyosbítanak.

A birodalmakhoz való tartozás nagymértékben hozzájárult az etnikai és regionális sokszínűség fennmaradásához. Nyugat-Európában a viszonylag stabil határok között szerveződő dinasztikus államok fel tudták oldani a regionális különbségeket, keleten viszont a nagy, soknemzetiségű és –vallású birodalmak voltak jellemzőek. Miroslav Hroch szerint a nem-domináns nemzeti mozgalmak ezen birodalmak ellen határozták meg magukat, így nem a politikai intézmények, hanem a kultúra, a vallás, a nyelv, a közös leszámrazás vagy a szokások váltak a formálódó nemzet alapjaivá.

A kommunizmus megjelenése a század első felében egyszerre lassította le és módosította a kelet-európai nemzeti mozgalmakat. A kommunizmus hivatalosan ugyan betiltotta a nacionalizmust, de az rejtve tovább létezett. A nacionalizmus négy tényező következtében országról-országra változott: 1. az ország etnikai összetétele, különösen a tituláris és a kisebbségi közösségek aránya, 2. az államalkotó nemzet jellemzői, a nemzeti összetartozás szintje és hagyományos kapcsolatai a kisebbségekkel, 3. az állam jellege (központosított, föderális stb.) és 4. az uralkodó rendszer természete, különösen a nacionalizmus szerepe a politikai elit stratégiájában.

Bár a szocialista szövetségi államok több mint másfél évtizede megbuktak, azok nemzetiségi politikája még ma is érezteti hatását. Ezen hatás persze országonként változik: a legtöbb posztszovjet államban még ma is nagyon erős, míg a balti köztársaságokban jóval gyengébb. A nyugati nemzetiségi politikák két irányban fejtettek ki hatást: egyrészt erősítették a domináns etnikai csoport(ok) politikai és gazdasági befolyását, másrészt a nemzeti kisebbségeknek nevezett csoportokat asszimilációra bátorították.

A szovjet nemzetiségi politika viszont a hivatalos internacionalizmus ellenére politikai szinten is elismerte az etnikai csoportokat. Lenin és Sztálin úgy gondolták, hogy a Szovjetuniót politikai és gazdasági szinten központosítani kell, a nem orosz népeknek viszont korlátozott kulturális önrendelkezést biztosítottak. Az 1920-as években a nem orosz csoportokat három osztályba sorolták. Az első osztályba tartozók jogosultak lettek saját köztársaságot létrehozni a szovjet államon belül, a többiek pedig vagy valamilyen alacsonyabb fokú autonómiát kaptak, vagy egyáltalán nem rendelkeztek kollektív politikai jogokkal. A magasabb osztályba sorolt népek teljes intézményrendszert is kaptak a saját nyelvű médiától kezdve a tudományos életen át az oktatásig. Sőt, a szovjet hatóságok több nép standardizált írott nyelvének kialakításában és elterjesztésében is segítettek. Moszkva érdekelt volt abban is, hogy az adott népcsoport nyelvét beszélő, hozzá lojális helyi elit kormányozza a nem orosz vidékeket. Másrésztől viszont Moszkva egy újfajta állampolgári nemzetnek, a „szovjet népnek” a megteremtését is célul tűzte ki. Ehhez az eszközöket a nemzetépítés módszereiből kölcsönözték, úgymint a cirill abc használata, az orosz mint *lingua franca* és az orosz kizárólagos használata a felsőoktatásban.

Egy adott etnikai csoport besorolása sokkal inkább függött a politikai érdekektől, mint a demográfiai, gazdasági vagy kulturális adottságoktól. Így alkothattak pl. a nomád kirgizek és türkmének köztársaságot, míg a nagyobb létszámú, gazdaságilag és politikailag fejlettebb zsidók, németek vagy lengyelek semmilyen politikai elismerést nem kaptak. (A felsorolt népcsoportok közül a valóságban egyedül a lengyelek nem élvezhettek kollektív politikai jogokat. – A szerk.) A tatárok, akik pedig nagymúltú állami hagyománnyal rendelkeztek, csupán egy autonóm köztársaságot formálhattak Oroszországon belül.

Az oszd meg és uralkodj elve a leglátványosabban Közép-Ázsiában, a Kaukázusban és a Volga-Urál-vidéken érvényesült. Az újonnan húzott határok gyakran szétvágtak etnikumokat, és egy köztársaságba kényszerítettek különböző népeket. Jó példa erre az oszétok szétválása Oroszország és Grúzia között. Ez természetesen gyakran etnikai feszültségeket teremtett, a késő szovjet korszaktól kezdve pedig több véres konfliktushoz is vezetett, többek között Grúziában. Az etnikai feszültségek másik forrása egyes népek kollektív megbüntetése és kitelepítése volt, amit a szomszédos csoportok elitjei gyakran segítettek, mivel a megbüntetett népek vagyonaához legkönnyebben a szomszédok férhettek hozzá. A hazájukba visszatért kitelepítettek persze konfliktusba kerültek a vagyonukat elfoglaló szomszédokkal. Jó példa erre a Kaukázusból kitelepített, hagyományosan a hegyekben lakó avarok és darginok összetűzése a síkvidéki nogajokkal és kumikkal.

Egyes vidékeken más tényezők is szerepet játszottak. Az iparosítás pl. nagy számú orosz vonzott a balti köztársaságokba, Kazahsztánba és a Tatár Autonóm Köztársaságba, jelentősen megváltoztatva e területeken az etnikai szerkezetet.

A szovjet nemzetiségi politika elvi alapja a nemzet sztálini meghatározása volt (közös nyelv, terület, mentalitás), amihez hozzájárult, hogy csak a 100 000 főt meghaladó csoportokat fogadták el nemzetnek. Az ennél kisebb népeket csak „nemzetiség” (*národnoszt*) kategóriába sorolták. A szovjet tudomány így saját terminológiát dolgozott ki a nyugati fogalmi rendszer helyett: *nacionálnoszt* (nemzet), *etnosz* (nagyobb etnikai közösség), *národ* (néprajzi csoport, nép), *narodnyoszt* (nemzetiség), őslakó és nem őslakó nép. Ennek a tudományos apparátusnak a kidolgozásában a legfontosabb szerep a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetére hárult. Minden kutatója egy adott etnikai csoportra specializálódott, de nem a nemzetté válás volt a központi kutatási témájuk, hanem inkább leíró jellegű néprajzi vizsgálatokat folytattak. Így elkerülhető volt, hogy az etnikai csoportokhoz bármilyen nemzeti-politikai ideológiát párosítsanak.

Így a szovjet nemzetiségi politika képesnek bizonyult arra, hogy erősítse a központ befolyását a perifériákon. Az etnikai elégedetlenségeket a szomszéd csoport ellen irányítva Moszkva döntőbíróként tudott fellépni. A rendszer alapját viszont a központosított kommunista párt biztosította; ennek gyengülése Mihail Gorbacsov idején azonnal ellenőrizhetetlen etnikai feszültségekhez vezetett. A Szovjetunió összeomlása után viszont az etnikai mobilizáció vált a helyi elitnek legfontosabb fegyverévé.

A szovjet szatellit-államokban az internacionalista ideológia kevésbé volt alkalmaz politikai mozgósításra, ezért a szocializmus gyakran keveredett nacionalizmussal. Különösen a leginkább elzárkózó államok (Románia, Bulgária és Albánia) esetében figyelhető meg a kommunizmus nacionalizmussal átítatott változata.

A nyugati tudomány a kelet-európai nacionalizmus jelenségét történeti szempontok alapján szokta magyarázni. Kohn nacionalizmus-elméletének kelet-nyugati felosztása alapján sokan az etnikai alapú nacionalizmus földjének vélik Kelet-Európát. Ez a felosztás normatív jellegű: míg a nyugati nacionalizmus ártalmatlan, sőt hasznos jelenségnek tételezik fel, a keleti nemzeti eszmét irracionálisnak, agresszívnek és elmaradottnak bélyegezik meg. Más nyugati tudósok azonban a nacionalizmus hasznos voltát hangsúlyozzák, amit pl. a nemzeti eszme a demokratikus fordulatban játszott. Will Kymlicka pedig azért kritizálja a nyugati tudósokat, mert a keleti és nyugati nacionalizmust annyira különbözőnek tartják, hogy nem is végeznek összehasonlító kutatást a két térség között. Kymlicka szerint a különbség nyugat és kelet között ugyanis csupán az etnikai sokszínűséghez

való alkalmazkodás módszereiben rejlik. A nyugati liberális demokráciák szerették volna a domináns többség kultúráját elterjeszteni, de a huszadik század második felétől a liberális elveket a nemzeti kisebbségekre is kiterjesztették, ez pedig a sokszínűség állami támogatásához vezetett egyes országokban. A sokszínűség kezelésének liberális gyakorlata azonban nem igazán működik Kelet-Európában, a történeti hagyományok eltérő volta és a liberális intézményrendszer gyökértelensége miatt. A szovjet tudomány öröksége szintén nem kedvez a nyugati minták átvételének, mivel a szovjet tudósok az etnikai csoportokat konstansnak tekintették, szemben a nyugaton elfogadott konstruktivista elmélettel szemben.

A posztsovjét kisebbségi közösségek gyakran nehezen határolhatóak el egymástól, a korábbi bizonytalan identitások miatt, amit csak tovább erősített a kulturális oroszítás és a vegyes házasságok. A többség és a kisebbség megkülönböztetése így sokszor problematikus, mint pl. Ukrajnában, ahol a többség erősen hasonlít az orosz kisebbségekre. Ezért gyakran nem egyértelmű, hogy a hatóságoknak milyen adatok alapján kellene kidolgozniuk nemzetiségi politikájukat.

A nemzeti kisebbségek jogainak érvényesítését sok esetben az is nehezíti, hogy a múltban egy adott kisebbség uralkodott a többség felett, ez pedig fájdalmas emlékeket ébreszt a többség tagjaiban. A bulgáriai törökök pl. Törökország segítségével időnként Bulgária ellen fogalmazták meg nemzeti követeléseiket, ez pedig nyilvánvalóan a korábbi ottomán uralmat juttatja a bolgárok eszébe.

A kisebbségi jogokat az erős állam hiánya is hátráltatja. Mivel az állam gyenge, ezért megnő az etnikai mozgósítás szerepe, ezt pedig a kisebbségi közösségek szenvedik meg. De a gyenge állam előnyös is lehet a kisebbségek számára, mivel nem képes végrehajtani azt a nemzeti programot, amit egyébként a többség felhatalmazása folytán szeretne.

Varga-Kuna Bálint

A baloldal és a nacionalizmus kapcsolata Kelet-Európában

Zuzowski, Robert: *The Left and Nationalism in Eastern Europe = East European Quarterly*, XLI, No. 4, (January 2008), 453–466 p.

A melbourne-i egyetemen oktató R. Zuzowski Kelet-Európára, azon belül is elsősorban Lengyelországra összpontosító tanulmányában a nacionalizmus kommunizmusra gyakorolt hatását elemzi. Kiindulópontja szerint a

nacionalizmus különféle ideológiai rendszerekben (demokrácia, fasiszmus, kommunizmus) egyaránt jelen van, a kommunizmus azonban – tekintettel ideológiája sebezhetőségére és kétértelműségére – önmagában nem tud életképes politikai rendszert létrehozni, ezért különösen nagy szüksége van hatékonyságának a biztosítása érdekében a nacionalizmus közvetítette közérthető üzenetekre és meggyőző erőre. Ugyanakkor a nemzeti öntudattal és a nyugat-európai nemzetállamok felemelkedésével szoros kapcsolatban álló, az 1789-es francia forradalom óta mindinkább teret nyerő nacionalizmus mint ideológia és politikai mozgalom – amennyiben összeütközésbe kerül a kommunizmussal – előbb-utóbb a kommunista rendszernek lerombolását eredményezi.

A nyugat-európai politikai gondolkodás közhelyének számít – legalábbis John Locke óta mindenképpen –, hogy a hatalom birtokosa a nép, nem pedig az uralkodó. Ebből következik, hogy a politikai lojalitás elsődleges tárgya az embereket társadalomba szervező és az emberi társadalmakat kormányzó állam. Innen már csak egy lépés a nacionalizmus alap tétele: nevezetesen, hogy az államok határainak a nemzetek határaival kell egybeesniük. A nacionalizmus tehát az újkor hajnalán nyílt kihívást jelentett a dinasztikus, többnemzetiségű birodalmi konglomerátumok irányítói számára. A politikai mozgalom és hitvallás értelemben használt nacionalizmus ugyanis a legitim állam egyedül szilárd alapzatának a nemzeti önrendelkezést tekintette, amelynek a megtestesítője a kialakulófélben lévő nemzetállam volt.

A XIX. század második felében kibontakozó marxizmus azonban – történelemfilozófiai érvek és az emberi természet tanulmányozása alapján – arra a következtetésre jutott, hogy a kommunizmus közeljövőben bekövetkező világméretű győzelmével a nemzetállamok rövid idő leforgása alatt megszűnnek létezni. Marx szerint a proletariátusnak nincs hazája (ahogy valójában a színtelen-szagtalan tőkét birtokló burzsoáziának sincs), hiszen a kommunizmus győzelmét elősegítő proletárforradalom végeredményben ki fogja majd iktatni a társadalom életéből az elidegenedéshez vezető munkamegosztást előidéző tényezőket (ti. a magántulajdont, államot, politikai intézményrendszert, pénzt és vallást). A Második Internacionálé ezért ideológiai megfontolások alapján kemény kritikával vette bírálat alá és teljes egészében elvetette a nacionalizmust.

Marx – éles ellentétben saját elméleti álláspontjával – a gyakorlatban nagyon is instrumentális módon viszonyult a nacionalizmushoz. Az 1848-as forradalmak ráébresztették a nacionalizmusban rejlő erőteljes forradalmi potenciálra, ezért a közös ellenség (a fennálló konzervatív államrend) elleni küzdelemben – taktikai okokból – támogatott bizonyos nacionalista mozgalmakat.

A marxisták nacionalizmushoz való viszonyának kétértelműségére jó példa Marx egyik legortodoxabb tanítványa, Rosa Luxemburg esete. A három multietnikus birodalom által a XVIII. század végén egymás közt felosztott Lengyelország egyik marxista pártja (a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokrata Pártja – SDKPiL) alapítójának számító Luxemburg – taktikai és elméleti megfontolásokból egyaránt – ellenezte a lengyel munkások Lengyelország függetlenségének helyreállítására irányuló erőfeszítéseit. Meglátásai szerint fölösleges, a kommunizmus útjába álló nemzeti feszültségek kiéleződéséhez vezethetne a korábbi önálló állami-ság visszaállítása, ráadásul az orosz piactól független Lengyelország nem is lenne életképes gazdaság. A patriotizmus és szocializmus eszméje sohasem kerülhetnek összhangba egymással. A nemzet mint társadalmi egység önellentmondás, mivel minden nemzet ellentétes érdekekkel bír és ellenséges osztályokból tevődik össze, ráadásul a nemzet eszméje olyan burzsoá találmány, amely az osztályellentétek leplezésére szolgál, ezáltal a kizsákmányolók ideológiai uralmát biztosítja, és a proletariátus nemzetközi szolidaritása ellen hat. A nemzeti és osztályelnyomás egyszerre fog eltűnni a kommunizmus létrejöttkor. Luxemburg álláspontjával ugyanakkor homlokegyenest ellentétes álláspontra helyezkedett a rivális lengyel baloldali párt (Lengyel Szocialista Párt – PPS). A PPS képviselői ugyanis nem láttak ellentmondást szocializmus és nemzeti függetlenség között, sőt az előbbi működőképességét az utóbbi kivívásától tették függővé. Az oroszországi forradalom és bolsevik hatalomátvétel idején Luxemburg még Leninnel is összekülönbözött az oroszországi nemzetiségi mozgalmak megítélésével kapcsolatban. A pragmatikus orosz bolsevikokkal ellentétben Rosa Luxemburg ugyanis valamennyi nacionalista törekvés kíméletlen elfojtását szorgalmazta. A hatalom megszerzését követően Lenin elméletileg garantálta a nemzeti önrendelkezést és a különválás jogát, a gyakorlatban azonban már korántsem támogatta. A forradalom végleges győzelme után pedig az új és világviszonylatban sokáig egyetlen proletárállam mindenkor *raison d'être*-je szinte minden korábbi bolsevik ígéretet és elméleti állásfoglalást felülírt – így a demokrácia és a nemzeti önrendelkezés elvét is.

A kommunizmus XX. századi történelme meggyőzően bizonyítja, hogy amíg látványos sikereit „idegen zászló alatt” (a nacionalizmussal karöltve) aratta, addig a nacionalizmus és kommunizmus összeütközéséből mindig a kommunizmus került ki vesztesen – ahogy azt már a különböző nemzeti munkáspártok I. világháború alatti viselkedése is sokat sejtetően előrejelezte. A lengyel példa különösen is megvilágító erejű. A lengyel munkásmozgalom már az I. világháborút megelőző megosztottsága a háború alatt és után is folytatódott: a Rosa Luxemburg nyomdokain haladó újonnan létrejövő Lengyel Kommunista Párt (KPP) fellépett Felső-Szilézia

Lengyelországhoz csatolása ellen, 1939-ben pedig passzívan és panaszszó nélkül tűrte Lengyelország német és szovjet megszállását. A kettészakadása óta társadalmi támogatottságának nagyobb részét elvesztő lengyel kommunista mozgalom tagjaira a függetlenné váló ország lakóinak a többsége tehát már a II. világháború vége előtt végeredményben hazaárulóként tekintett.

A lengyel kommunistákkal ellentétben a II. világháború alatti sztálini Szovjetunió nagyon is aktívan épített a nemzeti érzelmekre, patriotizmusra és az oroszok hagyományos németellenességére. A II. világháború után kialakuló szovjet hatalmi tömb egyes államaiban az állampárt vezetőinek szintén bevett politikai gyakorlatává vált a nacionalista szólamok felmelegítése, hogy a segítségükkel minél hatékonyabban kezelhessék az időről időre bekövetkező belpolitikai válsághelyzeteket. Lengyelország ismét paradigmaértékű példa ebből a szempontból is, olyannyira, hogy néhány szerző egyenesen a „lengyel nemzeti kommunizmus” terminust alkalmazza a jelenség leírására. 1956-ban a küszöbön álló polgárháború és szovjet katonai intervenció megakadályozására törekvő és a nemzeti kártyát mind otthon, mind pedig Moszkvában ügyesen kijátszó kommunista vezető, Władysław Gomułka politikáját egyaránt támogatta a lakosság túlnyomó többsége belföldön (beleértve a római katolikus egyház legfelső hierarchiáját és az elszánt antikommunistákat is), valamint a politikai okokból Nyugatra menekült lengyel emigránsok külföldön. Gomułka természetesen a válság megoldásában szintén alapvetően érdekelt szovjet politikai vezetés hallgatólagos jóváhagyásával a háta mögött tudta csak végrehajtani a programját. A nemzeti kártyát azonban Gomułka még egyszer, a lengyel állam megalapításának az 1960-as évek közepére eső milleniumi ünnepségsorozata idején is kijátszotta. Ebben az időszakban Lengyelországban a kommunista párt valóságos versenyfutásba kezdett a katolikus egyházzal annak a kérdésnek az eldöntése érdekében, hogy melyikük szerzett nagyobb érdemeket a lengyel nemzeti érdekek hatékonyabb képviselése terén. A pártvezéri székben Gomułkát követő Edward Gierek szintén egy hazafias lépéssel (a varsói királyi palota újjáépítése által) nyerte meg magának a lengyel társadalom többségének a rokonszenvét, amelyet azután villámgyorsan el is veszített, amikor a lengyel alkotmány módosításakor annak szövegébe megkísérelt beleilleszteni egy olyan kitételt, amely Lengyelország és a Szovjetunió közötti „megbonthatatlan testvéri szövetségre” vonatkozott. Az 1981. decemberében katonai diktatúrát bevezető Wojciech Jaruzelski tábornok szóhasználatára pedig már egyenesen a XX. századi független Lengyelországot megeremtő Piłsudski marsall szavait idézte idősebb hallgatói fülébe, hogy azután az 1980-as évek közepétől fogva valóságos Piłsudski-kultusz vegye kezdetét a kommunista Lengyelországban.

Ahogy a gorbacsovi reformok következtében a szovjet csatlósállamok visszanyerték az 1945 előtti tényleges politikai függetlenségüket, úgy a Szovjetunió által életrehívott nemzetközi gazdasági és katonai szervezetek (KGST, Varsói Szerződés) az egyik pillanatról a másikra omlottak össze, a térség három legnagyobb multietnikus állama (a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia) területén pedig néhány év leforgása alatt huszonnégy független állam jött létre. A szovjet tömb szétesése éppen ezért az egyik, ha éppen nem a legnagyobb győzelem, amelyet a nacionalizmus a kommunizmus felett valaha is aratott.

A tanulmány arra a különös jelenségre kívánt rámutatni, hogy a kommunizmusnak, amennyiben tartósan is hatékony politikai erővé kíván válni, minden esetben meg kell tagadnia saját állítólagos természetét. A kommunizmus tehát olyan üveghez hasonlítható, amelynek a címkéjén mindig más olvasható, mint amit az üveg valójában tartalmaz. A nacionalizmus – a körülmények függvényében – kétfajta hatást gyakorolt a kelet-európai történelem folyamán a kommunizmusra: egyfelől erősítette, amennyiben független államokról volt szó (így Szovjet-Oroszországban, illetve a későbbi szovjet tömb egyes országaiban); másfelől pedig gyengítette (a Szovjetunió hátrányos helyzetű nemzetiségei által lakott térségek esetében és a keleti blokk országaiban, miután kivonták onnan a szovjet csapatokat). A nacionalizmus tehát a kommunista rezsimek stabilizálására és destabilizálásukra egyaránt képes volt.

Lajtai L. László

Ukrajna: A posztkommunista átalakulások tapasztalatai

Riabchuk, Mykola: Ukraine: Lessons Learned from Other Postcommunist Transitions.
= *Orbis*, No. 1. 2008. 41-64. p.

A tanulmány szerzője Mykola Riabchuk a kijevi Kulturális Tanulmányok Ukrajnai Központjának a vezetője és egyben a Krytka című havilap szerkesztőbizottságának a tagja. A szerző a posztszovjet térséggel kapcsolatos számos könyv és tanulmány írója a civil társadalom, nemzetépítés és a posztkommunista átmenet témakörében.

A tanulmányban arra a következtetésre jut, hogy három évvel a narancsos forradalmat követően Ukrajnát – Európa második legnagyobb területű, 47 milliós országát – a forradalom demokratizációja ellenére az állami gyengeség és a kormányzati megosztottság jellemzi. A tanulmány Ukrajna jelenkori helyzetét vizsgálva, vitatja azt a nyugati politikusok körében oly

népszerű megállapítást, hogy az ország politikai, gazdasági és társadalmi átalakulása nagymértékben a Demokratikus Átalakulás Projektnek (PDT) (Project on Democratic Transitions) köszönhető. A PDT elmélet alkalmas számos ország demokratizációs folyamatának leírására, az általános következtetéseket levonva, mind az átalakulás sikereiből, mind a kudarcaikból tanulhatunk. A tanulmány szerint Ukrajnában a demokratikus átalakulás terve (PDT) Oroszország meglehetősen erős antidemokratikus befolyása miatt nem alkalmas a politikai viszonyok általános elemzésére. A szerző a PDT tézis felvázolását követően elemzi a demokrácia terjedésének gátjait, továbbá azokat a tényezőket, amelyek hátráltatják a demokratikus átalakulást a posztszovjet térségben.

Ukrajna 1991 utáni politikai fejlődése csak kismértékben hasonlítható össze Közép- és Kelet-Európa, valamint a Baltikum többi országával. A Freedom House éves jelentései különbséget tesznek a térség országainak leírásaiban „semi-consolidated” demokráciák valamint „semi-consolidated” autoriter rezsimek között. Ukrajna ez utóbbi csoportba éppen, hogy belefért, ezért a nem egyértelmű státusza miatt gyakran szokták „hibrid rezsim” megjelöléssel is jellemezni keleti szomszédunkat. Leonyid Kucsma ukrán elnök második elnöki ciklusát 1999-2003 között az állami adminisztráció autoriter jellegű tendenciái mellett a polgári ellenállás és a politikai mobilizációra való törekvés jellemezte, amely folyamat betetőződése a 2004 őszén lezajlott narancsos forradalom volt. A forradalmat követő időszak politológiai leírására „a tehetetlen pluralizmus” fogalmát használja a szerző, amelyet Viktor Juscenko államfő és az aktuális kormányfők között húzódó hatalmi vetélkedés jellemez. Ukrajna jövőbeli fejlődésével kapcsolatban elsőként a politikai intézményeket veszi górcső alá Riabchuk. A hatalmi ágak vizsgálatánál arra a megállapításra jut, hogy a PDT-elméletnek azon megállapítása, amely szerint a törvényhozó hatalmi ág valódi hatalommal történő felruházása a legfőbb alapja a demokratikus átalakulásnak, Ukrajnában csak kismértékben állja meg a helyét. Igaz, hogy a széles jogosítványokkal rendelkező parlament a visszarendeződést sem teszi lehetővé. Ukrajna fél-elnöki rendszernek tekinthető, a hatalmi ágak egyensúlyát az elnöki hivatal és a kabinet között a parlament játssza. Miközben az elnöknek fontos hatalmi jogkörei vannak (vétőjog, bizonyos esetekben a parlament felosztatásának joga), addig alig van lehetősége az autoriter hatalomgyakorláshoz a forradalmat követő alkotmánymódosítás eredményeképpen. A kormányfő és az államfő közti hatalmi egyensúly – ami gyakran viszályhoz vezet a politikai szereplők között – egyáltalán nem nevezhető ideálisnak. Ukrajna párt- és a választási rendszerét vizsgálva megállapítható, hogy a PDT-elmélet azon pontja, amely szerint a parlamenti képviselők mandátumaikat a pártoknak vezetői központi döntései-

nek köszönhetik, nem állja meg a helyét. A 2006-os parlamenti választásokat a preferenciális szavazás mellett tartották, így a pártok vezetői által meghatározott sorrenden könnyen változtathatnak a választópolgárok. A pártközpontok egyedüli döntéskijelölő helyének hiánya ellentétben áll a PDT-hipotézissel.

A szerző arra a következtetésre jut, hogy az intézményi lehetőségek ellenére, a jogállamiság hiánya az ukrán átmenet legterheesebb pontja. Az elmúlt időszakban nem hajtottak végre jelentős reformokat az igazságszolgáltatás és a törvény-előkészítés területén sem. Mindössze a NATO Partnerség a Békéért (PfP) program keretében történtek kisebb változások a hatalmi apparátusban. A védelmi minisztérium, a titkosszolgálatok és a belügyi tárca élén van civil kontroll a katonai szervezetek felett. A korrupció az államélet számos területén elburjánzott, és még bizonyos esetekben elő is segíti. Azonban az a tény, hogy a büntetés kiszabása csak bizonyos politikailag fontos ellenzéki szereplők körében valósult meg, szintén a jogállamiság hiányára világít rá.

A föderalizmus vizsgálatakor megállapítható, hogy az ukrán alkotmány unitárius állammodellt határoz meg, a Krími Autonóm Köztársaság (ARC) speciális státuszával egyetemben. A Krím-félszigeten 1991-ben létrejött területi autonómia (ARC) etnikai megnevezés nélküli, bár valójában az ARC orosz nemzetiségűek által lakott orosz területi autonómiaként tekinthető. A Krími autonómia tapasztalatai nagyfokú félreértésre adhatnak okot, mivel állandó feszültség övezi a Szinferopoliak kapcsolatát a kijevei központi kormánnyal. A Krím-félszigeten élő oroszok és tatárok között is jelentős a feszültség. Ez a tény alátámasztja a PDT-elmélet azon pontját, hogy az etnikai föderalizmus aláássa a demokráciát, és elősegíti a nemzetiségek közötti feszültség eszkalálódását. Azonban egy másik ellenvéleménnyel is összhangban lehet, amely szerint az etnikai alapú föderáció a legkisebb rossz lehet olyan esetekben, ahol az egységes állam nem ismeri el a kisebbségek jogait, továbbá megállapítható, hogy a függetlenség elnyerése instabilitást vagy még talán háborút is előidézne. A devolúció, a központi állam intézményeinek lebontása lehet megoldás a felmerült kérdésekre, amelyre a narancsos forradalmárok és a narancs-ellenes erők is félreérthető válaszokat adtak. A demokraták felnagyították az elszakadás veszélyét és a nemzeti integritást is veszélyben látták. Az oroszbarát autoriterek vonakodóak, mivel szerintük a devolúció elősegítheti a további demokratizációt, ezzel megfoszthatja őket a pénzügyi és adminisztratív források ellenőrizetlen kisajátítástól.

Politikai dinamizmus

A politikai intézmények vizsgálatát követően a politika mozgatórugóit elemezte a szerző. A tömegmobilizáció tekintetében az ukrán tapasztalat pozitív, ami megvalósulni látszott a narancsos forradalomban, egyben alátámasztja a PDT-hipotézis azon pontját, amely szerint a tömegmobilizáció a békés tömegtüntetésekben elősegíti az autoriter rendszer bukását.

A helyi elitek és egyéni vezetők vizsgálatakor megállapítható, hogy Ukrajna egyik legjelentősebb problémája az általánosan elfogadott nemzeti hősök és autoratív vezetők hiányában mutatkozik meg. Az ukrán társadalom erre a kihívásra az alábbi módokon adhat választ. Elsősorban a civil társadalom megerősödése folytán alakulhat ki egy olyan nemzeti hős, aki talán a későbbiekben a nemzet vezetőjének szerepében tündökölhet. Másodsorban amennyiben néhány oligarcha érdekcsoport a negatív imázsán változtatna, lassacskán elfogadná a demokratikus értékek és a jogállamiság játékszabályait. Harmadrészt az oktatási rendszer modernizálása, ezen belül is a nyugati nyelvek, köztük az angol ismerete nagyobb számot tart. A külföldön végzett diákok hazatérésük után nagyobb figyelmet igényelnének, a hivatalos szervezetek el kellene ismerniük a külföldi diplomákat.

Civil társadalom

Axiómaként is felfogható, hogy a civil társadalom ereje hozzájárul az átalakulás gyorsaságához. Az ukrán civil társadalom kiépítettsége messze mögötte van a térség többi posztkommunista országáénak. A társadalmi mozgalmakban való részvételi index 0.60-es, a többi posztkommunista országban 0.91, míg a nyugati országokban 2.39. Megállapítható, hogy az ukrán civil társadalom fejletlen. 2004-re a tulajdonviszonyok átrendezésének nagyobb része lezajlott, ezáltal az állam a monopóliumát számos állampolgár fölül elvesztette. Az ezredfordulón az NGO-k (nem kormányzati szervezetek) száma nagymértékben megnőtt. Azonban az egyik legsúlyosabb probléma a kiépülő civil szférával, hogy zömmel a nyugatbarát „európa-pártiak” körében népszerű, míg az „európaellenes” oroszbarátok körében jelentéktelen szerepet játszik. Megállapítható, hogy két eltérő társadalom van Ukrajnában a civil kezdeményezés mobilizáció és a társadalmi mozgalmak területén is.

A PDT-elmélet szerint a profi szervezetek támogatása helyi szinten tréningek szervezésével az egyik leghatékonyabb külső faktor, amely elősegítheti a demokrácia hosszú távú konszolidációját. Az elmúlt években az ukrán újságírás professzionális jellege, valamint a nemzetközi standardok figyelembevétele is megfigyelhető. Ukrajna periférikus, különösen a Régi-

ók Pártja által ellenőrzött keleti területeken a sajtószabadság bizonytalan lábakon áll, az újságírókat napjaikban is zaklatják, és még mindig egyre több jel mutat arra, hogy a régi újságíró gárda megvesztegethető.

A szerző arra a következtetésre jut, hogy az ország deszovjetizálására tett kísérletek heves ellenállásba ütköztek az ukrán társadalom szovjetbarát köreiben, a helyi kommunisták és Moszkva hathatós támogatása eredményeképpen. Hatékonyan képesek mobilizálni az oroszbarát tömegeket a demokratikus erőkkal és reformokkal szemben. A demokratikus agenda sikere az ukrán nacionalizmus és az eltérő de-szovjet ellenes lehetőségek ötvözésével valósulhat meg. Az átmenet sikere nagymértékben függ a demokratikus vezetők képességeitől is, hogy különbséget tudnak-e tenni az emberek hétköznapi gondolkodásában a de-szovjetizáció és a derusszizmus között, és ezáltal leszerelik-e a szovjetofil és a russzofil nacionalista mobilizáció szorosan egybefüggő mozgatórugóit.

Az átmenet gazdaságpolitikája

A gazdaság liberalizálását vizsgálva megállapítható, hogy Ukrajna 1990-es évekbeli fejlődése alátámasztja a PDT azon elvét, amely szerint a „gazdasági reformok önmagukban nem biztosítékok a demokrácia sikeréhez”, de bevezet(het)ik a magántulajdont, az öngondoskodást, amelyekkel hozzájárulnak a demokrácia alapjaihoz. Valójában a privatizáció és a piacgazdaság bevezetése létrehozta a gazdasági pluralizmust, bár nem csökkentette a túl-burjánzott, mindent behálózó állami korrupció mértékét.

Külső tényezők és hatásaik

Ukrajnát gyakran a Kelet (Oroszország) és Nyugat (euroatlanti közösség) között elhelyezkedő (komp)országként szokták jellemezni. Ez a kompozit státusz: a külső hatásokat és befolyásolási kísérleteket figyelve különösen fontossá teszi Európa második legnagyobb területű országát. Törökországhoz hasonlóan Ukrajna is két eltérő értékrendszer és geopolitikai orientáció határán helyezkedik el. Az előbbinél az iszlám, az utóbbinál az orosz imperializmus jelent veszélyt az ország nyugati értékeire. Ukrajna az elmúlt időszakban számos – elsősorban gazdasági – területen megerősítette kapcsolatát a Nyugattal. Ez a kapcsolat még erősebb is lehetne, amennyiben Oroszország az elmúlt években nem kezdett volna kiegyensúlyozó lépésekre, vagy amennyiben a Nyugat rámenősebb politikát folytatott volna Ukrajna irányában Oroszországgal szemben.

Összességként megállapítható, hogy a nyugati szomszéd Lengyelország önmagában nem elég erős ahhoz, hogy az ukrán demokratizációs

folyamatot véghezvigye, amíg az Egyesült Államok a térség stratégiaiilag fontosabb kérdéseivel van elfoglalva. Az Európai Unió a bővítéssel kapcsolatban Ukrajna tekintetében nem a Balkánon vagy Törökországban ismert tagság lehetőségét alkalmazza, ami Ukrajna különleges helyzetével (az orosz reakciókkal) is magyarázható. Feltehetőleg Brüsszel az orosz nemzetiségi problémát és ezáltal az orosz tagság elvi lehetőségét sem akarja behozni az unió területén belülre. Az egykori francia köztársasági elnök, Giscard d'Estaing 2005-ben nyilvánvalóvá tette, „Ukrajna azon része, amelyet európai karakterek jellemeznek, ez az egykor Lengyelországhoz – korábban a Lengyel-Litván Államszövetséghez – tartozó területek európaizálódhatnak. Azon a térség, amely a Dnyeperen túl és az ország déli vidékén találhatók orosz jellemzőkkel rendelkeznek, ezért ezek a területek, így Ukrajna egésze is, addig nem lehet az EU része, amíg Oroszország nem lesz az unió tagja. Ezért Ukrajna az Európai Unióval az Európai Szomszéd-ságpolitika keretében működik együtt.

Az ukrán demokratizációs folyamatot, két fő probléma határozza meg. Egyrészt a jogállamiság a *sine qua non*-ja a demokratikus átalakulásnak, ezért a nemzeti és nemzetközi tényezőknek minden erejével ezt elő kell segíteni. Másrészt a demokratikus értékek és alapelvek előmozdításához erős belső elkötelezettség szükséges, amely képzésekkel és programok, konferenciák, diákcserék szervezésével valósulhat meg.

Kiss Balázs

A határellenőrzés kijátszása: román és moldovai emigránsok az Európai Unióban

Culic, Irina: Eluding Exit and Entry Controls: Romanian and Moldovan Immigrants in the European Union = East European Politics and Societies, Vol. 22, No. 1, 145-170. p.

Az uniós alkotmányt ellehetetlenítő francia és holland népszavazás eredményét egyrészt az alkotmányról való hiányos ismeretek, másrészt a bevándorlás keltette félelmek számlájára írhatjuk. Az európai politikai elitek hosszú időn keresztül nem vették figyelembe állampolgáraik véleményét, ami az európai folyamatok további lassulásához vezethet. Az Európai Bizottság ugyanakkor meg volt győződve arról, hogy a bővítési folyamatnak továbbra is haladnia kell, mivel Délkelet-Európában a legjobb biztonsági garancia az, ha minél több államot sikerült az EU-ba integrálni. Az állam-

polgárok véleményét persze a két népszavazás után jobban figyelembe kell venni, ezért az EU több figyelmet fordít tájékoztatásra és a társadalmi párbeszédre. A régi EU-államok polgárainak egyik legnagyobb félelme ugyanis az egységes munkaerőpiac létrejötte volt. Ráadásul sokan a növekvő bűnözést, a növekvő társadalmi feszültségeket és a terrortámadásokat részben az új EU-polgárokkal asszociálják. Így több régi EU-tagállam is szigorított bevándorlás-politikáján és munkaerőpiac-politikáján. De egységes európai politika híján az egyes tagállamok intézkedései nem vezettek komoly sikerhez.

A jelenlegi bevándorlás-politikai folyamatokat többen is a „korlátozási tézissel” magyarázzák, vagyis a gazdag államokban a bevándorlás a szélsőséges politikai pártok megerősödéséhez és a kormányzati politika szigorodásához vezet. Más elemzők viszont éppen a kormányzati szigorítások alacsony hatékonyságára hívják fel a figyelmet, amit a nyugati államok önkorlátozó jellege okoz. A globalizáció is abba az irányba mutat, hogy a nyugati államok egyre kevésbé lesznek képesek ellenőrizni a munkaerőpiacot.

A közvélemény-kutatások szerint a románok három területen vártak változást országuk EU-csatlakozásától: a közös európai munkaerőpiachoz való csatlakozást, gazdasági fejlődést, illetve a demokrácia megerősödését. A 2003-as és a 2005-ös csatlakozási szerződések megengedték a régi EU-tagállamoknak, hogy legfeljebb hét évig korlátozásokat vezessenek be munkaerőpiacukon. A csatlakozás óta eltelt években a munkaerő szabad áramlása továbbra is a legkényesebb kérdések közé tartozik. Nagy-Britanniában, Írországbán és Svédországbán, ahol semmilyen korlátozást nem vezettek be, az új tagállamokból érkező munkaerő pozitív változásokat hozott. A jóléti rendszert alig terhelték meg, mivel többségük fiatal, gyermeket nem nevelő ember, viszont a gazdaság felpörgetésében komoly szerepet játszottak.

A korlátozások ellenére sok román és moldovai dolgozik ma a régi EU-tagállamok valamelyikében, általában fekete munkásként.³ Többségük alkalmi munkákat végez. A románok számát illetően pontos adattal nem rendelkezünk, különböző 2003-as becslések egy és két millió közötti adattal kalkulálnak. A román vendégmunkások által hazaküldött pénzeszszegeket 1,5 és 2 milliárd dollárra teszik évente, ami kb. a GDP 3,3 százalékát teszi ki. 2002-ben hivatalosan 1,2 milliárd dollár érkezett haza vendég-

³ Bár a cikk 2008 tavaszán jelent meg, valószínűleg még Románia EU-csatlakozása előtt íródott. Mint az köztudott, azóta a helyzet nagymértékben megváltozott: egyrészt jóval több román állampolgár dolgozik az EU-ban, másrészt többségük már nem feketemunkás. *A szerk. megjegyzése.*

munkásoktól. 2006-ban viszont már összesen 4,3 milliárd eurót küldhettek haza a román vendégmunkások.

A moldovai vendégmunkások számát 600 000 és 1 millió közé teszik, de közülük csak 80 000 dolgozik legálisan. A legtöbb moldovai Oroszországban, Ukrajnában, Romániában és a dél-európai országokban dolgozik. A gagauz kisebbség tagjai gyakran Törökországba mennek dolgozni. 2002-ben a moldovai vendégmunkások 268 millió dollárt utaltak haza, ami az ország GDP-jének 16,5 százalékát tette ki, de ha a nem hivatalos pénzmozgásokat is figyelembe vesszük, akkor ez az arány akár a duplájára is nőhet.

Az utóbbi években egyes EU-tagállamok és az Európai Bizottság is arra biztatta az EU államait, hogy nyissák meg munkaerőpiacukat, mivel így elkerülhető lenne az illegális bevándorlás által okozott társadalmi feszültség. Az EU-nak viszont nem sikerült komoly eredményt elérnie a bevándorlás szabályozásában.

A románok és moldovaiak legkedveltebb EU-s célországai Olaszország, Spanyolország, Nagy-Britannia, Németország és Magyarország voltak. Magyarország hagyományosan az erdélyiek, gyakran magyar nemzetiségűek számára vonzó célpont. A Magyarországra irányuló bevándorlást a budapesti kormány is elősegíti. Németország, ahol az állampolgárságot a jus sanguinis elve alapján igényelhető, elsősorban a német nemzetiségűek körében volt népszerű, különösen a nyolcvanas és a kilencvenes évek során. A rendszerváltozás előtt az 1977-es NSZK-román egyezménynek köszönhetően, 1989 után pedig a szabadabb határok miatt vándorolt sok román állampolgár Németországba. Ugyanakkor Németország nem szívesen ad állampolgárságot a vendégmunkásoknak, és különösen szigorú az EU-n kívülről érkezőkkel szemben. Kivételt képeznek bizonyos szakmák képviselői, különösen az információs technológiai szakemberek. A Németországba bevándorló román IT-szakértők a második helyet szerezték meg az indiaiak után.

Olaszország és Spanyolország az utóbbi években lettek kedvelt román és moldovai célpontok. Mindkét ország elég tapasztalatlan a bevándorlók terén, mivel korábban inkább a kivándorlás volt jellemző rájuk. Mind Olaszországban, mind Spanyolországban megnövekedett az igény alacsony képzettségű munkások iránt, magas a fekete gazdaság aránya, az állami ellenőrzés pedig felkészületlen, így az illegális bevándorlók könnyen találhattak munkát. A nyelvi hasonlóság is sokat segít a románok és moldovai bevándorlóknak.

A spanyol hatóságok egyik válasza az illegális bevándorlásra a törvényesítés volt. A legalizálás egyik legfontosabb haszna a gazdaság kifehéritése. Az ecuadoriak után a románok voltak a második legnagyobb csoport, akik a legalizálási programra jelentkeztek. A legalizálás mellett a másik

fontos eszköz a spanyol kormány kezében a munkaerőpiacra való bejutás megkönnyítése volt, az ún. munkakeresési vízum bevezetésével.

Olaszországban az illegális bevándorlók legalizálása után a románok lettek a legnagyobb külföldi származású csoport. Az olasz kormány egységesítette a bevándorlási és a munkaügyi hivatalokat is. Moldovával pedig egy olyan megállapodást írt alá, amelynek értelmében évente 5000 moldovai vállalat legalisan munkát. Románia több EU-állammal írt alá szerződést a bevándorlás szabályozásáról, a bevándorlók társadalombiztosításáról és munkavédelméről. A fogadó államok hatóságai olyan szabályozást fogadtak el, ami a feketén dolgoztató vállalatokat tette felelőssé. Spanyolországban magas pénzbírság, Olaszországban a pénzbírság mellett elzárás is fenyegeti azokat a munkaadókat, akik illegálisan foglalkoztatnak munkásokat. Ezzel párhuzamosan Románia is megpróbálta csökkenteni az illegálisan kivándorló munkásainak számát. 2002-től a Romániából való kilépéskor az állampolgárnak bizonyítania kellett szállásának, retúrjegyének és az utazás fedezetéhez szükséges pénzösszeg meglétét. A vízumuk lejártá után hazatérőkre, illetve a külföldön bűncselekményeket elkövetőkre útlevelük bevonása várt. A gyerekkereskedelem elleni harc nyomán különösen megnehezítették a szüleik nélkül utazó gyerekek sorsát. Bár ezen intézkedések sok román illegális nyugati munkavállalását akadályozták meg, számos „ártatlan” román turista és különösen magyar nemzetiségű polgár nyaralását tették lehetetlenné.

Ugyanakkor a román migránsok száma a vízumok eltörlése után nem emelkedett, a szigorított határellenőrzés bevezetése után pedig nem csökkent, ami azt mutatja, hogy az illegális migráció hálózata igen jól működik az 1990-es évek óta. A román bevándorlók különböző stratégiákat fejlesztettek ki, amivel ki tudták kerülni a szigorú határellenőrzést. Az egyik ilyen módszer az állásmegosztás, ami azt jelenti, hogy egy adott állást négy különböző ember tölt be az év során. Mindannyian csak a megengedett három hónapig maradnak. Ennek a módszernek az az előnye, hogy nem kell állást, szállást és társadalmi kapcsolatokat keresni. A külföldi tartózkodást fedező összeg bemutatására is komoly illegális iparág épült ki, általában buszsofőrök részvételével. Klienseik a legtöbb esetben nem tértek vissza a megengedett három hónap után. Az EU-ba való bejutásnak szintén elterjedt formája volt az egyetemen való tanulás. Ugyan a tandíjak miatt ez a módszer bizonyos pluszkiadásokkal jár, de kényelmesen ki lehetett vele húzni azt az időszakot, amíg törvényes munkavállalási engedélyt nem kap az illető. Egy másik módszer a hivatalosan meghirdetett legalizálási időszakot használta ki. A legalizálási időszak alatt érkező románok azt állították, hogy már évek óta feketén dolgoznak, ezért törvényesítésért folyomottak, változó sikerrel.

A mai migrációs kutatások központi kérdése az, hogyan tudják a liberális demokráciák összehangolni a magán- és a társadalmi érdekeket, tehát hogyan lehet harmonizálni a gazdaság bevándorlókra támasztott igényét a migráció okozta társadalmi feszültséggel. A román és moldovai vendégmunkások jól példázzák ezt a konfliktust. A befogadó országok két módon reagáltak a román és moldovai migránsok megjelenésére: egyrészt az ellenőrzést megpróbálták a bevándorlók anyaországaira is kiterjeszteni az EU, illetve bilaterális megállapodások segítségével, másrészt megkönnyítették a legális munkavállalást.

Mind Románia, mind Moldova elismeri, hogy külföldön dolgozó állampolgárainak komoly szerepük van az ország gazdaságában, és a visszatérő migránsok jótékony hatást fejtenek ki a munkahelyi kultúrára. Éppen ezért meglepő, hogy egyik ország sem rendelkezik olyan programmal, ami segítené a visszatérő migránsokat az újbóli beilleszkedésben.

Varga-Kuna Bálint

Bosznia és Hercegovina múltjához méltó multiethnikus jövőjéért!

Kastler, Martin: Bosnien und Herzegowina – ein Plädoyer für eine multiethnischenn Zukunft. = Politische Studien. Jg. 59, 2008. H. 418. 79-85. p.

A szerző gyakorló politikus, az Európai Parlament néppárti képviselőjeként tevékenykedik, és ebben a minőségében többször megfordult a helyszínen is. Írása a Balkán és Németország közötti hagyományos partnerség jegyében vet aggódó pillantást a bosznia-hercegovinai konszolidáció pillanatnyi állására. A Német Szövetségi Köztársaság nemcsak Bosznia és Hercegovina – már a nemzetközi biztonsági erők kötelékében vállalt erőteljes részvételével – egyik legfontosabb külpolitikai partnere, de a küzdelmesen létrejött posztjugoszláv szuverenitás tízegynéhány éves fennállása óta meghatározók a kapcsolatok gazdasági tekintetben is. Különösen imponáló az árucseré ütemes növekedése. Egykor a német márkához kötött, azonos nevű fizetőeszköze szilárdan őrzi bevezetésekor beállított értékét.

Bosznia és Hercegovina területi és politikai egysége, amelyet a délszláv háború féktelen tombolásának ebben a régióban véget vető daytoni békeszerződés alapozott meg a szerb, illetve a föderatív horvát-bosnyák entitás egymás mellé rendelésével, a szuverén és a közös parlamentekkel, valamint kormányokkal, illetőleg a háromtagú államelnöki intézménnyel, egyre erősebb szakítópróbának van kitéve a dominanciáért folyó versengés

fokozódásával. Újra kiéleződnek a belső ellentétek, bosnyák központosító, egyeduralmi és szerb önvédelmi, szeparatista törekvések kerülnek felszínre, és méltatlanul háttérbe szorulnak a kétségkívül törpe kisebbséget alkotó horvátok. Az érdemi konszolidálódás elhúzódását jelzi a gyakorlati kérdésekben a működőképesség érdekében teljhatalommal felruházott ENSZ-főmegbízott funkciójának határozatlan idejű meghosszabbítása. A legtöbb fél látja: a struktúrák, a nyomasztóan bürokratikus, egyben mérhetetlenül költséges, ugyanakkor a gyenge hatékonyságú intézményesség és önmagában az alkotmány átigazítására vagy megújítására volna szükség, ha sikerülne konszenzusra jutni egymással az elképzeléseket és megoldásokat illetően. Az etnikumok intézményes szétválasztása sajnálatosan a napi gyakorlatban is szinte teljes elkülönülésükhöz vezetett. A legérzékenyebben kezelendők az identitásában nehezen körülhatárolható, legtöbbet szenvedett és relatív (48% körüli) többséget alkotó bosnyák etnikum elvárásai, a legproblematisabb a Belgráddal összekacsintó szerbek – nyilvánvalóan az elszakadást célzó – igénylistája. A szerbek (és belgrádi tanácsadók?) számára új hivatkozási alapot ad a koszovói önrendelkezési törekvések sikere. Elterjedt vélekedés szerint a belgrádi vezetés, legbelül tudomásul véve Koszovó elvesztését, a Boszniai Szerb Köztársaságra helyezi át „nemzetmentő” szerepjátékát. (Az így labilissá vált helyzetben Németország fontolóra is veszi rendelkezésre bocsátott biztonsági csapatkontingensének egyszer már elhatározott és meg is kezdett csökkentésének felfüggesztését.)

Gazdasági területen sem kevésbé kritikus a helyzet. A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) fejlesztési támogatási bizottsága (DAC) kimutatásaiban (a balkáni államok többségével együtt), „fejlődő országnak” jegyzett mandátumterület gazdasági-szociális struktúrái mintha egyáltalán nem kifelé mozognának az impérium- és rendszerváltás utáni gödörből. A váltás-szakaszukat élő országok gazdasági-politikai átalakulási folyamatát figyelő német Bertelsmann-alapítvány friss státusz-indexében a volt Jugoszlávia államai közül Bosznia és Hercegovina zárja az európai rangsort a világranglista 40. helyével, a menedzsment-indexben pedig a 81. helyen szerepel, miközben mindkét adat volt már előnyösebb is a két évvel korábbi mérésben. Különösen rossz osztályzatot kap a túlságosan tagolt és kiterjesztett intézményi korrupció-veszélyeztetettség.

Bosznia és Hercegovina természetesen helyet kapott az európai felzárkóztatást segítő, 1999 óta működő Délkelet-európai Stabilitási Paktummal érintett országok sorában, 2006-ban pedig megkezdődtek a stabilizációs és társulási szerződés megkötésére irányuló tárgyalások, amelyek két év múltán le is zárultak – elsőként a balkáni országok közül, viszont kétséges, hogy mikor jutnak el a parafálásáig. A daytoni szerződéssel létrehozott állam pillanatnyilag az európai integráció sereghajtójává vált. Az ország

átalakítási előmenetelét illetően talán további reményekre jogosít a stabilitási paktum legújabb keletű átszervezése, illetve integrálása a konkrét regionális szempontokat előtérbe állító Délkelet-európai Együttműködési Folyamatba (SEECF). Az EU-csatlakozási kilátások a Nyugati-Balkán nagyobb részén mindazáltal egyelőre túlságosan távoliak vagy bizonytalanok ahhoz, hogy reálisan ambicionálhatnák Bosznia és Hercegovina politikai erőit és közvéleményét a reformfolyamatok tudatos és nyílt felvállalására, ennek érdekében pedig az összefogásra. Ehelyett az etnikumok közötti gyanakvás és ellenségeskedés jellemzi az állapotokat.

A bosznia-hercegovinai átalakulás lassulása és akadozása nyomán kockán forog a jelenleg mintegy 4 milliós, jobb sorsra érdemes nép jövője, vagy legalább is időben nagyon el húzódhat a sikerek beérése. A régió és egész Európa szempontjából óriási veszteség lenne, ha az 1990-es évek első felének tragédiáját követően új lehetőséget nyert szuverenitás – a kontinens egyik utolsó, nagy hagyományú multietnikus-multikulturális övezete – mégsem maradna talpon – „daytoni” struktúrájában vagy megfelelően továbbfejlesztett-átalakított formában. A jövő tényleges alakulásának kulcsa tulajdonképp az új generációk kezében van, és a nemzetközi közösség moderációs próbálkozásai, helyesen, elsősorban a fiatalságot veszik célba. Több civil szervezet, alapítvány, közöttük a müncheni székhelyű Hanns Seidel-Stiftung által (egyébként a nyugati Balkán egészére vonatkozóan) felkínált oktatási-nevelési programok („Európa-iskola”, „ifjúsági parlament”-mozgalom stb.) arra valók, hogy a világra nyissák a helyi horizontot, európai mintát adjanak, s hogy a helyi körülményekre figyelemmel újraélesszék az etnikai érintkezési pontokat. Mindenesetre nem szabad feladni a reményt, és dolgozni kell minden területeken, ahol csak lehetséges. Emellett vegyük számításba a balkáni szomszédoknál remélt, akármilyen csekély pozitív irányú elmozdulás lehetőségét is: ez végső soron Bosznia és Hercegovinában szintén serkentheti a folyamatokat.

Komáromi Sándor

Új vonal a balkáni homokban

Pettifer, James: New Line in the Balkan sand. = The World Today, No. 3, 2008. 24-26. p.

Koszovó függetlenségének kikiáltásával kapcsolatos akadályok egyre inkább leomlanak. Természetesek a gazdasági fejlődés lehetőségeivel, de számos új kihívással is szembe kell nézni Európá születőben lévő államá-

nak. Az „új” Oroszország és kelet-európai szövetségesei a délkelet-európai térség nem szövetséges országaiban a mindennapokat – amennyire csak tőlük telik – megnehezítik.

Már rég elmúlt az az idő, hogy az idősebb George Bush az elnöksége idején figyelmeztette Slobodan Milosevičet, Jugoszlávia akkori elnökét, Koszovó bármilyen megtámadásának a kockázatára, mivel a tartomány határait „lecövekeltnek” tekintette. Közel kilenc évvel később, meggyötört és megfáradt menekültek bolyongtak Priština központjában. Az ezredfordulón a szerb hadsereg és a brit légideszantosok a homokzsákok mögött elterülő bázisaikról ellenőrizték a koszovói területeket.

Manapság egészen más benyomás tárul elénk Prištinában. Az a múzeum, amely egykoron dohányzó katonai egységekkel volt tele, napjainkban régészeti kiállításnak ad helyet. Priština főutcáján sétálóutcát alakítottak ki, és a függetlenség kikiáltásának feltételezett napjára zászlókkal látták el az útmenti lámpaoszlopokat. Egy híres amerikai rapper karácsony előtt abban a stadionban koncertezett, amelyben nem is oly régen a háborús bűnökkel vádolt Arkan kapitány landolt helikopterével.

Koszovó megszenvedte az átalakulás nehézségeit, amely a Balkánt szemlélők számára nem hathat az újdonság erejével. Az új miniszterelnök Hashim Thaci januárban tárgyalásokat kezdett a NATO és az EU vezetőivel, a követendő politika lépéseiről. Az ekkor kötött megállapodás értelmében, megvárták a szerbiai elnökválasztás végeredményét a függetlenség kikiáltásával. Így próbálták megakadályozni a szélsőséges Szerb Radikális Párt vezetőjének, Tomislav Nikolićnak a győzelmét a szerbiai elnökválasztáson.

Gazdasági utasítás

A térség minden egyes döntése a nagyhatalmi versengés prizmáján keresztül is értékelhető. Valójában miért játszódik le ez a konfliktus a nyugati országok és a szerb-barát Oroszország között? Ez számos tényezővel magyarázható. Közülük a legfontosabb az alternatív politikák hiánya, amellyel elégedett lehetne a 95 százalékban albánok lakta terület lakosainak többsége. Másrészt azzal hogy, a Bush-kormányzat 2002-2003 között megbillentette Szerbia politikai berendezkedését. Feljogosította Oroszországot regionális befolyásának – a pánszláv hagyomány alapján történő – gyors térségbeli bővítéséhez.

A folyamatok háttérben valójában az állhatott, hogy az utcai demonstrációk hatására csupán, Milosevics és szűk körének kellett elvesztenie a hatalmát, miközben a régi politikai rend számos szereplője megnehezítette a szerb politika új irányvonalának a mindennapjait. Milosevics bukása után

a régi kormányzati struktúra a legtöbb területen érintetlen maradt. Oroszország befolyásának megnövelése mögött az a realitás húzódik meg, hogy az energiahordozók olcsó árának fejében az orosz gázóriás (Gazprom) megszerezte a szerb nemzeti energiaágazat vállalatainak jelentős részét. A parancsutasításos államkapitalista gazdaság újjáépítése az évtized elején Oroszországban és Kínában, új politikai és gazdasági modellt kínált fel a szerbeknek. A nyugati világ gyakran elfeledkezik arról a tényről, hogy a térség elsődleges árucikkeinek termelője Szerbia. Különösen a gabona, a faanyag és a szeszipari termékek, valamint a hús fontos termelője. A szerb gazdaság jelentős előnyöket könyvelt el az elmúlt években lezajlott élelmiszerárak világméretű drasztikus emeléséből. Az említett feltételekkel is magyarázható, hogy az EU tagság – Közös Agrárpolitika (CAP) keretében a kvóták bevezetése – nem kecsegtethet a jelenlegivel összevethető fejlődéssel. Ráadásul az energetikapolitika területén szerzett érdekeltségei révén, Oroszország az EU-tagoknál is jobban tudja befolyásolni Szerbia politikai életét.

Hosszú sötét árnyék

Ennek a háttérben az a kérdés merülhet fel, hogy vajon mennyire bővítheti befolyási övezetét Oroszország a Balkán déli térségében. Nyugat szempontjából sikerként könyvelhető el, hogy az USA nyomására tavaly sikerült megakadályozni a Gazprom albániai üzletét. Azonban az orosz befektetők érdeklődése az elmúlt időszakban megnőtt Montenegróban és valamivel kisebb mértékben Macedóniában is.

Koszovó központi geostratégiai helyzettel bír a Balkán déli részén. A függetlenség elnyerése erős amerika-barát politikával – egyedülként az iszlám világban – párosul, illetve NATO és EU szövetség tekintetében is ez jellemző.

Még nem igazán egyértelmű, hogy Koszovó saját hadsereget hoz-e létre a függetlenség elnyerését követően. Azonban tényként kezelhető, hogy a NATO hosszú távú katonai jelenléttel számol a térségben. Koszovó olyan országokkal van – tágabb értelemben – körbevéve, mint például Románia és Bulgária, ahol Putyinnak még számos lehetősége van arra, hogy az „orosz medve” érdekszféráját bővítse. Bulgária az orosz gázóriás, a Gazprom „hosszú sötét árnyéka” alatt működik, az ország EU-tagsága ebben a tekintetben nem lényeges momentum.

Koszovóban a 2004 elején lezajlott zavargások arra világítottak rá, hogy a koszovói szerbek és az ortodox egyház épületei a többségi albán társadalom szemében a legfőbb gátjai a függetlenség elnyerésének. A függetlenség a regionális problémák megoldásához nem jó megoldás, habár

ez szükséges lépés a térség teljes körű stabilizálódása felé. A gazdasági stabilitás elérése csak idő kérdése, aminek alapjait a terület ásványkincsei biztosíthatják. Koszovó legfőbb erőforrásai a szén, különösen az újonnan felfedezett lignitmezők, amelyek Kelet-Európa legnagyobb ilyen területei. Szintén vezető helyet foglal el Koszovó a cink, az uránium az ezüst és az arany bányászatában.

Igazi barátok

Számos térségbeli szereplőnek az az érzése támadhat, hogy Koszovót a szerbek által támogatott gazdasági és kulturális embargó fenyegeti a függetlenség elnyerése utáni időszakban. Szerbia a koszovói lisztkészlet 85 százalékát adja, továbbá a hússzükségletnek is jelentős része az északi szomszédtól származik. Ez a gazdasági kiszolgáltatottság nehézzé teheti Koszovónak a nemzetközi szervezetekhez történő csatlakozását.

Szerbia feltehetőleg az összes régi útlevelét kicseréli Oroszországhoz hasonlóan, ami megnehezítheti – szerb politikusok kijelentései alapján – az új állam lakói számára a szabad utazást. A koszovói albánok lassan kitalálják, hogy valójában kik is az igazi szövetségeseik. A szívük szerint az Egyesült Államok az első számú természetes szövetséges, továbbá Nagy-Britannia, Ausztria, Svájc, Németország és még néhány nyugati állam támogatásában bízhat az új állam. A Balkánon szövetségeseit Szlovéniában és Montenegróban találhatja meg. Franciaország Koszovó kérdését illetően Nicolas Sarkozy elnök alatt enyhén pozitív álláspontot képvisel. A latin országok, különösen Olaszország és Spanyolország, valamint az ortodox nemzetek közül Görögország és Ciprus a kapcsolatok fejlesztésére szorulanak.

Koszovóban az „új” orosz befolyási övezet határán a mindennapi élet nem lehet könnyű, ahogy egyszer Vojislav Kostunica szerb miniszterelnökként említette: „minden koszovói albán a függetlenség szó hangoztatásakor a szívükben sérti meg a szerbeket.”

Kiss Balázs

Balti-orosz viszony az EU védőszárnya alatt

Kempe, Iris: Die baltischen Staaten, Russland und die EU. Regionale Konflikte als europäische Aufgabe. = Osteuropa, Jg. 2008, No. 2. 53-63. p.

A '90-es évek elején függetlenné vált Észt-, Lettország és Litvánia EU-társulása jelentős mértékben erősítette a három balti állam pozícióit az Orosz Föderációval való viszonyukban. Egyidejűleg azonban el is mélyítette a balti-orosz ellentéteket, illetőleg bizonyos mértékig részint az EU és Oroszország, részint pedig az EU és a balti államok közötti viszony problematikájává avatta azokat. A változással lényegében egy, szoros együttműködésre ítélt, ugyanakkor vitás kérdésekkel is terhelt Moszkva – Brüsszel – Vilnius/Riga/Tallinn viszonyháromszög kialakulásáról beszélhetünk. A Baltikum érzelmi viszonya ezen belül Oroszországgal egyelőre változatlanul negatív. Ennek motívumai: a három, eladdig független szuverenitás 1941-es szovjet (a Molotov-Ribbentrop paktummal aláírt) annexiója, a hitleri hadsereg kiverése után a lakosság széles rétegeinek meghurcolása, számkivétele, ötven év elnyomó diktatúrája. Tünetei: az 1920-as észt-szovjet határvonal visszakövetelése, a szovjet „felszabadítás” ünneplésének elutasítása, a szovjet katonai emlékművek áthelyezése (Tallinn, 2007), bizalmatlanság a függetlenné váláskor visszamaradt orosz lakossággal szemben, nagyobb részüktől az új honosítás megtagadása stb.

A háromoldalú kapcsolatok fő tényezője ezzel szemben ma a balti államok felségterületén keresztül nyugatra irányuló energiaszállítás (zömmel földgáz, kisebb részt kőolaj és áram). Az EU Oroszország-politikája energiaszállítási érdekeltsége (földgáznál átlagosítva: az import 36,7 százaléka) okán eleve maximális kiegyensúlyozottságra törekszik. A gázfelhasználás teljes mennyiségét Oroszországból importáló balti országok számára (egyébként Finnországgal együtt) egyenesen életveszélyes függőség alakult ki: abszolút értelemben kiszolgáltatottak a szállítás biztonságának és árképzésének egyaránt. A csapdahelyzetből két irányban próbálnak kiszabadulni: Egyrészt igyekeznek gátolni elkerülő vezetékek építését, abból a megfontolásból, nehogy egy esetleges orosz gázbojkott egyedül a Baltikumot érinthesse. (Ezzel, persze, ellentmondásba kerülnek más EU-tag-államokkal.) Ennek a stratégiának megfelelő akció volt 2007-ben, hogy Észtország, miután a finnek és a svédek már elhárították maguktól a témát, a saját felségvizein megtagadta a hozzájárulást a kutatómunka megkezdéséhez a Balti-tengerfenéken át Németországba irányuló Északi Áramlat gázvezeték tervével kapcsolatban. Ezzel egyelőre blokkolta is a főként Németország által szorgalmazott elképzelést. Ismertek egyéb balti-orosz vita-

pontok is: vezetéken érkező orosz nyersolajat eredetileg lett, illetve litván kikötőkben (Ventspiels, Butinge) tankoltak továbbszállításra; 2001-től új orosz kikötő (Primorszk) vette át a főszerepet. Megzavarta a kapcsolatokat a Moszkva által kisajátított Jukosz-vállalat litvániai finomítójának sorsa is, melyre akkor már nem vonatkozhatott a kisajátítás, viszont orosz cégek helyett a lengyel olajvállalatnak sikerült felvásárolnia (2006). Az oroszok erre átlátszó indokokkal határozatlan időre leállították az olajszállítást.

A Baltikum szempontjából az energetikai kiszolgáltatottság másik el-
 lenszerének számít – leplezett formában – az orosz kisebbségeknek szóló
 engedmények megfelelő alku szerinti adagolása. Ez egyet jelent a háború
 utáni szovjetizálás és az erőltetett iparosítás során bevándorolt orosz la-
 kosság (Lettország: közel 30 %, Észtország 25%), magas EU-szinten is
 helytelenített túszerével. Az említett két országban a függetlenség
 elnyerését követően csak azok az oroszok kaptak feltételektől mentesen
 új állampolgárságot, akik, illetve akiknek felmenői már 1940 előtt balti
 állampolgárok voltak. A többiek számára ez az államnyelv megfelelő is-
 meretéhez kötött lehetőség maradt. Oroszország az emberi jogok megsér-
 téséről és diszkriminációról beszél. Észt, illetve lett részről engedménynek
 számít, amit maga az EBESZ is sürgetett: a nyelvelsajátítás hathatós segí-
 tése, a feltételek könnyítése (adminisztráció ingyenessége, oktatóhelyek,
 oktatói létszám biztosítása). Lettorszáiban – az Európa Tanács bíráló meg-
 állapítása szerint (2007) – az orosz kisebbség kétharmada, Észtországban
 9 százaléka még mindig „hontalan”. Litvánia „ütköztetője”, ahol az orosz
 lakosság aránya jóval 10 százalék alatt marad, és mindenki megkapta a
 honosságot: az ország geostratégiai kulcshelyzete, azaz a Kalinyingrádi te-
 rületet az Orosz Föderációtól elválasztó fekvése. Ám a honosított oroszok
 sem élveznek egyelőre egyik államban sem tulajdonképpeni identitásuk-
 hoz fűződő jogokat.

A balti-orosz kapcsolatok ma kölcsönösen kiegyensúlyozott elemei:
 viszonylag alacsonyan tartott eladási ár – az orosz Gazprom szolgáltatói
 részesedéseért cserébe; Inculkans (Lettország) hatalmas földalatti tároló-
 jának közös használata. Erre építve és a továbbfejlesztés érdekében a bal-
 ti államok, Lengyelországgal is társulva, aktív szerepet vállalnának egy
 egyeztetett, EU-szintű keleti politika meghatározásában. Ennek centrális
 eleme lehet az energiapolitika, viszont az EU egyelőre távol áll a valóban
 közös energiapolitika kialakításától. A közös nevező meglenne abban a te-
 kintetben, hogy Oroszország és összességében az EU egyaránt érdekelt az
 energiaüzletben, hiszen az orosz állami bevétel egyötöde származik ebből,
 az EU-nak pedig szüksége van az energiára. Csakhogy országsoporton-
 ként más és más a rövid távú, konkrét szándék és elképzelés: például Fran-
 cia- és Németország mint két legintenzívebb igénylő és vásárló külön is

egyezkedne Oroszországgal, másokat mintha egyáltalán nem is érdekelné a dolog (van más energiaforrásuk?!). A Baltikumot Lengyelországgal közösen közéről érinti, de szeretnének megfelelő biztosítékokat a gyakorlat számára. Ezért az első között szorgalmazták a közös energiapolitikát és azzal együtt az érdemben egyeztetett keleti politikát. A keleti politikának – gazdasági vonatkozásban és azon túl – nemcsak része, de fontos eleme is az Oroszország-politika. Egy kellően célirányos és hatékony Oroszország-politika ugyanakkor elképzelhetetlen komplex keleti (együttműködési, esetleg társulási távlatot nyitó, illetve azt felerősítő) politika nélkül, kiterjesztve az EU határain kívül eső térség egészére, de főként Ukrajnára. Emellett Litvániának igen jó együttműködési esélyei nyílnak egy, a jelenlegi egyeduralmi viszonyaitól megszabaduló, jobb sorsra érdemes Fehéroroszországgal is, amelynek ellenzékét ma a leghatározottabb formában felkarolja. Nevezhetjük ezt balti értelemben akár szomszédság-politikának is. A balti államok elhelyezkedésüknél fogva készek ebben regionális szerepet vinni.

Komáromi Sándor

Lokalitás és mobilitás a belorusz nemzetépítésben: a *Tutejšašč-taktika*

Pershai, Alexander: Localness and Mobility in Belarusian Nationalism: The Tactic of Tutejšašč = Nationalities Papers, Vol. 36, No. 1 (March 2008), 85–103 p.

Alexander Persaj tanulmánya a belorusz (fehérorosz) nemzeti önazonosság és a magyarra leginkább talán „helybeliségként” fordítható *tutejšašč*-fogalom, illetve az általa jelölt sajátos identitás- és magatartásforma közötti sokrétű kapcsolatot járja körül. A szerző legfontosabb állítása szerint a *tutejšašč* a kulturális ellenállás egyfajta megjelenési formája, amelynek segítségével a belorusz népesség olyasfajta nemzeti identitást volt képes az évszázadok alatt kifejleszteni magának, amely lehetővé tette, hogy az általuk lakott térségben hatalmi pozícióban lévő különféle nemzetek és államok törekvéseivel szemben is bizonyos fokú társadalmi mobilitást tudjon biztosítani a tagjai számára.

A történelem folyamán a beloruszok által lakott térséget számos multiethnikus állam és birodalom uralta, kezdve a Litván Nagyfejedelemségtől a lengyel *Rzeczpospolita*n át a cári Oroszorszáig, majd a Szovjetunióig. Az egymás után következő impérium- és határváltozások mind-mind nyomot

hagytak a népesség nyelvi, kulturális és vallási összetételén, masszívan homogén belorusz kultúráról a korszakban ezért nemigen lehet beszélni. A történelmi széttöredezettséggel ellentétben a belorusz kollektív identitás számára a *mások* (államától, birodalmától, politikai berendezkedésétől stb.) való függés állandósult érzete ugyanakkor nagyon is egységesítő erővel bírt. A „helybeliség” értéke tehát az idő előrehaladtával egyre nagyobb jelentőséget nyert a beloruszok számára, hiszen amíg a beloruszlakta területek az idők során, a szó szoros értelmében, „nem mozdultak el” a helyükről, addig a beloruszok időről-időre más és más elnevezésű és kiterjedésű állam vagy birodalom lakóivá váltak.

A *tutejsašč* és fogalmi párja a *tutejsya* (azaz a „helybeli” vagy „idevalósi emberek”) által jelölt „ittség” és „idevalósítás” jelentése – ahogy a múltban – úgy a mai napig is számos értelmezési kísérletet tesz lehetővé. Egyesek szerint az etnikailag jobbára beloruszlakta területek elhatárolására jött létre már a Litván Nagyfejedelemség felszámolása korában, valamikor XVIII. század második felében. Ennek értelmében a magukat korábban az állam nevéről litvánnak nevező, még prenacionális állapotban lévő belorusz (litvin) népesség kezdte el a *tutejsy* (azaz az „idevalósiak”) önelnevezést magára alkalmazni. Mások inkább az uralkodó pozícióban lévő lengyel ajkú nemességtől és orosz adminisztrációtól való elkülönülésüket hangoztató vidéki népesség pragmatikus és egyben diplomatikus reakciójára helyezi a hangsúlyt vele kapcsolatban, amelynek segítségével az alsóbb néprétegekhez tartozók a társadalmilag felül lévőkkel szembeni távolságukat érzékeltették. Ez az elkülönülés egyben állandóságot és földközelséget is jelentett számukra azokban az időszakokban, amikor az államhatárok és rezsimek egyetlen emberöltőn belül akár többszöri változáson is keresztülmentek. Amíg egyesek a rurális belorusz népességnek a politikai változásokkal szembeni érdektelenségét és közönyét emelik ki a *tutejsašč* értelmezésével kapcsolatban, addig mások hajlamosak inkább egyfajta passzív hazaszeretetként értelmezni, amelynek köszönhetően a beloruszok kellő öntudattal utasíthatták el közvetett úton, hogy a lengyel vagy az orosz nemzetiséghez tartozónak sorolják be őket. Vannak azonban olyanok is, akik – épp ellenkezőleg – a beloruszok elnemzetlenítésének a tragikus gyakorlatként értelmezik a *tutejsašč*ot. A legtöbben azonban mégis a belorusz nemzeti és kulturális egység és önazonosság megőrzését lehetővé tévő eszközként tekintenek rá, amely ugyanakkor az adott területen élő lakosság összességére is vonatkoztatható, ezáltal a sematikus mi-ők ellentétre építő nemzeti kategóriákkal való merev azonosulásnál egyben tágabb értelmezési keretet is képes biztosítani.

A *tutejsašč*-diskurzus kialakítói és (át)alakítói között egyaránt találunk tudósokat és tudományon kívülről jöttket, ahogy nacionalistákat és

nem nacionalistákat egyaránt – megfogalmazói azonban sohasem azonosak maradéktalanul azokkal, akikre vonatkoztatják a fogalmat, vagyis az egyszerű vidéki földműves belorusz népességgel magával. Kétségtelen tény, hogy a belorusz értelmiséget, tudományos és kulturális elitet – immár több mint egy évszázada – sokkal inkább foglalkoztatja a *tutejsašč* és a belorusz nemzeti identitás vagy „beloruszság” közötti kapcsolat mibenléte, mint a belorusz népességet magát. Az értelmiségi, akadémiai és elitista *tutejsašč*-konceptciók társadalomtörténeti vizsgálata ugyanis rámutat arra, hogy a XIX. században a terminust elsősorban az alsóbb néposztályba tartozó népesség leírására használták. A belorusz nacionalisták első generációja még egy önálló Beloruszia (és nem egyfajta *tutejsašč*) létrehozása érdekében szállt síkra, miután a korábbi litvin identitást nyújtó államalakulat megszűnt létezni. Az értelmiségi elit emellett hamarosan a belorusz nyelv mint kulcsfontosságú identitásjelölőben látta céljai elérésének az eszközeit. A nagyrészt írástudatlan belorusz népesség által beszélt nyelv azonban egyfelől korántsem volt egységes (a belorusz irodalmi sztenderdet csak a XX. század elején rögzítették), másfelől, szituációtól és a beszélőpartnertől függően, a belorusz parasztság több (így lengyel, orosz vagy – a városokban – akár jiddis) nyelvű kommunikációra is képes volt.

A későbbiekben, a XX. század viszontagságai közepette, a depolitizált és denacionalizált *tutejsašč* kínálta önmeghatározási kategória kiváloán alkalmas eszközül szolgált – a század elejétől immár tömeges méretekben is belorusz identitásúvá vált – népesség számára, hogy elkerüljék a cári, illetve szovjet hatóságok oroszosítót, valamint (a két világháború közötti északkelet-lengyelországi területeken) a lengyelesítő szándékokkal való komolyabb konfrontálódás kényszerét.

A *tutejsašč* mint önmeghatározási kategória növekvő népszerűségét az is nagymértékben előremozdította ugyanakkor, hogy a társadalmi mobilitás elősegítése irányában hatott. A cári hatóságoknak a belorusz kis- és középnemességre rótt kötelezettsége, amelynek értelmében a nemesi státuszukat továbbra is fenntartani kívánó személyeknek oklevéllel kellett igazolniuk nemesi származásukat, számos belorusz kis- és középnemest fosztott meg nemesi jogállásától és ezáltal birtokától. A földjeiket vesztő nemesekkel együtt számos belorusz paraszt is arra kényszerült, hogy korábbi uraihoz hasonlóan, ő maga is a városokban találjon új megélhetési forrást a családja számára. A beloruszlakta területeken fekvő városok lakossága ráadásul igen jelentős részben (néhol 50-60%-ban is) zsidókból állt, akik mellett nem csekély számú tatár is a városokban telepedett meg. A zsidók számára kijelölt ún. letelepedési zónában élő, nem belorusz gyökerű városlakó népesség számára (a deklasszált beloruszokhoz hasonlóan) ugyancsak pragmatikus választásnak tűnt az orosz vagy lengyel és a hozzájuk kapcsó-

lódó társadalmi szerepek, illetve bármilyen felülről szigorúan szabályozott státusz helyett a *tutejsašč* kategóriával való azonosulás. Mindez a folyamat az 1920-as évektől kezdve egyre nagyobb méreteket öltő iparosodással és urbanizációval csak tovább erősödött. Mindeközben a XX. század fordulójára immár osztállyá szerveződő belorusz értelmiség az orosz és lengyel nemzettel szemben meghatározott és velük egyenrangúnak számító belorusz nemzet önállósága érdekében lépett fel, ami természetesen egyfajta szakítást jelentett a *tutejsašč* képviselte koncepcióval. A *tutejsašč* kategória ereje ugyanis éppen abban a taktikában rejlett, amelynek segítségével a beloruszlakta területek népessége felforgatta és kijátszotta a mindenkori hatalmon lévők által rájuk kényszeríteni akart társadalmi és nemzeti struktúrákat, és ezáltal ügyesen fenntartotta a maga társadalmi mobilitását és kulturális alkalmazkodóképességét.

A *tutejsašč* mint a belorusz nemzeti identitás alapvető szervezőelve egyben arra is rámutat, hogy a belorusz nemzeti identitás sokkal inkább egy adott területiséghez, mintsem valamely konkrét nyelvhez, valláshoz vagy akár pontosan definiált politikai határokhoz kötődik. Ezáltal egy sajátos kollektív önazonossági formát jelenít meg a nemzetállamok által kanonizált hagyományos attribútumok (azaz a nép, nemzet és állampolgárság jelölte kategóriák) életképes alternatívájaként, valamint lehetővé teszi, hogy hordozói a fennálló uralmi és elosztási rendszerek ügyes felforgatásával optimálisan ki tudják használni az általa biztosított társadalmi mobilitásból fakadó előnyöket.

Lajtai L. László

Közép-Ázsia és a szovjet örökség: váltás és folytonosság

Halbach, Uwe: *Das Erbe der Sowjetunion. Kontinuitäten und Brüche in Zentralasien.*
= Osteuropa, Jg. 2007. H. 11. 77-98. p.

A Szovjetunió felbomlása során függetlenné vált közép-ázsiai tagköztársaságok, Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán lényegesen nehezebb vagy legalább is összetettebb feltételekkel léptek az önrendelkezés útjára, mint európai társaik. A különválás pillanatában valódi demokratikus átalakulásra voltaképp senki sem számított. Csak az volt a kérdés a megfigyelők számára: vajon ezek az új türk államok a szekuláris Törökország vagy inkább az iszlamista Irán uszályába kerülnek-e? Kezdetben voltak erre is és arra is utaló jelek („Turk Commonwealth”-terv, Orga-

nisation of the Islamic Conference stb.). Ám váltás helyett, sokak meglepetésére, az a patrimoniális-nepotista mozgásirány vált dominánssá, amely e tájakon már a Brezsnyev-korszak tespedését is színezte, és sok tekintetben a szovjet rendszer előtti időkre, a klánok világára nyúlt vissza. A sztálini időkben kíméletlen eszközökkel végigvitt kultúrharc ellenére a felszín alatt tovább hatott a legtöbb archaikus csökevény, és Moszkva beletörődése mellett beszüremkedett az általa diktált kollektív formákba. Ami az iszlám nyílt visszatérését illeti, ez már az afganisztáni kaland nyomán mutatkozni kezdett, mint a tadzsik-kirgiz-üzbégi határszöglet – a Fergána-völgy – mozgalmaiban. Szépirodalmi köntösben már az 1960-as évektől elhíresült az „örökség” – a mentális identitás – felélesztését célzó küzdelem, amely később a kirgiz Csingiz Ajtmatov műveiben emelkedett a tetőpontjára. Ilyen értelemben a függetlenné válással különösebben markáns váltásnak nem is volt aktualitása, csak nem volt többé szükség leplezésre, nyíltan meg lehetett hirdetni az „újragyökeresítés” programját.

Gazdaságilag lehúzó a szovjet örökség a kolonialista elemekkel társult belső modernizáció és globalizáció fejlődési deficitje nyomán. A monokultúrás fejlesztés (lásd gyapottermesztés) visszavetette az élelmiszertermelést, rablógazdálkodásba kezdett a vízkészlettel, ökonómiai károkkal és veszélyekkel terhelte a térséget. A Moszkvából diktált gazdaságpolitika visszahúzta a burjánzó árnyékgazdasággal is gyengített gazdasági növekedést. A GDP-érték a '80-as években az uniós átlag fele körül mozgott. A gyermekhalandóság helyenként az afrikai arányokhoz közelített. Ebben az időszakban kaptak köztársasági vezetők a lojalitásért cserébe egyre szabadabb kezet az uralmi stílus, a helyi módszerek alakítására, a statisztikai mutatók kezelésmódját is beleértve. A Gorbacsov-féle „glasznosztj” erre felé nem ért el eredményeket, csak ellentéteket szült.

A kolonizációs törekvés velejárójaként szabadult el az európai részekről történő, zömmel orosz bevándorlás az ázsiai köztársaságokba (egyebek között a nevezetes „szűzföld”-program kapcsán). Noha a folyamatos betelepedés már Sztálin alatt és a háború előtt kezdetét vette (akkor elsősorban a kultúrharc, azaz a megrögzött etnikai-kulturális arculat politikai felpuhítása jegyében), és folytatódott a második világháborús időszak civil evakuációival és büntető kitelepítéseivel, a nagyságrendek eltörpültek a későbbiekhez képest. Különösképpen a városi központok, illetve a fővárosok lakossága duzzadt fel ilyen módon, kulturális szakadást is előidézve a multinacionális város és az egyneműbb, törzsökös vidék között. A Szovjetunió felbomlásakor a demográfiai beavatkozás folytán a '70-es évek visszaforduló trendje és a megerősödő belső természetes szaporulat ellenére lényegében multietnikus társadalmak maradtak vissza. Kazahsztán, az ex-szovjet államcsoport legkülső tagja 15 milliós lakosából 6 millió

európai. A köztársaságoknak az ottrekedt európai, főleg orosz elite egyelőre nyilván szüksége van, de jelenlétük a szociális feszültségek mentén a jövőben destabilizáló tényező és konfliktusforrás is lehet. Ma feltétlenül az Orosz Föderációhoz fűző kiegyensúlyozott kapcsolatok forrása. Egyelőre konfliktusterhesebb a belső elitcsoportok versengése, ami Tadzsikisztánban a '90-es években véres polgárháborúhoz is vezetett.

A szovjet-közép-ázsiai utódállamok önálló fejlődése első másfél évtizede során az örökölt meghatározottságokkal terhelt, tapogatózó váltás képét mutatják. A rendszerek posztkommunista egységpártok zászlaja alatt (alternatívák félreszorításával) utat engedtek a nepotizmus és patrimonializmus szárnyalásának, diktatori hajlamú vezetők (mint az üzbég Iszlám Karimov) központosító és tekintélyelvű államszervezésének. A közelet megállapodatlan, a lakosság jövőképe bizonytalan. A félfejlett és Moszkva-függő állapotban megörökölt gazdaságok újonnan feltárt nyersanyagforrások (kőolaj, földgáz) nyertek lendületet Üzbegisztánban, Tadzsikisztánban és legerőteljesebben Kazahsztánban. A két további poszt-szovjet állam gazdasága stagnál. Bizonyos megfigyelők már-már korlátlan lehetőségeket látnak bele a három lendületben lévő gazdaságba, de talán óvatosságra int, ha tudatosítjuk: pillanatnyilag együttesen sem jelentenek akkora potenciált, mint például az egy Lengyelországé Európában.

Az új államokban a nemzetpolitikának a kétes elitpolitizáláshoz képest, noha az arculatépítés, a gyökerkeresés folyik (Timur Lenk stb.), egyelőre nincs valódi dinamikája. Idő kell még ahhoz, hogy ezek az új államok önazonosságukra ébredjenek. Addig is hasznukra válna valamiféle összefogás, a szorosabb együttműködés. Külön-külön kooperálnak Oroszországgal, az oroszokkal közösen – „eurázsiai” vonalon – Kelet-Ázsiával (Sanghái Együttműködési Szervezet), olykor délre is tekintenek, de föltöbb tartózkodnak egymástól. Ennek oka talán a végre levetett szovjet kényszerközösségben keresendő. Pedig keresve sem találni másikat, egymás mellett elhelyezkedő öt államot, amelyik egyetlen földrajzi és történeti nagyrégióba rendeződne, karakterük, népiségük és kultúrájuk, s talán egész jövőjük is ennyire rokon.

Komáromi Sándor

Irak alkonya

Rosen, Nir: The Death of Iraq = Current History, No. 704, 2007. 409-413. p.

„Csak szégyen maradt az amerikaiakra, és öldöklés az irakiakra. Iraknak bealkonyodott és soha sem fog újra felemelkedni.”

A szerző 2003-ban, közvetlenül a bevonulás előtt járt először Irakban, az áprilisban tapasztalt anarchikus megnyilvánulások a köztereken az év májusára alábbhagytak. A köztereken ismét nyüzsgő emberek vonultak végig. A bevonulást követő első hónapban alkalmi fegyverüzletek jelentek meg az utcákon, a házaktól nem távol gránátvető rakétákat akár a gépfegyverek áráért lehetett venni. A beavatkozás folytatódásával, kevésbé luxus körülmények között, 2006 tavaszán ismét visszatérve erre a helyre, az a benyomása támadt a szerzőnek, hogy ismét háborús övezetbe került, mivel az úttest közepén két halott katona tetemén kellett keresztülgázolnia. A bevonulást követően Bagdad Mansur negyede az egykori kormányzó Baath párt székhelye gyorsan nyugatosodott, a nagy forgalmat lebonyolító utcákon üzletek tucatjai ontották a nyugati kereskedelmi márkák termékeit és az értékesebb iparcikkeket, 2007-ben a szerző az üzleteket zárva találta. Az utcákat kőborkutyák és iraki biztonsági erők lepték el. Más polgárháborús ország fővárosához hasonlóan, új kereskedelmi központok jöttek létre a külvárosokban, jelen esetben külön-külön a síita és a szunnita területeken, ezáltal az egykor flancos belvárosi kerületek elnéptelenedtek.

Elterelés és csalódás

A nemzetközi közvéleményt számos vita izgatta. A Blackwater magán biztonsági cég iraki polgári lakosokat ölt meg, az Egyesült Államok diplomatainak védelme során. A magán biztonsági szolgálatok az amerikai politika iraki kudarcának legújabb elemei. Egy másik kudarcos terület az ország északi vidéke. A törököket felbőszítette, hogy a Kurdisztáni Munkapárt (Kurdistan Workers Party) a hegyek között önálló katonai kiképző bázissal rendelkezett. Azonban a bagdadi vezetés nem tudott tenni semmit, mivel az iraki kormánynak nincs fennhatósága Kurdisztánban, ezt a területet a kurdok ellenőrzik.

A hadurak támadásában

Muktada al-Szadr, az iraki síita vezető hivatalos tüzszünetet hirdetett meg, azonban nem hivatalosan támogatja a szunniták eltávolítását Bagdadból.

A Szadr klánnak saját városrésze volt és van Irakban, Bagdadban, aminek a neve Szadrváros. Ez a rész a Szadr által alakított milíciának, a Mahdi Hadseregének a felségterülete. Ez a 2003-ban, Szaddám bukása után alakult síita milícia, önállóan működik. Szadrvárosban már többször hívták hadba az ott állomásozó, 50 000 főre tehető milíciát a mecsetek hangszórói. Szadr elképzelése a szabad síita állam létrehozása Irakon belül. A milícia többször megmutatta ütőképességét. Sorozatos robbantásokkal és nyílt harccal szálltak szembe az amerikai katonákkal. A síita hadúr régen felfigyelt arra, hogy az egyedüli lehetőség, hogy gyakorolja az Irak feletti fennhatóságot, az amerikai jelenlét. Hosszabb időbe telt, mire észrevették, hogy a semleges politika nem lehet sikeres. Az amerikaiak ekkor alkut kötöttek a „rendes” síitákkal a „rossz” szunniták ellen. Azonban nem számoltak a síiták makacsságával és versengésével. Ezért az iráni befolyástól való félelem és a síiták feletti kontroll hiánya következtében az amerikaiak visszatáncolnak a szunnita milíciák mellé. Ez a helyzet valóban lecsökkentette az amerikaiak és szövetségeseik elleni támadások számát.

A hadurak egyre nagyobb száma és jelentősebb katonai ereje egy új életképes iraki állam kontúrjaira nem enged következtetni. Azonban előre vetíti ugyanazt az „osztódó” tendenciát, amely polgárháborús állapotokhoz vezetett el. Cinikusan szemlélve az iraki helyzetet, Amerika legutóbbi stratégiája előre vetíti a fegyveres konfliktus elhúzódását, ahelyett, hogy a polgárháború valódi győztesét ki lehetne hirdetni. A jelenlegi helyzet hasonlít az Egyesült Államok kettős jelenlétére a '80-as években, amikor is a térség országai közül Irakot és Iránt egymás ellen kijátszotta. Az amerikai hadsereg fokozatosan kihátrál a bagdadi síita kormány és a síita ellenőrzésű milíciákból.

Veszekedő hadurak

A milíciák a saját ellenőrzésük alatt álló területeken terrort vezettek be. Bagdad nyugati Amriya negyedét elhagyták az őslakos síiták, és szunnita fegyveres erők vették át az irányítást. A szunnita diákok a saját iskoláikba jártak. Egyszer három fegyveres betért az iskolába és két diákot magával vitt. Az egyiküket lefejezték, míg a másikat visszaküldték egy órán belül azzal a figyelmeztetéssel, hogy ez a sorsa mindenkinek, aki az al-Kaida szervezet ellen szervezkedik.

Később egy másik milícia tűnt fel az iraki Iszlám Párt oldalán. A milícia vezetői az iskola diákjait összeterelték az iskola udvarában, ahol a levegőbe lőttek, a fiúkat a lányoktól elválasztották, és azzal fenyegetőztek, hogy megölik a fiúkat. A lefejezett fiú testvére vezette a milíciát, miközben azzal fenyegetőzött, hogy leöli a diákokat, mivel semmit sem tettek annak

ellenében, hogy az al-Kaida emberei elrabolják a testvérét. Az iraki Iszlám Párt milíciái az iraki al-Kaidával számos fegyveres konfliktusba ütköztek Bagdad külvárosaiban, azonban egyiküknek sem sikerült a másikat megsemmisítenie.

Erős emberre várva

Néhány iraki szemében Ayad Allawi hatással lehet Irakban a siíták uralta milíciákra. Allawi a Baath párt egykori vezetőjeként az amerikai hírszerzéssel működött együtt, átmeneti miniszterelnök volt a 2005-ös választásokig. Számos találkozón vett részt egykori Baath párti képviselőkkel Jordániában, Libanonban és Nagy-Britanniában. Állítólag megpróbálta újjáépíteni a Baath pártot vagy néhány alakulatát. Az iraki nemzeti tanács vezetői és néhány kurd politikus is támogatta az egységes politikai párt felállítására vonatkozó erőfeszítéseit.

Elmúlt az az időszak, amikor Bagdad ura az egész ország felett gyakorolt ellenőrzést. Napjainkban Irak városállamok szövetsége: Basra, Amarra, Ramadi, Kirkuk, Erbil függetlenek, mint az ország többi területe. Nouri Kamel al-Maliki volt Irak utolsó miniszterelnöke. Nem került sor új választásra, ezáltal az iraki állam látszata is véget ért.

Népszerű lett a háború támogatói körében Thomas Friedman, a New York Times rovatvezetője, aki az amerikaiak kudarcával magyarázta Irak jelenlegi helyzetét. Az iraki szunniták és siíták a bevonulás ellen amilyen gyorsan csak lehetett protestáltak. A szuverenitás helyreállítását és választások kiírását követelték. Az amerikaiak ekkor, 2003-ban figyelmen kívül hagyták a helyiek követeléseit, Paul Bremer személyében katonai egyeduralmat vezettek be. Azonban Irak nem Ruanda, ahol a hutuk és a tuszik egymást mészárolták, és az Egyesült Államoknak nem volt szerepe ennek a megakadályozásában. Irakban nem volt hagyománya a polgárháborúnak és a hétköznapi erőszaknak, amíg az amerikaiak meg nem érkeztek. Az Egyesült Államok robbantotta ki az országot sújtó polgárháborút, ami azóta is terjed. Napjainkban a térség fegyveresei Irakba mennek szolgálni, míg a biztonság hiányában több százezer menekült kénytelen elhagyni az otthonát. Minden történés azt támasztja alá, hogy az iraki polgárháború regionális konfliktussá terebélyesedett. Egy New York-i kutató szerint „Irak Szaddám uralma alatt egyfajta egyensúlyban volt. Egy erős szunnita irányítású állam ellenőrizte az ország területét és az eltérő régiók között hatalmi játékot folytatott. Nagyobb biztonságot teremtett Irán és kurd területeken keresztül Törökország irányába is. Ezt követően lerombolták ezt az államot, elbocsátották a hadsereget a központi hivatalokat felszámolták. Ezért nem kell azon csodálkozni, hogy az emberek az etnikai milíciákhoz csatlakoztak.”

Roszsabbak a mongoloknál

Hosszabb időtávon belül, ha a városokból ki is vonulnak az amerikaiak, nagyobb katonai bázisaikat nem fogják kiüríteni. „Csak az aljasság és az öldöklés maradt hátra az amerikaiaknál az egykor oly fejlődő ország területén. Iraknak végképp bealkonyodott, soha sem fog feltámadni.”

Az amerikai katonai jelenlét Irak területén sokkal végzetesebb, mint a mongolok inváziója a XIII. században. Irak szellemi vezetői elmenekültek – az értelmiség, a tudományos élet vezetői, a műveltek, a politikai elit és a gazdasági elit szereplőivel egyetemben. Soha sem fognak visszatérni. Az egyedüli megoldást talán csak a teljes pusztulás jelentheti.

Kiss Balázs

Tibet: kínai modernizálás – egyenlő kínaizálás?

Mayer, Maximilian: *Tibet im Schraubstock der Modernisierung. = Blätter für deutsche und internationale Politik*, Jg. 2008, H. 5, 17-21. p.

Az időnként nyílt konfliktusok formájában is megjelenő tibeti ellenállás heves összecsapásokba torkollott a pekingi olimpia előestéjén. Az atrocitásokig menő zavargások kemény rendőri és katonai visszaszorítását a hatalom, hivatkozással egyúttal a Hszincsiang-tartománybeli uigur, állítólag „iszlamista” mozgolódásra is, az akkor előkészületben lévő olimpiai rendezvények biztonságával igyekezett indokolni. A kínai politikát a rendezvény biztosításán innen és túl azonban nagyon is a két, formailag autonóm tartomány stabilitása izgatja. Tibet és (lényegében a kelet-turkesztáni) Hszincsiang: két, saját etnikai, nyelvi és vallási örökségű, a késő-császárkor idején kínai fennhatóság alá került nyugati tartomány, mellesleg Kína legnagyobb kiterjedésű régiói. Kínai „nemzeti” integrációjuk a könyörtelen pártállami homogenizáció és központosítás formájában az 1950-es években vette kezdetét, és a kínai állam mai gazdasági-technológiai csúcsfejlődése során válik teljessé. A helyzet Tibet körül mindjárt kezdetben kritikussá vált – belpolitikailag a szakrális vezető és a budhista szerzetesség ellenállása, majd félreállítása okán, katonailag pedig a kínai-indiai határvillongásokkal összefüggésben. Hszincsianggal kapcsolatban inkább csak a legutóbbi időben érkeznek hírek elszigetelt terrorcselekményekben vagy terrorfenyegetésekben testet öltő feszültségről.

A Pekingből vezényelt integrációs és modernizációs folyamattal szemben tanúsított ellenszegülés – rendre vereséggel járó – kísérleteiben

e régiókon belül a politikai ellenzékliség, a valódi autonómia igénye, egy-szersmind a szociális elégedetlenség fonódik egybe. (Elszakadási törekvé-seknek gyakorlati alapja nincs.) Ezért félrevezető a jelenség akár „etnikai”, akár általános „emberi jogi” konfliktusként történő egyoldalú beállítása, mint azt a nemzetközi politika ambicionálja, és sajtója szajkózza. A tibe-ti problematika is jóval összetettebb ennél. A korai kínai iparosítás, majd az átfogó modernizáció már a gazdasági, technikai, területfejlesztő, infra-strukturális progresszió mindenkor természetességével írja felül a feudá-lis-teokratikus maradványok regionális örökségét. Az idő általában diktatú-ra nélkül is a progressziónak dolgozik Peking vétke azonban parancsuralmi önkényében, a helyi viszonyok valamilyen szintű figyelembevételének el-mulasztásában és elvetésében áll. A politikát csak még jobban felingerli az aktív vagy passzív ellenállás. Önmagában a modernizáció még így sem közvetlenül a helyi hagyományok ellen irányul, etnikai ellenállást semmi-lyen formában nem legitimál.

Tibet vagy Hszincsiang modernizációja úgy válik mégis etnikai prob-lémává, hogy a fejlesztések, létesítmények magukkal vonzzák az idegen betelepédést, illetve a diktatúra talaján utat nyitnak az irányított betelepí-tésnek, ennek nyomán módosulnak a demográfiai arányok, a („tibetiként” sem homogén) őslakosság és az általa képviselt mentalitás dominanciá-ja elvész, megtörik. Így kerültek máris kisebbségbe azős-tibetiek (6 mil-lió) a betelepedett han-kínaiakkal szemben (7,5-8 millió). Áttételes mó-don gerjeszt etnikai feszültséget az exportált fellendülés elmaradhatatlan veszteségeinek helyzete, akik általában az őslakosok soraiból kerülnek ki. A törzsökös népesség elindult a szociális kisebbséggé válás útján, hogy az új többség lassanként immár mint olyat szegregálja. Hogy mennyire nem csupán etnikai ez a probléma, jelzik egyébként a törzs-kínai (etnikai-lag „kínaiaként” szintén nem homogén) tartományokban éppúgy jelentkező szociális feszültségek.

A legutóbbi és a nem kizárható további tibeti zavargásokat illenék fent jelzett komplexitásukban szemlélni. Ezzel éppúgy nem adekvát a nemzet-közi politika és sajtó „emberi” és „kisebbségi” jogokról szóló lamentálása, mint a kínai vezetés bűnbak-képzése a Dalai Láma köré vizionált „klikk” elméletével. A nyugati világ felelőssége is, hogy a kínai demokratizálást, ezen belül a tibeti vagy a hszincsiangi kérdés mindenki számára megfelelő, kompromisszumos megoldását olyan valós kiindulással segítse, amely Pe-kingben kihúzza a talajt a ködösítés és mellébeszélés alól.

Komáromi Sándor

Amikor Québec kérdez

Quand le Québec s'interroge. [Dossier]. = Le Monde diplomatique, 2008. február, 29-31. p.

Egy még mindig élő terv: a szuverenitás

Beaudoin, Louise: Un projet toujours vivant: la souveraineté = Uo.

[Beaudoin, a québec-i kormány volt minisztere, a montreáli egyetemen a Nemzetközi tanulmányok karának meghívott tagja, a francia nyelv és irodalom meghívott professzora.]

Québec idén ünnepli alapításának, Samuel de Champlain nevéhez köthető, négyszáz éves évfordulóját. A 2007 tavaszi választások széttöredezett eredményei a québec-iek elbizonytalanodását jelzik. Vajon képesek-e francia nemzetként élni Kanada közepén, s ekként intézni kapcsolataikat az Egyesült Államokkal, illetve Amerika többi államával?

A legutóbbi törvényhatósági választásokon, 2007 tavaszán a Québec Párt (PQ) a szavazatoknak kevesebb, mint 30 százalékát kapta meg, s ezzel a Nemzetgyűlésben a második ellenzéki párt helye is az övé lett. Aki azt gondolná, hogy a térségben több mint negyven éve zajló vita ezzel véget ért, az téved.

A 2007. márciusi választások először adtak Québec történelmében kisebbségi kormányt. A három parlamenti párt szavazói hozzávetőlegesen ugyanannyi szavazatot szereztek, ami azt mutatja, hogy továbbra is ott él a szavazókban a politikai függetlenség vágya. A Québec Párt célja a függetlenség kimondásáig elvezetni Québec-et. A Québec-i Demokratikus Akció programjában a jelenleg Ottawa által birtokolt jogosultságokat követeli, s ezzel a kanadai alkotmányos rendet is felborítaná. Itt arra is kitérhetünk, hogy a most alakuló baloldali, függetlenséget támogató párt, a Québec Solidaire is vagy 4 százalékot kapott a szavazatokból, így a szavazónak összesen 60 százaléka voksolt a radikális politikai reformokra. Látszólag egyedül a Québec-i Liberális Párt elégszik meg ugyanis a status quóval.

A pártok többsége tehát megerősítette, hogy nem felel meg neki a jelenlegi kanadai szövetségi berendezkedés. Valamennyien arra keresik a választ, hogyan lehet fönntartani a frankofón nemzetet Amerikában? A PQ és a Québec Solidaire szerint csak a függetlenség adhat valódi megoldást. Az identitás problematikája a nyelvi bizonytalanságban és az elismert kultú-

rában kereshetőek: a frankofonok hétmillió, viszonylag egységes szigetet alkotnak a 320 millió anglofon tengerben.

Az eddigi kormányok igyekeztek megőrizni Québec francia jellegét. 1974-ben egy liberális párt egyedüli hivatalos nyelvvé tette a franciát. 1977-ben pedig a PQ elfogadtatta az ún. '101-es törvényt', azaz a francia nyelv chartáját. Nem egyszerűen a francia nyelv hivatalossá tételéről van ebben szó, hanem annak a három nagy intézményrendszernek a megnevezéséről – az oktatásügy, a munkaügy és a reklám -, amelyek felelősek a megtartásáért.

A Kanadai Legfelsőbb Bíróság korlátozta a 101-es kezdő rendelkezéseit, de az továbbra is a québec-i francia nyelv megvédéséről intézkedik. A charta újdonsága, hogy a francia nyelvet az etnikumtól függetleníteni kívánja, s így a kultúra összetételalkozásának lehetőségévé akarja tenni.

A francia nyelv sorsa persze továbbra sem tekinthető megoldottnak. Helyzete még mindig bizonytalan. Igaz, ma jóval többen, a bevándorlók 49 százaléka választja otthoni nyelvnek a franciát, de harminc évvel a charta életbe lépése után ez azért mégis nyugtalanítóan kevés. A legutóbbi népszámlálás adatai még sokkal nyugtalanítóbbak, hiszen, 1931 óta először, a québec-i francia anyanyelvűek száma 80 százalék alá csökkent, Montréalban 50 százalék alá süllyedt a mérce. Egész Kanada területére jellemző az asszimiláció, így a frankofonok az összlakosságnak csak 4 százalékát teszik ki.

Québec ma nyelvi zsákutcában van. A nagyszámú bevándorlót erősen franciásítani kellene, és rögtön alkalmazni a charta ajánlásait, főként a munkahelyre vonatkozóakat, nevezetesen hogy a globalizáció ellenére a francia megmaradjon a munkavégzés és előmenetel nyelve. Éppen ezen a területen Ottawa számos akadályt támaszt, amelyeket csak a politikai függetlenséggel lehetne hatástalanítani.

Mint a nyugati államok többségének, Québec-nek is demográfiai kihívással kell szembenéznie; a munkaerő pótlásának legkézenfekvőbb módja bevándorlókkal történhetne. 1980 óta erre a kormánynak tényleges eszközei vannak. Ottawával kétoldalú egyezményt kötöttek, amelynek értelmében a bevándorlók nagy részét választhatják maguknak. Cserébe a bevándorlók nem québec-i, hanem kanadai állampolgárságot kaphatnak. Ha Québec független állam lenne, ez a probléma eltűnne. Aki Québec-et választaná, azzal a francia nyelvet választaná.

Az amerikaköziség már a múlté?

Brunelle, Dorval: *L'interaméricanité jetée aux oubliettes? = Uo.*

[A szerző a *Dérivé globale* kötet szerzője (Montréal, 2003), mely angolul a *From World Order to Global Disorder* címen jelent meg 2007-ben, Vancouverben.]

Québec és lakói mindenkor szoros kapcsolatban álltak Amerika egészével, és a tartomány mindig híres volt befogadókészségéről, amely a félteke valamennyi lakójára vonatkozik. Ezek így együttesen az amerikaköziséget erősítették mind a mai napig. Ez utóbbi, „Amerika különböző részeinek egyezményes integrációját jelenti, amely a földrész jobb megismerésén alapszik, és a tolerancia, az együttműködés és a kultúrák közötti megértés szellemét erősíti.” [Az OUI = Organisation universitaire interaméricaine meghatározása].

Kanadának az Egyesült Államokba irányuló gazdasági kivitele 63 millárd kanadai dollárt (42 millárd eurót) tett ki 2000-ben. 2006-ban ennél kevesebbet, 38 milliárd eurót. Latin-Amerikába mindösszesen 2,72 százalék export irányult, a mexikóit leszámítva 1,71 százalék. Jelenleg Kanada legfontosabb gazdasági partnerei az Egyesült Államok után Latin-Amerika, az Egyesült Királyság (2,20 %), Németország (2,10%), Franciaország (1,62%).

Az ezredfordulón a PQ meghirdette „az amerikai évtizedet”, ami egyebek közt a Latin-Amerikába irányuló export megháromszorozását, a háromnyelvű (angol, spanyol, francia) egyetemisták cseréjét, képzését, munkába állítását jelentette. A 2007 márciusában hatalomba került Québec-i Liberális Párt irányt változtatott, és – Jean Charest-val az élén – a közvetlen szomszédokkal történő gazdasági kapcsolatok erősítését szorgalmazza. Ezzel az 1960-as években megfogalmazott kanadai politikával fordultak szembe.

A Kanadát érintő gazdasági kihívásokat szokás volt három szinten, az északi félteke, az amerikai kontinens, illetve regionális összefüggésben vizsgálni. Egy 2006-ban nyilvánosságra hozott hivatalos dokumentum szerint Charest, az Egyesült Államokat és Franciaországot tekint legfontosabb stratégiai partnernek. Latin-Amerika szinte az utolsó sorba került, és lekerült a kormány szintű kapcsolatok fontossági sorrendjének listájáról.

A kontinentális kapcsolatok szintjét nézve érthetetlen, hogy Mexikó miért nem szerepel első számú partnerként, hiszen hozzá a több mint tíz évvel ezelőtt aláírt *'Alena'*, észak-amerikai szabadkereskedelmi egyezmény kötelezően is köti Kanadát.

Az *'Alena'*, kontinentális együttműködésbe a biztonsági és gazdasági fellendülést számon tartó partnerkapcsolatok is bele tartoznak. Ez a part-

nerség jelentette a reménységet 2001. szeptember 11. után, amikor Bush elnök északon és délen lezárta a határokat. A New York-i, washingtoni, kanadai és mexikói külügyi kapcsolatok tisztségviselői ekkor azt javasolták, hogy a Fehér Ház hozzon létre egy biztonsági gazdasági közösséget. Így jött létre a PSP, amely a három állam, Kanada, Egyesült Államok és Mexikó közötti biztonsági és gazdasági partnerkapcsolatokon fáradozik.

A PSP évenkénti tanácskozását figyelemmel kíséri az Észak-amerikai Versenyképesség Tanácsa (CNAC), amely a három ország tíz-tíz, legnagyobb vállalatának képviselőiből áll. Ez a nyílt együttműködés rendkívül magas szintű, és ténylegesen egyéb gazdasági szereplők – kis és közepes méretű vállalatok – részvételét sem teszi lehetővé. Így tehát kérdéses a Charest elnök által megfogalmazott, 'bizonyos nemzetközi szervezetekkel', 'beleértve európai intézményeket' is történő együttműködés terve.

De nem az 'Alena' és a PSP a kizárólagos integrációs alakulatok Észak-Amerikában. Léteznek még bizonyos vidékek, illetve vidék és állam közötti egyezségek is. Például Québec megállapodott New-Brunswickkel, Ontarióval, New York állammal közelebről a szabad kereskedelemről, és az építőiparban a szabad munkaerőáramlásról. Ezek korábbi megállapodások, amelyeket az igényeknek megfelelően újrakötnek, változtatnak.

Québec követte Alberta és Brit-Kolumbia példáját, amelyek kereskedelmi, beruházási és munkaerő mobilitási egyezséget kötöttek 2006 áprilisában; 2007 őszén pedig Ontarióval kötött kiegészítő megállapodást a gazdasági térség eredményeinek erősítése érdekében.

A Québec-Ontario gazdasági térség megnyitása valami szélesebb körű megállapodások kezdetét is jelenti; pillanatnyilag főleg a munkaerő szabad vándorlását érinti. Elképzelhető, hogy tovább lehet szélesíteni a munkaerő-piacot, és más tagállamok is tehetnek piaci ajánlatot. Ez utóbbi rögtön a munkaerő szervezetségére is fölhívja a figyelmet, hiszen Québec-ben található a világon az egyik legerősebb szakszervezet (40%-os szervezettséggel).

Ami az egyes államok, és a térségek kapcsolatát illeti, 2007 novemberében állapodtak meg kereskedelmi kérdésekben az Egyesült Államok déli államai és Kanada középső, illetve keleti államai a partnerségben.

Lehetetlen nem észrevenni, hogy a jelenlegi québec-i kormány elfordult Amerikától a maga egészében, és hagyományos védelmi szerepével fölhagyott, valamint az amerikai közti kapcsolatok erősítésével éppúgy, mint az észak-amerikai politikába való beavatkozással. Választotta fentiek helyett a különböző tagállamokkal a kereskedelmi megállapodásokat. Azaz – Haiti esetét leszámítva – felhagyott hagyományos történelmi és politikai szerepével amerikai közti viszonylatokban.

Kanadai bennszülöttek, kézi kamerával

Godrèche, Dominique: Autochtones canadiens, caméra au poing. = Uo.

Tavaly júniusban, André Dudemaine kezdeményezésére rendezték meg Montréalban a *Présence autochtone* ('Bennszülött jelenlét') elnevezésű filmes, irodalmi, zenei és táncfesztivált. A *Terres en vue* egyesület szervezésében tíz napon át lehetett ismerkedni a kanadai törzsek különböző műfajokban készített műalkotásaival.

Alanis Obomsawim, az egyesület elnöknője, az amerikai indiánok emblematisztikus rendezőnője meglepéssel nyilatkozott a fesztiválról: tizenhét intézményben nyílt lehetőség a bennszülöttek művészetével megismerkedni filmen, illetve videón.

Az *Imagine Native* torontói, és a *Présence autochtone* montreáli fesztiválok nyilvánossá tették a bennszülött törzseket érő megalázó körülményeket, a „rezidenciális iskolába”, „indián kollégiumokba” kényszerített gyerekek sorsát, akiket elválasztottak családjuktól, anyanyelvüktől, kultúrájuktól, és nem egyszer szexuálisan zaklatják őket.

1999-ben külön csatorna létesült a kanadai televízióban, az *Aboriginal Peoples Television Network* (APTN), amely aktív részt vállal a bennszülöttek sorsának nyilvánossá tételéből. Az APTN egyúttal igyekszik a részeges, felügyeletre szoruló hamis bennszülött-képet is megváltoztatni, és az indiánok valódi kultúráját bemutatni.

2004 óta, a „*L'Armée de l'ombre*” (Árnyékhadsereg) című, Manon Barbeau által rendezett filmet követően, mozgó videostúdiók (*Wapikoni mobile*) járják egész Québec-et, hogy mindenki láthassa azt.

A torontói és a montreáli filmfesztiválok interdiszciplinárisak, de fontosak a vancouveri és winniepei fesztiválok is, amelyek a helyi alkotásokat mutatják be. Egyre több műkedvelő készít videót a helyi indián közösségek életéről. Ezek maguknak a közösségeknek is nagy élményt jelentenek.

Zacharias Kunuk, eszkimó filmrendező arról számolt be, hogy Kanadában az eszkimó nyelvvel nem lehet létezni. Pedig az eszkimó történelem négyezer éves, orálisan öröklődött, s csak az utóbbi hatvan évben használják az angol nyelvet. Az „*Atanarjuat, la légende de l'homme rapide*” (Atanarjuat, a gyors ember legendája) című nagy játékfilmet inuktitut nyelven forgatta a rendező, ezen a nyelven szólaltak meg a szereplők, és a nézők meg voltak elégedve a hitelességükkel.

A harcos filmművészet segítette végre kitörni a letaglózott, hallgatásba kényszerült eszkimóknak. De Obomsawim 1990-ben megörökítette hetven napos forgatással a mohawkok harcát is saját területükért, amelyen golf-

pályát akartak létesíteni („*Kanehsatake, 270 év ellenállás*”). Anne-Marie Reynaud a „*Réparations*” (Javítások) című dokumentumfilmjében az iskolába kényszerített indiángyerekek, egyháziaktól elszenvedett sebeit mutatja be. Egyikük ironikusan megjegyezte a módszerekről: „Megmentik az embert, és megölik az indiánt.” A főhős, 16 éves korára mindent megutált, ami a fehér emberekkel kapcsolatos...

A kulturális élményen túl ezeknek a dokumentumfilmeknek gyógyító szerepük van: a maguk didaktikus módján felszabadítják a kimondhatatlan, ám megélt valóságot, sajátos módon így megtörik az emlékezet esendőségétől való félelmet.

Az APTN műsorait átveszik más autochton adók is; egyedülállóak a bennszülött népek anyanyelvű megszólaltatásában.

Alexis Waeanoloath, képviselő a québec-i nemzetgyűlésben – maga is québec-i apa és indián anya gyermeke – aggódik, hogy ötven év múlva a tizenegy bennszülött nemzet közül csak a cri és az eszkimó nyelve marad meg. Rendkívüli jelentőségű éppen ezért a Wapikoni mobile, ami a nagyvárosi körülmények között is jó alkalmat biztosít a bennszülött kultúra ápolására. A nagyvárosi bennszülött baráti központok jó környezetet biztosítanak a bennszülött ifjúságnak identitásuk kialakítására, fenntartására. A *Terre en vue* fesztivál elnöknője úgy fogalmazott: „... A mozi az a hely, ahol fölfedezzük saját magunkat. De a küzdelem folyik, mert lehetetlen a saját történelem és szokások ismerete nélkül élni. A történelem megmutatásával kezdődik a gyógyulás.”

Kakasy Judit

SZEMLE

Nemzeti és nemzetiségi irodalmak

A jugoszláv háború tükröződése a posztjugoszláv szépprózában

Zink, Andrea: *Aggressiv gegen den Krieg. Der Zerfall Jugoslawiens im Spiegel der schönen Literatur.* = *Osteuropa*, Jg. 2008. No. 3. 85-94. p.

Bremer, Alida: *Ausbrüche, Aufbrüche, Brüche.* = *Die Horen*. Jg. 53. 2008. Nr. 229. 5-12. p. (Bevezető a *Fabula rasa* oder: *Zagreb liegt am Meer* című horvát irodalmi összeállításához.)

A posztjugoszláv irodalom rendkívüli kihívása a legtöbb újnemzeti szféra színterén az ellentmondásokkal teli utódállami átrendeződés dokumentációja mellett a nemzetközi beavatkozással tetézett, több frontos, iszonyú délszláv belháború feldolgozása. A Horvátországot vendégül látó Lipcsei Könyvvásár (2008. március) médiakörnyezetéből a horvát irodalomról kapunk futó képet ilyen vonatkozásban.

Alapvető megállapítás: a horvát irodalom nem vádol (noha nem könyvű napirendre térni Vukovár, Dubrovnik lerombolása fölött), és nem tart önvizsgálatot, illetve az ártalom forrásai között egészen a távolabb bevetett NATO-bombázókig mindenki, azonos súllyal kerül képbe. Ez az irodalom az általános emberi felháborodásnak és elutasításnak nyit teret a civil észszel felfoghatatlan, váratlanul bekövetkező erőszakcselekményekkel kapcsolatban, anélkül, hogy a háború az egyetlen középpontban álló témája lenne. (A háborús téma megközelítésmódját illetően egyébiránt hiányzik a tanulmányból akár csak utalásszerűen is az egybevetés például a bosnyák vagy a szerb irodalommal.) Az „Osteuropa” elemzése két fiatalabb, egy-egy paradigma-értékű (időközben németül is megjelentetett), avantgárd formátumú prózakötetét emeli ki az új háborús irodalom javából.

Dalibor Šimpraga (1969) *Kavice Andreja Pupilina* ('Andrej Puplin meséli a kávézóban', Zágráb, 2002) című, a legfésületlenebb szleng nyelvezetet használó blogszövegekből kinőtt keretes elbeszélései a civil beszéd- és gondolkodásmód szintjén tematizálják az egykorú eseményeket Szlavóniától a Szerb Krajinaig, illetve visszhangjukat, a sajtójelentések és a hivatalos kommunikék szemforgatásával szemben kertelés nélkül néven nevezve a dolgokat. Szemléletük a „történelem alulnézetben” néven régóta

ismert beállítódás válfaja. Ebben a narratívában a krajainai szerbek „semlegesítésének” politikai diskurzusa ugyanúgy megkapja a magáét, mint Boszniában a nyugati „humanitárius” beavatkozása. A maró gúny mellett a trágár szóhasználatlaltal szabadjára engedett indulatok révén a lehető legalaposabb a Derrida-féle szemléleti „dekonstrukció”. Az ideológiai kritika egyívású Slavoj Žižek, világszerte ismert szlovén filozófus, kultúrateoretikus megállapításaival (Lásd német kiadásban főképp *Die politische Suspension des Ethischen* – ‘Az erkölcs felfüggesztése a politikában’ című újabb könyvét), és nem esik messze az idősebb, emigráns pályatárs, Dubravka Ugrešić apolitikus világhképétől sem. Irodalomtörténeti előzménye pedig Miroslav Krleža első világháborús műveiben érhető tetten.

Boszniai horvát („hercegovác”), de a háború óta szintén Zágábban alkotó szerző, Miljenko Jergović (1966) műve az elemzésben szemügyre vett másik prózakötet, a *Mama Leone* (Zágráb, 1999). Jergović egyébként a *Sarajevski Marlboro* (1993) akasztófa-humorú, magyarul is kiadott történeteivel vált először ismertté, amelyek a frontváros civil hétköznapijairól vallottak. Későbbi regénye, a *Dvori od oraha* (‘Játékházikó diófából’, 2003) nagy ívű családörténetet rajzol a török idők végétől a boszniai háborúig. A Mama Leone egyszerre kompozíciójával és motívikus technikájával is figyelmet keltett a háborús irodalmon belül. A műben egy kisgyermek pszichogramja kerül a súlypontba a vele született ösztönszerű, felnövekedvén optimális esetben kiszűrődő agresszivitás (állatkínzás, egyebek) vagy épp ellenkezőleg, az elpusztított élőlény táplálékká, ruhadarabbá válása kapcsán a szuperérzékeny döbbenet mozzanataival. A képzettársításos narráció Jergović esetében nem egyébre, mint a szerb Danilo Kiš két nemzedéknyi idővel korábbi Auschwitz-feldolgozásainak asszociatív technikájára utal vissza, mint ahogy a beállítás álinaivitása is emlékeztet a Kišére. A normalitás rangján érzékelt erőszak, kegyetlenség, szüntelen halál valósága: a létezés része, csak nem lép teljes súlyával, maradéktalanul annak a helyébe. A gyermekvilág ilyen irányú komplexitásának képe egy üres fehér könyvoldal közbeiktatása mellett (amely az elbeszélés által elhallgatott boszniai háború történelmi cenzúráját hivatott jelezni) kiegészül egy kerekébb történettel, amelyben a felnőtt környezet is megjelenik. Ebben a használat köréből kivont, szemétre vetett, kukák mélyén eltűnő tárgyak további sorsa teszi kíváncsivá a gyermeket, no meg az eltűnt embereké, ismerősöké, akik hollétéről a temetőben sem árulkodnak sírhelyek.

Ahogy Šimpraga elbeszélésciklusa a lezajlott délszláv háborúval kapcsolatos egészséges közvélekedés letéteményesévé vált, Jergović műve, anélkül, hogy a boszniai konfliktus nehezen értelmezhető részleteit kitergetné, kitűnően funkcionál a kegyelet ébrentartása szempontjából. Számos társával egyetemben a két alkotás egyszersmind egy-egy mérföldkő a horvát irodalom új felszabadító harcának eredményei sorában, amelynek erőfeszíté-

seivel kelet-európai marginalitását levetni igyekszik. Ezt a küzdelmet (a „Die Horen” eszmefuttatása szerint) az európai standarddal való kompatibilitás igénye mozgatja, és a küzdelem a nemzeti önrendelkezés – háborús áldozattal is járó – kivívása óta valóban jelentős előrehaladást ért el. A kelet-európai és főként balkáni hagyomány nyugati minősítésének olyan sztereotípiái, mint: „periféria” (miközben Zágráb majdnem az Adria mellett fekszik), „nemzeti elfogultság”, „begyepesedett tudat” stb., stb., oly érzékenyen érintik a horvát értelmiséget, hogy túlzásokba esve időnként, mint éppen Dubravka Ugrešić, már-már inkább valami tágasabbra cserélné annyi történelmi meghurcoltatás során megőrzött identitását. Akadnak azonban gondolkodó elmék, akik például a nemzeti elfogultságot illetően bátran visszakérdeznek (mint a jeles költő Delimir Rešicki): ugyan vajon a két világháború nem a híres nagy nemzetek műve volt-e? Ivana Šinko szellemes színpadi allegóriájában (*Europa*) a névadó mitológiai hősnő ura és parancsolója a portyáiról legfeljebb rövid időre megtérő Háború, míg felnövő gyermekeinek egyesült erejével végre ki nem teszi a szűrét a házból. Horvátország – egy az Európa életvágó gyermekei közül, akik megszenvedve a távolabbi és közelebbi múlt háborúit az Európa-házban végre békét, nyugalmat akarnak.

Komáromi Sándor

„Az emberek megmentői: A felvilágosodás és a zsidók, lengyelek és az ukránok ábrázolása Karl Emil Franzos műveiben.

‘Saviour of the people(s)’: *The Enlightenment and the depiction of jews, poles, and ukrainians in the stories of Karl Emil Franzos*= *East European Quarterly*, XLII, No. 1, March 2008. 1-25. p.

A tanulmány Karl Emil Franzos osztrák regényíró és publicista műveiben a galíciai zsidókról, lengyelekről és az ukránokról alkotott képet vizsgálta, továbbá elemezte a német kultúrának a felvilágosodásra gyakorolt hatását. A német nemzetiségű, zsidó származású regényíró két korai művében *Aus Halb-Asien* (1876) és a *Die Juden von Barnow* (1877) vizsgálja a német-nyelvűség térhódítását Galíciában. Az Osztrák-Magyar Monarchia északi tartományának földrajzi viszonyai mellett az ott élő etnikumokat is bemutatja a műveiben. Franzos tanulmányai abban is segítenek, hogy tágabb értelemben értsük meg a németté vált Habsburg-területek zsidóságának az asszimiláció kérdésében született írásait, továbbá az identitások változásának lépcsőit személyes galíciai példákon keresztül értsük meg.

Karl Emil Franzos 1848-ban egy kis kelet-galíciai faluban született, az orosz határhoz közel. Az apját erős német kulturális és nemzeti identitás jellemezte, aki elutasította a tradicionális zsidó vallást és mindössze a kulturális mintákat őrizte meg. Franzos az apjától sajátította el a világképét. A fiatal Franzos a német kultúra feltétlen híve volt egészen az élete késői korszakáig. Az 1890-as években – a térség többi országához hasonlóan – antiszemita tendenciák ütötték fel a fejüket Galíciában, amelyek nagymértékben megváltoztatták a német asszimiláció terén vallott nézeteit. Megállapítható, hogy Franzos ebbéli kételyeit nyíltan nem hangoztatta, és valójában a zsidó nacionalizmus és a cionizmus ellen értekezett élete utolsó éveiben is.

A fiatalságának a tapasztalata, valamint a fiataalkori benyomásai alakították a galíciai világról alkotott képét. A zsidó identitás természetes változása Galíciában, különösen a galíciai német zsidó kapcsolatok területén, számára az évek során sokszínűvé vált. A gyermekkori élményeit az 1867-es galíciai alkotmány – amelyben a Lemberg központú tartomány autonómiát kapott – nagymértékben megváltoztatta. Az elbeszélések már egy, az 1870-es évek elején letűnt régi világra emlékeztetnek. Franzos „philoukrán” nézőpontból az 1870-es évek elején jelentkező ukrán nacionalizmus ellenére is pozitívan szemlélődik. Számára az erős lengyel nemesség a haladás kerékkötője volt, és az ukránokra mint az áldozatokra tekintett. Nem tudja vagy nem képes változtatni az idő előrehaladtával a zömében három jelentős etnikum által lakott tartomány lakosairól alkotott képén.

Franzos, Wilhelm Feldmannal ellentétben, soha sem tért el (legalább is nyíltan nem) a pro-germán asszimilációs beállítottságától. Feldman a leMBERGI elitbe született, német nyelvű oktatásban részesült, kulturális identitása terén a németből a lengyel identitás felé mozdult el. Élete végére lengyel nemzetivé vált (egyben szocialistává is), aki erősen szorgalmazta a kulturális polonizációt a galíciai zsidó társadalomban.

Feldmann, Franzosnál eggyel későbbi generáció tagja, és reflektált a galíciai zsidók körében tapasztalt átalakulásra azt követően, hogy Franzos elhagyta a tartományt. Mindenesetre az a tény, hogy Franzos a bukovinai Csernyivciben járt gimnáziumba, a Monarchia legkisebb és egyben legkeletibb tartománya Galíciával szemben, a német kulturális asszimiláció nagyobb hatását példázza, amely életképes maradt egészen a Monarchia összeomlásáig. A bukovinai hatás valószínűleg hatással volt a philo-germán nézőpontjára abban a tekintetben, ami a legtöbb galíciai írótól eltérő irányba fordította érdeklődését.

Franzos büszke maradt a zsidóságára, amit talán napjainkban ’nemzeti büszkeségnek’ neveznénk. Mindazonáltal ő liberális, modern zsidó volt, a modernitása elvezette őt a zsidó kulturális hagyományok elhagyásához, a vallási szokások és tradíciók negligálásához. A zsidósága szekuláris jelle-

gű és egyben eltávolodott a keleti-zsidó kultúrától. Erre, az első ránézésre ellentmondásra hívja fel a figyelmet az a tény, hogy a németté asszimilálódott zsidók szemléletmódja tradicionális, egyfajta kelet-európai zsidó kultúra irányba mozdult el.

Franzos Galíciáról alkotott képe sovíniszta képet tükröz Kelet-Európa irányába, amelyet számos XIX. századi liberális német (a legtöbbjük Franzoshoz hasonlóan nem galíciai születésű) a német kultúrának a régió más nemzetiségei felé történő expanziójának tekintett. A XIX. század közepén a német liberális nacionalizmus, különösen annak a német-zsidó válfaja politikai színezetet kapott. Többek között az osztrák liberális Adolf Fischhof az 1848-as bécsi forradalom prominense volt ezen irányzat képviselője. Fischhof a nem német nemzetiségekkel való megegyezést a német nemzetiségű politikusok körében leginkább akarta. Abban a meggyőződésében ténykedett, hogy a Habsburg Birodalom elsőszámú *raison d'être*: a német kultúra és tudomány keleti térhódítása.

Fred Sommer Franzost, egy tanulmányában „expansionista német nacionalistának jellemezte”. Sommer szerint, Franzos német nacionalizmusa az írásai legfőbb mondanivalója, aki a késő XIX. századi sovínizmusra nem a felvilágosodás kozmopolitizmusával válaszolt, mivel németesíteni próbált, és nem is nyugatosítani vagy „europaizálni”. Sommerrel ellentétben e tanulmány szerzője vitatja, hogy Franzos felvilágosult liberalizmusát el lehetne élesen választani a német sovínizmusától, és abbéli vágyát, hogy a felvilágosodást elhozza szülőföldjére, amit – ahogyan Halb-Asienben kifejtette – a lakosság kulturális germanizációjával érheti el. Másképpen szólva: a németesítés egyenértékű a nyugatosítással. Így Sommer német nacionalizmus és felvilágosult kozmopolitizmus közti elhatárolása problematikus. Amennyiben el lehetne egymástól különíteni a két fogalmat, akkor azok, akik erre képesek lennének, azt állítanák, hogy a legnagyobb német liberálisok, vagy nem expansionisták vagy az asszimiláció követői lennének, míg azok, akik ezt nem tudnák végrehajtani, azok a nemzeti német liberálisok. Judson vitatja, hogy az ausztro-germán liberálisok az 1848-as politikai mozgalomban eredeztethetőek, erős vágyát fejt ki annak érdekében, hogy a német kultúrát elterjessze, amelyet minden más egyéb dolog elé helyez. A Habsburg-államra elsősorban úgy tekint, mint a germanizáció déli és keleti irányba történő terjesztőjére. Így nem volt jó, vagy, nem-nacionalista, német liberális. Franzos sikerrel összeilleszti az ausztro-germán liberalizmust a kulturális sovínizmussal. Ami leginkább megkülönbözteti a kortársaitól, hogy nem Csehországból vagy Bécsből teszi mindezt, hanem a galíciai régióból.

Nemzetépítés, demokratizálódás és globalizáció: versengő prioritások az ukrán oktatási rendszerben

Janmaat, Jan Germen: Nation Building, Democratization and Globalization as Competing Priorities in Ukraine's Education System = Nationalities Papers, Vol. 36, No. 1 (March 2008), 1–23 p.

A rendszerváltozás utáni közép- és kelet-európai térség országai számára az egyik legkomolyabb kulturális és pedagógiai kihívást az oktatási rendszerük megreformálása jelentette és jelenti sok szempontból még ma is. A térségbeli államokban a központosított oktatási rendszerek modernizálása mellett (amelyek fő feladata annak idején a kommunista rezsimhez hű, lojális munkaerő képzése és indoktrinációja volt) legalább akkora hangsúlyt kap a nemzetépítés, a demokratizálódás és a globalizáció támasztotta – olykor egymással homlokegyenest ellenkező – kihívásoknak való megfelelés. A nemzetépítés szempontjai különösen azokban az újonnan létrejött országokban kerültek az oktatáspolitikai homlokerébe, amelyekben az előző korszakban háttérbe szorított nemzeti közösségek a függetlenné vált új állam megteremtése révén immár domináns helyzetbe kerültek. Az egyes országok oktatási rendszerének megfelelő színvonalú működését ugyanakkor számos nemzetközi szervezet is árgus tekintettel figyeli, közöttük az Európa Tanács és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet megfelelő intézményi szervei. Mindeközben a térség Európai Unióba és NATO-ba integrálódó államai a globalizáció jelentette fokozódó kihívásokkal is mindinkább szembesülni kényszerülnek.

A tanulmány tárgyául választott Ukrajna több szempontból is alkalmas a három fentebb említett tényező és a közoktatás megreformálása közötti viszony, valamint kölcsönös egymásra hatásuk sokrétű tanulmányozására. Ukrajna ugyanis meglehetősen speciális helyzetben van, hiszen a volt szovjet tagköztársaságok közül (Fehéroroszország mellett) az elmúlt évszázadban ennek az országnak a lakosságát sújtotta a leginkább az erőltetett oroszosítás. Olyannyira, hogy az ország népességének ma nem csupán az egyötöde vallja magát orosz nemzetiségűnek, hanem a magukat

ukránnak tekintők közül is nagyjából minden második az orosz nyelvet használja és vallja anyanyelvének. Mivel Ukrajnán belül az ukránul és oroszul beszélők területileg is eléggé egyértelműen elkülönülnek egymástól – lévén, hogy az előbbiek főként az ország nyugati, a Szovjetunióhoz csupán a II. világháború után csatolt területein élnek, az utóbbiak pedig jobbra Kelet- és Dél-Ukrajnát, illetve a Krím-félszigetet lakják –, ezért a markáns regionális különbségek még tovább nehezítik a közoktatási rendszer egységes ukránosítását célul kitűző nemzetépítő törekvések beteljesülését, amelyeknek ezért nem csupán a nyugati szervezetek szorgalmazta demokratizálódás és a globalizáció jelentette általános kihívásokkal, hanem a széles értelemben vett regionális ellenérdekeltségekkel is fel kell venniük a versenyt.

Nemzetépítés, demokratizálódás és globalizáció

Nemzetépítésen a szerző olyan állami politikát érti, amely a domináns helyzetű csoport kulturális és politikai kohézióját a társadalmi nyilvánosság színterein azáltal mozdtítja elő, hogy ezzel párhuzamosan a kisebbségi helyzetben lévők nyelvi és kulturális önkifejeződését korlátozza. A nemzetépítés tehát megkülönböztethető a bi- vagy multikulturális *államépítéstől* (amely az állampolgárok és az állam közötti kapcsolatok erősítését nem társítja egyetlen csoport kulturális és politikai hegemoniájának a megerősítéséhez), illetve a kisebbségi helyzetben lévők *erőszakos asszimilációjától* vagy a nyílt *etnikai üldözéstől*.

Az oktatási rendszer *demokratizálódásán* – az Európa Tanács koncepciójával összhangban – olyan állami politikát kell érteni, amely széles lehetőséget biztosít az oktatási rendszer résztvevőinek, mégpedig valamennyi oktatási és települési szinten arra, hogy részt vehessenek az őket érintő döntések meghozatalában, felelősen dönthessenek és szabadon nyilváníthassanak véleményt. A folyamat legfontosabb elemei közé tartozik tehát a felelősségi körök decentralizálása és az alulról (így a kisebbségi csoporthoz tartozók irányából is) jövő kezdeményezések lehetőségének a biztosítása és azok bátorítása.

Jóllehet a *globalizációnak* számos értelmezési lehetősége van, a szerző mindenekelőtt instrumentális szempontból használja a kifejezést, amelyen olyasfajta állami oktatáspolitikát ért, amely az adott ország gazdasági teljesítményének és a globális versenyben elfoglalt versenypozíciójának az előmozdítására törekszik. Ezzel összefüggésben ide sorolható a munkaerő foglalkoztathatóságát és rugalmasságát növelő intézkedések, mint például a folyamatos továbbképzés (élethosszig való tanulás, távoktatás), a kontextustól függetlenül hasznosítható ismeretek és képességek, valamint a a

problémaközpontú gondolkodásmód elsajátítása, de természetesen a különböző országok által kibocsátott diplomák és képzési rendszerek harmonizációja és integrálása is (az ún. „bolognai folyamat”).

Viszonylag könnyen belátható, hogy a nemzetépítés kulturálisan homogenizáló törekvései és a demokratizálódás értékluralista és szubszidiaritásra épülő alapelvei között áthidalhatatlan feszültség van (kivéve a valóságban szinte sohasem létező „tisztá” nemzetállamokban). Nagyjából ugyanez a nemzetépítés és globalizáció viszonylatában is elmondható, jóllehet, bizonyos helyzetekben a két folyamat bizonyos szempontból erősítheti is egymást, különösen azon nemzetek esetében, amelyek valamely regionális dominanciájú világnyelv hegemoniájának az erősítésére törekednek (így az angol, spanyol, orosz vagy kínai nyelv elsajátítása egyben komoly gazdasági előnyt is jelenthet az adott kisebbségi helyzetben lévő kultúrához tartozó és ezáltal versenyhátrányban lévő egyének és közösségek számára).

A közép- és kelet-európai térség nemzet- (illetve sok esetben inkább nemzetiesítő) államai létrejöttének második hulláma során (azaz a szovjet blokk és a Szovjetunió széthullása után) függetlenné váló Ukrajna esetében felmerülhet a kérdés, hogy a nemzetépítés szorgalmazása helyett miért nem inkább a bi- vagy multinacionális államépítés mellett dönt? Ennek számos oka van. Egyrészt a térség államai az I. világháború óta minden esetben az etnikulturális értelemben vett „nemzeti önrendelkezés” proklamálása és elfogadtatása jegyében jöttek létre. Másfelől a kisebbségek kollektív kulturális jogainak az elismerése – legalábbis az ukrán elit félelmei szerint – előbb-utóbb politikai önrendelkezésük kivívásához és ezáltal az ország területi széthullásához vezetne. Harmadrészt pedig az ukrán közigazgatás és közoktatás évszázados oroszosítása a peresztrojka idején azt a meggyőződést alakította ki az ukrán értelmiségben, hogy küszöbön áll az ukrán nyelv, kultúra és nemzeti identitás teljes felszámolása – márpedig az ország irányítása az 1991-es függetlenedés után éppen ennek az ukrán kultúrára olyannyira fogékony elitnek a kezébe került.

Változások az iskolai oktatásban a glasznosztj óta

Még a peresztrojka időszakának utolsó éveiben fogadták el az új ukrán nyelvtörvényt, amely az addig túlcentralizált, a tanulók egyéni kezdeményezéseit ellehetetlenítő, a marxista-leninista filozófia által uralt és a *homo sovieticus* megteremtésén fáradozó és felerészben (felső szinten pedig szinte teljes mértékben) orosz nyelvű közoktatás szempontjából is fontos változásokat hozott. Az eredmény azonban felemásra sikeredett, hiszen jóllehet, az ukránt tette az iskolai oktatás hivatalos nyelvévé (kivéve a

nemzetiségi iskolákban, ahol azonban szintén bevezették az állam egyedüli hivatalos nyelvén tett ukrán kötelező oktatását), ugyanakkor a Hruscsov idején, még az 1950-es években hozott rendelkezéseket is életben hagyták, amelyek értelmében a szülők szabadon dönthetnek arról, hogy milyen nyelven iskoláztatják a gyermekeiket (ezáltal természetesen jóval kedvezőbb helyzetben hagyták az orosz nyelven folyó oktatást). Az 1991. decemberi fordulat után azonban az új ukrán elnök, Leonyid Kravcsuk és kormánya megkezdte az iskolai oktatás fokozatos ukránosítását, amennyiben az orosz nyelven oktató iskolákat arra kötelezte, hogy tíz esztendő leteltével teljesen ukrán nyelvű oktatásra térjenek át. Utóda – az egyébként kelet-ukrajnai származású és orosz ajkú – Leonyid Kucsma elnöksége alatt pedig 1996-ban az orosz, a magyar, moldáv, tatár és egyéb nemzeti kisebbségek nyelvénél azonos státusú helyzetbe degradálta (jóllehet, Ukrajna végül 2003 májusában ratifikálta az Európai Regionális és Kisebbségi Nyelvek Kartáját, annak rendelkezései azonban meglehetősen tág mozgásteret biztosítanak az államok nemzetiesítő törekvéseinek). Mindezek eredményeképp – legalábbis a hivatalos statisztikák szerint – az 1988-89-es 47 százalékos szintről a 2002-2003-as tanévre 73 százalékra nőtt Ukrajnában az ukrán tannyelvű iskolába iratott tanulók száma.

A nyelv mellett az ukrán (és minden egyéb) nemzetépítés másik kulcsfontosságú eleme a nemzeti irodalom, földrajz és történelem megfelelő súlyú iskolai oktatása. E tantárgyak hangsúlyos oktatása (a tantervek Ukrajna történetének oktatására például ugyanolyan óraszámot írnak elő az orosz, mint az ukrán tannyelvű iskolák számára, legyen szó állami vagy magánkézben lévő oktatási intézményről) természetesen mindenekelőtt azt a célt szolgálja, hogy minél meggyőzőbben igazolja Ukrajna mint Oroszországtól történelmi, földrajzi, kulturális és gazdasági tekintetben egyaránt független ország önálló államiságát. A tanórán tanítottak nemzetépítési szempontból megfelelő tartalmát az ukrán állami szervek rendszeres vizsgálatnak vetik alá, ahogy a tankönyvkiadás felett is szigorú ellenőrzést gyakorolnak. A kezdeti decentralizációs, majd az 1990-es évek második felétől bekövetkező recentralizációs állami törekvések ellenére az ukrán közoktatási rendszer jóval több egyéni választási lehetőséget biztosít a tanulóknak, mint ami a korábbi szovjet modellt jellemezte.

A felsőoktatásban – az alsó- és középszintű oktatáshoz hasonlóan – az ukrán hatóságok szintén tízesztendőös átmeneti időszakot engedélyeztek az intézmények számára a teljesen ukrán nyelvű tanmenet bevezetésére. Bár a rendelkezést kellő körültekintéssel alkalmazták, a statisztikák tükrében a felsőoktatás ukrán tannyelvűvé tétele még az alsóbb szintű oktatás ukránosítása terén elért eredményeket is felülmúlta (az 1995-1996-os 51 százalékos szintről a 2002-2003-as tanévben már a felsőoktatási intézmények

hallgatóinak 78 százaléka ukrán nyelven folytatta a tanulmányait, jóllehet, a regionális különbségek ezen a téren sem csökkentek számottevően azóta sem). Habár a statisztikai adatok és a valóságos helyzet közötti különbségre számos konkrét példa utal, a felsőoktatás terén végbement nemzetépítési törekvések igazi kudarcát a felsőoktatásban kötelezően tanítandó, az ukrán nyelv, kultúra és történelem ismeretét felsőfokon elmélyíteni hivatott ún. „humán tantárgyak blokkja” bevezetése (amelyekkel az olyan korábbi kötelező ideológiai tantárgyak, mint a marxizmus-leninizmus, tudományos ateizmus, a kommunista párt története stb. oktatását váltották fel) jelenti, hiszen oktatásuk egyre fokozódó mértékű érdektelenségbe látszik fulladni.

Amíg a felsőoktatás demokratizálódása terén – és a nemzetépítés javára – jónéhány visszalépés történt (különösen az intézményi autonómia megnyírbálása, valamint a központi sztenderdek erőltetése és a fokozódó állami ellenőrzés területén), addig a globalizáció (legalábbis az európai intézményi hálózatokhoz történő kapcsolódás megkönnyítése) szempontjából számos előrelépés történt az ezredforduló óta. Ugyanezt a tendenciát erősíti, hogy az utóbbi időben egyre nagyobb szerephez jutnak a nemzetközi üzleti környezet elvárásait maximálisan előtérbe helyező (elsősorban közgazdasági irányultságú) magánkézben lévő felsőfokú oktatási intézmények is.

Összefoglalás

A fentebb felvázoltak több alapvető következtetés levonására készítetik a tanulmány szerzőjét. Egyfelől – ahogy azt a konkrét intézkedések bizonyítják – az ukrán politikai elit (lényegében függetlenül tagjai nyelvhasználatától, regionális eredetétől és beágyazottságától, illetve ideológiai meggyőződésétől) egyértelműen kiáll az ország Oroszországtól történő hosszútávú függetlenedése mellett, amelynek leghatékonyabb biztosítékát a közoktatás markánsan ukrán szellemiségű és nyelvű átalakításában látja. A másik lényegi következtetés ugyanakkor arra vonatkozik, hogy jóllehet, a nemzetépítés, demokratizálódás és globalizáció támasztotta kihívások közötti versengés egyértelmű győztesének első pillantásra a nemzetépítés tűnik, a globalizáció által kikényszerített intézményharmonizálási és gazdaságélénkítő elvárások az utóbbi években legalább akkora, ha nem nagyobb súllyal nehezednek a közoktatással kapcsolatos döntéseket meghozó politikusok vállára, mint a hatékony nemzetépítés keltette elvárásoknak való megfelelés.

Lajtai L. László

SZEMLE

Közép- és kelet-európai népek és országok kapcsolatai

Magyarellenes indulatok a román nacionalista sajtóban: a *Revista România Mare* példája

Steward, Jeremy: Anti-Hungarian Sentiment in the Nationalist Romanian Media. Revista România Mare as a Study = East European Quarterly, XLI, No.4 (January 2008), 407–428 p.

Az Indiana Universityn oktató Jeremy Steward tanulmánya a rendszerváltozás utáni romániai nacionalista sajtó magyarellenes megnyilvánulásait és azok lehetséges társadalmi hatásait veszi vizsgálat alá egyetlen sajtótermék, a *Revista România Mare* 2000-es évfolyamának konkrét példáján keresztül.

A tanulmányt az 1300-as évektől a Ceaușescu-rezsim bukásáig ívelő erdélyi román-magyar kapcsolatok tömör felvázolása vezeti fel. Ennek során a szerző kiemeli, hogy – más kelet-európai országoktól eltérően – a II. világháború utáni Romániában lépésről lépésre egyfajta sajátos nacionalista kommunizmus kezdett kibontakozni még Gheorghe Gheorghiu-Dej, majd pedig – egyre irreálisabb dimenziókat öltve – utóda, a megalomán hajlamú Nicolae Ceaușescu kormányzása idején, amely folyamat a diktátor kivégzése előtt, az 1980-as évek legvégén hágott a tetőpontjára. Jóllehet az 1989 decemberi forradalom megdöntötte a nacionálkommunista rezsimit, szellemi örökösei a mai napig aktívak, a lényeges különbség csupán az, hogy egyetlen szervezet helyett immár számos politikai csoportosulásban fejtik ki tevékenységüket. E szervezetek legsikeresebbike a volt diktátor néhai „udvari költője”, Corneliu Vadim Tudor által vezetett Nagy-Románia Párt (PRM). A párt nevével azonos nevű könyvkiadó adja ki a magyarellenes kirohanásairól elhíresült két legfontosabb romániai sajtóterméket, a hetenként egyszer megjelenő *Revista România Mare*t és a napilapként forgalmazott *Tricolorul*t. A két sajtótermék állandóan visszatérő témája az erdélyi magyarok által a múltban és a jelenben a románok sérelmére elkövetett cselekmények felhánytorgatása, különösen pedig az RMDSZ politikájának kíméletlen ostromozása. A tanulmány alapjául szolgáló sajtótermék tartalomelemzése azért éppen a 2000-es esztendőre fókuszál, mivel ebben

az évben aratta a PRM és annak vezetője eddigi legnagyobb politikai sikerét, amikor a romániai választópolgárok szavazatainak húsz százalékával az elnökválasztás második fordulójába került.

A nacionalizmus régebbi és újabb keletű megnyilvánulási formái Romániában

Az erdélyi magyarok közelmúltjának kontextusba illesztése érdekében a szerző azt a példát hozza fel, hogy amíg 1956-ban Marosvásárhely lakosságának még közel 74 százaléka magyar nemzetiségűnek vallotta magát, addig mára a magyarok relatív kisebbségbe kerültek a város népességén belül, tekintettel arra, hogy Ceaușescu 1965-ös hatalomra kerülését követően az Erdélyen kívüli lakosság betelepítésével megkezdődött Marosvásárhely szisztematikus elrománosítása. A Ceaușescu-rezsim szigorodásának előrehaladtával egyre szűkítették a magyar nyelvű közoktatás és médiaszolgáltatás kereteit, amellyel párhuzamosan egyre szigorúbban léptek fel a magyarországi sajtótermékek és könyvek Romániába szállítása ellen is (ami végül a román-magyar határt átlépő magyar állampolgárok nyílt vegzálásba csapott át). A kezdeti látványos hallgatás után az 1980-as évektől már a magyar kormány is mind gyakrabban kezdi felemleni a szavát tiltakozásul e jelenségek ellen a különböző nemzetközi fórumokon, az eredetileg 1972-ben bevezetett, majd az 1980-as évek végén ismét elővett, nyilvánvalóan magyarellenos élel kidolgozott „településrendezési program” (amelyet csak falurombolási tervként szokás emlegetni) beindítása pedig már elemi erejű tiltakozást váltott ki az 1980-as évek végének Magyarországon.

Ceaușescu és rendszerének 1989 decemberében bekövetkező bukása azonban csak további teret nyitott a román nacionalista mozgalmak legális szerveződése előtt. A forradalom után frissen létrejött számos politikai csoportosulás, amelyek közös nevezője a heves magyar-, zsidó- és romaellenesség, két jól megkülönböztethető típusra osztható. Amíg az első, „radikális visszatérésként” fémjelvezhető csoportba tartozók a II. világháború előtti fasiszta és antiszemita rezsimek és mozgalmak vezetőit (Ion Antonescut vagy a Vaszgárdát irányító Corneliu Zelea Codreanu) és eszméit tekintik követendő példának, addig a második, „radikális folytonosságként” aposztrofálható irányzat képviselői nyíltan a Ceaușescu-féle nacionálkommunista diskurzus folytatóinak tekintik önmagukat. Amíg azonban az előbbi, jórészt neonáci jellegű csoportosulások relatíve elenyésző társadalmi támogatottsággal rendelkeznek (ezidáig egyetlen ízben jutott be ilyen jellegű párt az 1989 utáni román parlamentbe, az ún. Nemzeti Jobb Pártja – PDN), addig a lényegében hasonló szellemiségű, ám a ceaușescui örökséget is büszkén vállaló Tudor-féle párt, illetve két másik, a román parlamentbe

1992-ben szintén bekerült partnere (a Szocialista Munkapárt – PSM, és a Román Nemzeti Egységpárt – PUNR, élén az 1990-ben alapított szélsőségesen magyarellenes *Vatra românească* is irányító Gheorghe Funarral) és azok sajtótermékei (az előbbihez kötődő *Totuși Iubiera* című heti és a *Vremea* címen megjelenő napilap) sokkal komolyabb befolyással bírtak. Állandó parlamenti jelenlétre azonban csak a Tudor-féle Nagy-Románia Pártnak sikerült tartósan szert tennie. Az 1990-ben Tudor és az ultranacionalista író, Eugen Barbu alapította párt taglétszáma 1995-re már elérte a harmincötezer főt, ifjúsági szervezete az ötezres létszámot, a 2000-es elnökválasztáson pedig – a külvilág legnagyobb megrökönyödésére – a választópolgárok húsz százalékának a szavazatával a második fordulóba jutott (ahol azután a régi-új elnök, a posztkommunista Ion Iliescu kétharmados fölényvel utasította őt maga mögé).

Média és nacionalizmus kapcsolata Romániában

A Nagy-Románia Párt sajtótermékeire, a szélsőséges és gyakran propagandista hangvételű *Revista România Mare* és *Tricolorul* jellemző következetes magyarellenesség olykor azonban a jóval mérsékeltebb, a főso-dorhoz tartozó román napilapokat is magával ragadja. Így volt ez például az 1990 tavaszi marosvásárhelyi összetűzések idején is, amikor a helybeli magyarok számára a diktatúra bukása óta először lehetővé váló március 15-e megünneplését követően néhány nappal kirobbant (mint később kiderült, az állami titkosszolgálatok által gerjesztett) véres etnikai összecsapásokról készült beszámolóknak a volt kommunista párt lapja, a *Scînteia*-ból a nevét *Adevărul*-ra változtató sajtóorgánus szintén nem mellőzte tudósításában és kommentárjaiban a többé-kevésbé burkolt nacionalista felhangokat. A *România Liberă* ugyanakkor jóval kiegyensúlyozottabb hangnemben számolt be az eseményekről, amelyek tanulságaként egyben a két etnikum közötti megbékélés fontosságára helyezte a hangsúlyt. Jóllehet, a magát „népi, keresztény és európai” újságnak nevező *Tricolorul* és a „teljesen független hetilapként” magát hirdető *Revista România Mare* stílusától és hangnemétől messzemenően eltérnek az olyasfajta országos terjesztésű napilapok, mint például az *Adevărul*, mégis ez utóbbi látens nacionalizmus ugyancsak kitapintható. Az erős közvéleményformáló hatással bíró volt pártlap példányszáma ráadásul csupán másfél-kétszer nagyobb, mint a Nagy-Románia Párt által kiadott két sajtóterméké. Amíg az utóbbiak támadásainak állandó keresztüzeben áll az 1996 óta többszöri kormányzati felelősséget vállaló RMDSZ, annak volt tiszteletbeli elnöke, Tőkés László és más erdélyi politikusok, akiket a leggyakrabban árulóknak és horthysta uszítóknak bélyegeznek, addig más hangnemben ugyan, de az *Adevărul*

újságírói ugyancsak szomorúan konstatálják az erdélyi magyarok nyelvhasználati törekvései kapcsán, hogy a magyarok, még a saját kárukra sem hajlandók elsajátítani az ország hivatalos nyelvét.

A 2000-es esztendő mint esettanumány

A 2000-es elnökválasztás esztendejében a *Revista România Mare* nak sikerült heti hatvanezerre feltornásznia a lap példányszámát. Az esztendő során megjelent összes lapszám áttanulmányozása révén a szerző a lap magyarellenes írásai között három alapvető típust tudott megkülönböztetni. Az első csoportba az erdélyi történelemmel foglalkozó cikkek tartoznak, amelyek egyfelől leginkább a román múlt erdélyi őstörténetével és dicsőségével illetve a magyarok által a románok sérelmére elkövetett múltbeli incidensekkel foglalkoznak (különös tekintettel „Az erdélyi történelem meghamisítása” címet viselő rovatra, amely előszeretettel foglalkozik a II. világháború idején ismét magyar fennhatóság alá került Észak-Erdélyben történt eseményekkel). Ezek a cikkek általában közvetlen párhuzamot vonnak a múltbeli (vélt vagy valós) sérelmek elkövetői és a jelenbeli romániai magyar közösség tagjai között. A második kategóriát a jelenlegi erdélyi problémákra fókuszáló írások alkotják, amelyek leginkább az RMDSZ viselt dolgai és az erdélyi magyar kisebbség nemzetárulónak és alkotmány sértőnek bélyegzett törekvéseit teszik súlyos bírálat tárgyává (kiváltképp a magyar hivatalos nyelvként történő alkalmazását, illetve annak szorgalmazását). A harmadik, a legaktuálisabb problémákra reflektáló műfajt pedig az ún. nyílt levelek képezik, amelyek megfogalmazói (köztük a kiváltképp gyakran szereplő, 2000-ben még a sokadik polgármesteri ciklusát töltő kolozsvári polgármester, Gheorghe Funar) a legfelsőbb román hatóságok döntéshozóit ostromolják írásaikban, azt követelve, hogy a levelek által célba vett RMDSZ-t törvény által oszlassák fel, tiltsák be vagy legalábbis büntessék meg. A magyarellenos írások stiláris és tematikai egyöntetűségről tesznek tanúbizonyságot. Visszatérő szóhasználattal sűrűn ismétlik a nagybetűvel szedett Nemzet, Nép, Haza kifejezéseket, az RMDSZ leggyakoribb jelzői pedig a fasiszta, szélsőséges és románellenes. Leggyakoribb vádjuk az RMDSZ-szel szemben a magyar nyelvhasználat által elkövetett súlyos alkotmány sértés, amely végeredményben az ország megcsonkításához és Románia feldarabolásához fog – az írások megfogalmazóinak a hite szerint – elvezetni.

A többségi román társadalom – legalábbis a felmérések adatai alapján – viszonylag toleráns a magyar kisebbség törekvéseivel kapcsolatban. Egy 1992-es felmérés válaszadóinak nyolcvan százaléka nem lát kivetnivalót a magyar kulturális szervezetek működésének az engedélyezésében, hetvenkét százaléuk elfogadja parlamenti képviselőtüket, ötvennyolc százaléuk pedig

elfogadhatónak tartja az anyanyelvi oktatáshoz való jogukat. Jóllehet az adatok jóval magasabb általános toleranciaszintet mutatnak, ha azokat például a bolgároknak a bulgáriai török kisebbséghez való viszonyulásukkal vetjük össze, a felmérés ugyanakkor arra is rámutat, hogy még a toleráns álláspontra helyezkedő románoknak is kevesebb mint a fele van jó véleményrel a magyarokról és bízik meg bennük. Mindez talán a kölcsönös elzárkózásból ered, hiszen az erdélyi magyarok kimagaszlóan magas arányban magyar nyelvű iskolákba járatják saját gyermekeiket, többségükben csak magyar médiát hallgatnak és néznek, és eléggé sokan vannak közöttük, akik nem értik jól és kevéssé vagy egyáltalán nem használják a román nyelvet a mindennapokban.

Ami a szélsőségesen nacionalista médiumok célközönségét illeti, az 1992-es felmérés adatait megerősítő 2004-es Gallup-kutatás szintén arra a megállapításra jutott, hogy a fiatalabb generáció tagjai körében (különösen azok között, akik a Ceaușescu-rezsim utolsó esztendeiben jártak iskolába) sokkal nagyobb a kisebbségek iránti ellenszenv, mint az idősebb nemzedékekhez tartozók esetében. Ugyancsak kimutatható a magasabb iskolázottság és a kisebbségekkel szembeni előítélet közötti negatív korreláció, valamint az, hogy az etnikailag kevert területeken élő románok általában toleránsabbak a kisebbségekkel szemben, mint az etnikailag homogén térségekben élők (ugyanakkor az etnikailag vegyesen lakott térségekben és városokban sokkal jobban polarizálódnak a kisebbségekkel szimpatizálók és a velük szemben ellenérzéseket tápláló válaszadók, mint országosan).

Konklúzió

Románia 1968 és 1989 között egy szokatlanul erőteljes nacionálkommunista korszakon ment keresztül, amely a magyar közösségre nehezedő fokozódó elnyomásában kulminált. Az ebben az időszakban szocializálódott emberek jelentős része még ma is igen fogékony a magyarellenes üzenetekre. Ezt a célközönséget szolgálja ki az 1989-es fordulat után a Corneliu Vadim Tudor által meglepően sikeresen egyesített és konszolidált nacionalista politikai tábor, amely egy stabil és viszonylag széles körben terjesztett állandó sajtófelületet tudhat magáénak a romániai médiapiacra. Jóllehet az RMDSZ- és magyarellenes szólamokban bővelkedő, a múltbeli nemzeti sérelmekkel, valamint a jelenkori alkotmánysértésekkel napi és heti rendszerességgel fogalkozó, szenzációhajász hangvételű sajtótermékek speciális olvasótáborának feltehetőleg nem minden tagja egyformán fogékony a magyarellenes üzenetekre, mégis folyamatosan és szokatlan intenzitással szembesülhet azzal a bűnbakképző mechanizmussal, amellyel a különféle nacionalista ideológiák képviselői a világban máshol is gyakorta élnek.

Lajtai L. László

SZEMLE

Kisebbségi politika

Az európai politikákat a régi-idők vallásosságá jellemzi

Byrnes, Timothy A.: European Politics Gets Old-Time Religion = Current History, No. 707, 2008. 126-132. p.

„A vallásos sokszínűség újjáéledése az európai társadalmakban, feléleszti a vallásos és a vallási színezetet öltő konfliktusokat az európai politikában.”

A betelepült népességgel szemben, Nyugat-Európa több országában más stratégiát alkalmaztak, mint az Egyesült Államok a '70-es években. Az Egyesült Államok megőrizte vallásos jellegét. Még a későbbi korszakokban, George W. Bush elnöksége alatt is, a Republikánus Párt igyekezett a vallásossággal való kapcsolatait megőrizni. Nyugat-Európa szekuláris politikai pártjai még a '70-es években hevesen szemben álltak a vallásos tendenciákkal, addig mára ezen a téren az Egyesült Államok és Európa között a különbség elhomályosult. Ez nem amiatt történt, mivel Franciaország, Németország vagy Nagy-Britannia átvette volna az Egyesült Államokra jellemző vallásos érzületét, hanem az európai társadalom vallási sokszínűsége, az iszlám bevándorlók jelentős száma a nyugati társadalmakban és az Európai Unió a kibővülése eredményeképpen újjáélesztette a vallás és a vallásos jellegű konfliktusokat az európai politikában.

Jelenleg Európa néhány konfliktusa vallási jellegű színezetet is öltöhet. Az európai kereszténység „pislákoló parazsára” leginkább politikai értelemben lehet választ adni. A poszt-keresztény Európa újjáéli régi elvesztettnek vélt hitét, amely az európai történelem, és a politikai fejlődés szereplőinél jelentkezett és a kereszténységben az írásbeliséget, valamint az intézményrendszert építette ki. Napjainkban a vallás szerepéről zajló viták az európai politikában elvezethetnek a vallásos érzületű politika megerősödéséhez. Két tényező van jelentős hatással a vallásos érzület emelkedésére Európában. Egyrészt a betelepült húsz milliós iszlám népesség az EU tagállamaiban. E tekintetben az nem képezi vita tárgyát, hogy a muzulmánok Európában élnek, azonban vita övezi azt, hogy valójában európaiak-e. Nem asszimilálódtak bevándorlók, állandó látogatók, vagy marginalizáló-

dott emberek valójában, vagy az európai népesség szerves részei? Fellelhet tenni ezeket a nehezen megválaszolható kérdéseket. Párizs külvárosai a kontinensen az iszlám vallásúak legnagyobb lakott területei. Amszterdam rövid időn belül iszlám többségű várossá válik. A német társadalomnak pedig a török vendégmunkások jelentős számával és kulturális hatásával kell szembenézni.

Európa szekuláris a XXI. század elején, azonban a vita tárgyát képezi, amennyiben az iszlám népesség az európai társadalomba és politikába nagyobb mértékben integrálódna, akkor szakítania kellene-e vallásos világgépével.

Két reakció állhat a vita mellett. Ezek szerint a történelem nem ért véget 1648-ban a vesztfáliai békével, és kevésbé 1989-ben, a kommunista berendezkedés európai eltűnésével. Valójában a vallás és a vallásos érzület megmaradt a XX. században is az európai szervezetek központi érzülete. A másik lehetőség, azzal a vitával kapcsolatos, hogy a szekularizmus az európai politikai identitás nem átbeszélt része, és a szekularizmus egy kissé más kapcsolatot őriz, mint bármi más. José Casanova szerint a szekularizmusnak két jelentése van. Az alapvető értelme a szekularizmusnak „a modern autonóm törekvések elkülönülése a világi és az egyházi szféráktól”. De az az eszme is, amely szerint a világi és az egyházi vallásos érzületű dolgok között az intézményi elkülönülés, elvezet a vallásos érzület hanyatlásához. A szekularizmus előbb említett definíciója nem természetes velejárója a modern politikának vagy az Európán kívüli társadalmaknak.

Az iszlám kihívás

Nehezen körülhatárolható, hogy a konfliktus és vita milyen velejárókat fog magával hozni. Néhány szerző köztük Abdullah An-Na'im az „iszlám reformáció” fogalmát vezette be, míg Bassan Tibi az iszlám európai térnyerésére az „euro-iszlám” fogalmát konstruálta meg. Azonban ami legkevesebb sem várható, az a vallásnak az iszlámisták hétköznapijaiból való kikerülése. Máig azon muzulmánok körében, akik ismerik a profán és a szent közötti intézményi különbséget, nehezen képzelhető el, hogy átvegyék a holland katolikusokra vagy az anglikánokra jellemző hétköznapias világgépet.

Nem is olyan világi

Nicolas Sarkozy francia elnök 2007 decemberben Rómában leszögezte, „hogy a franciák gyökerei leginkább a kereszténységben nyugszanak”. Kijelentette, hogy Franciaország a szakrális értékeket keresi. Sarkozy beszé-

de a francia társadalomban jelentkező „pozitív laicitással” magyarázható. Azonban néhol a pápai enciklikák fogalmi készlete is megjelent a beszédben. A Le Monde egy karikatúrájában Sarkozyt püspökként ábrázolta, amint mellette Bush elnök hasonló egyházi öltözetben panaszkodik: „a francia elnök ellopta a munkámat”. Sarkozy kijelentését nem kell túlértékelni, azonban arra világított rá, hogy a leglaikusabb nyugat-európai állam is keresztény gyökerekkel rendelkezik.

A török kérdés

Törökország kérdése az EU 2004-es bővítésével jelentkező népességnövekedéssel kapcsolatban a másik tényezője Európa vallásos sokszínűsége és az újonnan jelentkező vallásos konfliktusok megjelenésével. Amennyiben Törökország az EU tagja lenne, akkor az „európaizáció” új módját is fel kellene vázolni. Valószínűleg ez a legfőbb ok, hogy sok eltérő gondolkodású európai – beleértve Sarkozy elnököt és XVI. Benedek pápát – is ellenzi Ankara EU tagságát. Amikor Valéry Giscard d’Estaing volt francia államfő a törökök uniós tagságot ellenezte, akkor magyarázatként annyit mondott: „ők nem európaiak”.

A török tagsággal kapcsolatos vita sokszínű. Egyrészt néhány vezető politikus a szekularizmus védelmében a vallásos kihívásokkal kapcsolatban vitatkozik. Törökországra, mint trójai falóra tekintenek, aminek a segítségével az iszlám átveszi az európai műveltség és kultúra feletti ellenőrzést. A vallás és a politika közötti kapcsolat kétoldalú, egyrészt a politika befolyásolni akarja a vallást, másrészt a vallás is törekszik a politikum feletti ellenőrzésre.

Terítéken az egyház

Az Európai Unió 2004-es kibővülésével egyidőben Lengyelország erős szakrális hagyományát és vallásos identitását Európa mindennapjaiban megjelenítette. A lengyelek intézményileg és jogilag is csatlakoztak az unióhoz, azonban a lengyelek politikai kultúrája, történelmi mitológiáik alapján azt a hagyományt folytatták, hogy magukra mint Európa közepére kell tekinteniük, ahol megrajzolható az európai identitás egésze. Lengyelországban lehetséges, hogy az „európaizáció” működni fog, a modernizáció „mágikusan” fog hatni, azonban veszély, hogy a lengyel katolicizmus idővel a holland és a francia utat fogja követni, ami nem más, mint a laicizálódás útja. Ez utóbbi okkal is magyarázható, hogy a nacionalista-katolikus mozgalom, a Tadeusz Rydzik atya vezetett Radio Marija országos sugárzású rádióadója ellenezte az ország uniós tagságát. A vallásos érzület

csökkenése Lengyelországban egyben nem jelenti azt, hogy a lengyelek megoldják azt az egyenletet, amely szerint a modernitás követői kevésbé vallásosak, mint ahogy a modern amerikaiknál ez kimutatható. A lengyelek talán nem lesznek eléggé katolikusok. Jelenleg Európa magába foglalja a katolikus Lengyelországot, azt az országot, amely Európának II. János Pál pápát, valamint a Kaczynski testvéreket adta, akik a legelkötelezettebb hívei voltak annak a kezdeményezésnek, hogy az uniós alkotmány magába foglalja Európa vallásos hagyományait.

Keleti kereszténység

A vallás és a nemzet közötti kapcsolat az olyan ortodox területeken, mint Szerbia még a lengyeleknél is erősebb lehet. A szerbek a még oly távolinak tűnő uniós tagságuk esetén Brüsszelbe más tradíciót hoznának. Az ortodox egyház jelenleg a függetlenség egyedüli letéteményese Európa keleti kereszténység által ellenőrzött térségének számos országában, ami akár egyfajta ortodox államszövetséget is létrehozhat, amely Európa és Oroszország távolabbi kapcsolataira jelentős hatással lehet. Szerbiában és számos más területen kevésbé boldogok az európaizáció projekt hallatán, mivel veszélyeztetve látják a nem olyan régen megszerzett nemzeti szuverenitásukat, és egyben az egyházuk autonómiáját.

Nemzetek feletti univerzális vallás

Az Európai Unió kibővítése Európa iszlám népességének radikális bővülésével egyetemben a vallásos sokszínűség és a szakrális gondolkodást állítja Európa közgondolkodásában központi helyére. Az ortodox egyház erős teológia szálakkal kapcsolódik a nemzetek feletti univerzalizmushoz. Azonban az egyház és az állam közötti szoros, néhol kibogozhatatlan szálak az európai politikán kívülre helyezik. Ez nem jelenti azt, hogy az ortodoxia az európai politikában nem játszhat fontos szerepet, de a helye akadályozza leginkább Európa további integrációját. A római katolikusok az „új” Európa politikájának létrehozásában aktívan részt vehetnek. A katolikus egyház teljes hierarchikus struktúrájával részt vesz a jövőbeli Európa politikájának formálásában. A katolikus egyházi vezetőknek mondanivalójuk is van a folyamatok befolyásolását illetően. Az iszlám a legérdekesebb és a legproblematisabb ebben a tekintetben, mivel a legkevésbé strukturált vallás. Összevetve a katolicizmusnak a nemzetközi politikában való aktív részvételével, kevés egységesnek tűnő álláspontot tud megfogalmazni. Ami azzal magyarázható, hogy az iszlám sokkal kevésbé hierarchikus vallás, mint a katolicizmus. Ezért talán európai kontextusban a probléma

leginkább abban érthető meg, hogy az iszlám kevésbé számol az európai identitás definícióival. Az iszlám a „másik”, ahogyan Európa definiálta magát évszázadokon keresztül.

A közelmúltban, a politikai arénában a vallás periférikus helyen állt Európában. Azonban a vallás Európa politikájában egyre jelentősebb helyet fog átvenni.

Kiss Balázs

Magyar kisebbség és terület: a romániai és szlovákiai kisebbségi képviselőtörténelmi súlya

Boisserie, Etienne: Minorité magyare et territoire. Eléments sur le poids des représentations historiques en Roumanie et en Slovaquie. = Transitions, 2005, Vol. 44. No. 2, 49-61. p.

Az európai intézmények 1989 óta kísérik figyelemmel a közép-európai kisebbségek sorsát. A magyar kisebbség általában bűnbak szerepét töltötte be a romániai, illetve a szlovák politikai változásokban. Az előbbi helyen 1996, az utóbbiaknál 1998 óta mégis valamekkora szerephez jutottak a végrehajtó hatalomban a kisebbségek. Vissza-visszatérően szívesen játszószék ki a helyi hatalomban is az ún. „magyar kártyát”, amely egyúttal a Magyarországhoz fűződő külkapcsolatokat is befolyásolja – csak a célok változóak. A ’magyar kérdés’ endogén formájában (azaz a magyar kisebbség mint belső, területeket fenyegető tény), és exogám (Magyarország mint külső, destabilizáló erő) változatában egyaránt folyamatosan megjelenik a retorikában a történelem folyamán, mint az állam területét alakító erő. Föl kell tenni a kérdést, vajon az intézményrendszer stabilizálódásával mennyiben változott a magyarok körüli vita? A területi kérdések tartósan normalizálódtak-e így, vagy az elszenvedett traumák után csak látszólagos az elégedettség?

Az 1990–1996 közötti időszakban a romániai törvényhozói hatalom éppen csak a ’91-es alkotmányban garantáltakat teljesítette a magyar kisebbség számára. Végre, 1996-ban az RMDSZ hatalomba került; néhány, szimbolikus értékű változtatást sikerült is elérniük (Ciorbea kormányzása idején). Majd egy újabb kormányzati ciklusban (Nastase) újra kisebb figyelem irányult rájuk. A szociáldemokraták szívesen nyúltak a XIX. századi eseményekhez, s még inkább a Nagy-Románia Pártja képviselői, akik hiszterizált mondatójukban a bécsi döntés „soha nem feledhető következt-

ményeit” ecsetelték. Egészen a titkos összeesküvés hangoztatásáig is elmentek. Jó alkalom volt ez a román patriotizmus megnyilvánulására, és persze a magyar párt árulással való megbélyegzésére.

Szlovákiában, már 1993, a Csehországtól való szétválás előtt is jogilag körültekintően kezelték a kisebbségi kérdést. Vladimír Mečiar színre lépésével azonban a magyar kisebbség státusza érezhetően süllyedt. Egyedül Moravčík rövid irányítása (1994-ben) alatt sikerült korrigálni néhány túlkapást. Az eredményeket azonban Mečiar, harmadik periódusa idején erősen vitatta. Az üzenet lényegében folyamatosan az volt, hogy Szlovákiában a magyarok idegen állampolgárok, és veszélyesek az államra nézvést. Az állandósult propaganda következményeképpen az ország déli részeiben negatívra fordult a kisebbségek egymás közötti viszonya. Itt is hatott az esetleges területi revízió hiszterizált, apokaliptikus képe.

Az 1998–2002 közötti időszak hasonlóan alakult Romániában az előző cikluséhoz. Szlovákiában ekkor került a kormánykoalícióba a Magyar Koalíció Pártja, ám a feszültségek ettől még nem csökkentek. Az elért eredmények nemcsak a kisebbséget érintették.

A negatív reprezentáció és a folyamatos magyarellenés érvelések az oktatás-képzés terén látványosan megmutatkoztak. Szlovákiában furcsaságnak, ötödik hadoszlopnak stb. számítottak a magyar pártok. Romániában ezalatt az RMDSZ előretört ugyan, de számos koalíciós partnert veszített (pl. a Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpártot).

A „határok spiritualizálásának” európai trendjét viszonylag kevés román gondolkodó fordította le úgy, hogy itt az ideje csatlakozni Európához, s ehhez a dinamikusan fejlődő Erdély jó apport lesz. Az állam persze, innentől kezdve egységesnek mondatik, ezen belül a magyar valamiféle idegennek számít, amelynek tagjai könnyen esnek a „nemzeti érdekek elárulásának” bűnébe. A még szélsőségesebb nézetek szerint, Nastase-Iliescu politikája egészen erkölcstelen, mert kiszolgálja a magyarok, a „magyar kormány és szolgálja, az RMDSZ érdekeit”.

Az intézményrendszer központosításáról szóló vitát befagyasztotta az irredentizmus fenyegetésének témája, illetve az állam autoritásának kérdése, s főleg a nemzeti térségben Erdély mítikus helye iránti érdektelenség. 1990–1996 között Erdély kérdése minden manipulációban benne volt. A Román Nemzeti Egység Pártjának üstökösszerű megerősödése napirenden tartotta a határok revíziójának fenyegetését egyfelől Budapest politikájának eredményeként (sic!), másfelől az RMDSZ szimbolikus, vagy ennél konkrétabb dőféseinek köszönhetően. 2002-ben komolyabb szakaszba érkezett az alkotmányról szóló vita, melyhez valamennyi politikai párt véleményét kikérték. Az RMDSZ kifejtette, hogy nem köti meg magát az 1. paragrafusból kimaradó ’nemzeti’ jelző miatt, viszont a 148-as eltör-

lését javasolták, hiszen az megtiltotta az 1. módosítását. A szociáldemokraták teljesen elzárkóztak a kérdés ilyen összefüggésben való tárgyalásától. Az RMDSZ pedig azt kérte ráadásul, hogy a 2003. szeptemberi, prágai NATO-csúcs után folytassák ezt a vitát. Az RMDSZ ezzel elérte, hogy az 1. paragrafus változatlan maradjon, és még néhány apróbb, 1992-93 óta hangoztatott változtatást is. A szociáldemokraták támogatását a kisebbségi nyelvek törvény előtti egyenlőségének alkotmányossá tételéhez kötötte.

Visszatérő kérdés Románia decentralizációja. 2001 decemberében intellektuelek memorandumban kérték a tárgyalását. Octavian Paler, liberális újságíró tálalásában mindez egészen negatív hangszerelést kapott, és a „magyar irredentizmus megváltozott taktikájaként” jelent meg. Iliescu és Nastase is hajlott a decentralizáció és a szeparatizmus egybemosására; a területi decentralizációt rosszhiszeműen fölcserélték az etnikai alapúval.

A román politika által mániákusan emlegetett egység eszméje legkésőbb 1998 óta eltűnt Szlovákiában, az ország déli részében élő, magyar kisebbségtől való, hiszterizált félelemnek tulajdoníthatóan. A szlovák történetírás egy részében a magyarellenesség a csehellenességgel vetekszik, elég jó kifejezi ezt egy Kanadában élő történész könyvének a címe: „*Szlovákia története: harc a túlélésért*” (Stanislav Kirschbaum: *Une histoire de la Slovaquie: le combat pour la survie*). A magyarok is szívesen használják a 'harc' kifejezést 1989 óta, igaz, ők főleg a kisebbségek intézményes elismerésére gondolnak ilyenkor. De a kulturális autonómiában visszamehettünk egészen a kiegyezés utáni helyzetig, amikor a magyarok elismerték a szlovák nemzet létét. A területi autonómia mindig belejátszott a kulturális autonómiába (pl. Masaryk 1938-as Csehszlovákiájába) is. Az autonómia az egyenlőségre kell hogy utaljon, ami a régi, domináns (cseh és magyar) nemzetekkel teszi egyenlővé egy államon belül, 1993 után, a Szlovák Köztársaságban a szlovákokat, ahogyan az 1992-es Alkotmány is kezdődik: „Mi, a szlovák nemzet...” Az autonómia persze, többé-kevésbé úgy is fölfogható, mint a szeparatizmus előzetese.

A szlovák felfogásban azonban nincs alapvető különbség az autonómia és az elszakadás akarása között. Igaz, a magyar tervekben is hol kultúráról, hol meg területekről esik szó. Akárhogy is, a szlovákok mindig az 1918 előtti magyar kulturális dominanciát hallják ki a szövegekből. Ezért is olyan túlméretezett például az ország déli részén a *Matica slovenská* tevékenysége.

A magyarok által óhajtott intézményi reform rögtön rávilágít arra, hogy bizonyos dolgokat nem tehetnek meg. Például a Magyar Koalíció Pártja a legegységesebb magyarlakta településen, Komáromban hiába akarta egyetlen pártba tömöríteni a magyarokat, a többi párt már rögtön újramagyarosításról, szeparatizmusról beszélt. Íme, ismét együtt a kultúra

és a terület kérdése a 'magyarosítás'-ban. A Magyar Koalíció Pártját azonban teljesen ellehetetlenítették e kérdésben 2001 nyarán, és a már „bevált” irredenta, sovinsizta jelzőkön túl a NATO-ellenes, Európa-ellenes, szlovákellenes vádak is megkapták. A területről szóló vita hevesen folytatódott a tévében, és annyi eredménye lett, hogy a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom és a Szlovák Nemzeti Párt erősen elítélte azokat a meglévő, alkotmánymódosító törekvéseket, amelyek az államnak a területek szuverén kezelését korlátoznák. A magyarok kérését azonban, hogy az alkotmány bevezetőjében a kisebbségekre történjék utalás, vagy hogy az állam tekintse a kisebbségeket partnernek, továbbá valamennyi, a kisebbségeket érintő javaslatot – mereven elutasították.

A kisebbségi magyar pártok támogatása, részvételük a román, illetve szlovák végrehajtó hatalomban jelentős előrelépést tett lehetővé a két állam kisebbségi törvényeinek alakításában. Hangsúlyoznunk kell, hogy mindez a törvényhozási ciklus elején következett be Romániában, amelynek nemzetközi érdeke is úgy diktálta, hogy még az 1997 decemberi NATO-csúcsot előzze meg a törvények tárgyalása. Ráadásul a többségi-magyar kapcsolatok bizonyos, elsőrangúan konfliktusérzékeny oldalát gondosan kikerülték a megállapodási protokollok. Amelyeket meg nem, azok ügyében elkeseredett harc kezdődött, az együttműködés megszakításával fenyegetve. Ebben a krízisszakaszban a magyar oktatás-képzés támogatásának kérdése vált leginkább nyilvánvalóvá. Atlanti oldalról semmi sem tűnt magától értetődőbbnek, mint a Szociáldemokrata Párt és az RMDSZ szövetségre lépése. A romániai sajtó erről mint „poszt-prágai” forgatókönyvek változatairól cikkezett. A Szociáldemokrata Párt tudatában volt annak, mi az ára a magyar párttal való együttműködésnek, és annak is, hogy esetlegesen mire használhatja föl ezt politikai ellenfelük. Jellegzetes paradoxonként Iliescu elnök, aki a magyarokat fáradhatatlanul irredentizmussal vádolta az 1990-96-os időszakban, árulással vádolja azokat a csoportokat és személyeket, amelyekre és akikre akkor támaszkodott.

Több szempontból a szlovákiai helyzet stabilabbnak, kevésbé többértelműnek látszik. Az ellenzéki Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom és a Szlovák Nemzeti Párt (utóbbi parlamenten kívüli), továbbra is magyarellenes stratégiát követ. Az 1998-2002 közötti időszakban a parlamenti pártok inkább ellenálltak az identitás-kérdés feszegetésének. A 2002. szeptemberi választásokon durván megtámadták a legkevésbé megbízható és a magyarokkal leginkább ellenséges csoportokat a koalíción belül. De korai lenne ebben többet látni, mint a kisebbség-többség viszonyának normalizálására tett törekvést. Létező korlátok vannak, ahogy azt például a kereszténydemokrata Pavol Hrušovskýnak a parlamenti Narodna rada elnökévé választása is bizonyítja – ez a szervezet a szlovákság nemzetként való elismer-

tetéséért vívott harc szimbóluma. Valószínűleg elképzelhetetlen lett volna Bugár Bélának, a Magyar Koalíció Pártja elnökének adni ezt a posztot, pedig a második legnagyobb parlamenti pártot vezeti.

Az egyensúly tehát bizonytalan marad: a magyarok inkább csak nyerhetnek egy még oly frusztráló koalícióval is a végrehajtó hatalomban; nemzetközi síkról nézve az ő apportjuk a hitelesség, amelyet igen könnyű megingatni, amíg a feszültségek oly nyilvánvalóak. Ugyanakkor a kormányok, amelyekben ellenzéki szerepük van, rendkívül ellenségesek, így tehát csak nagyon kevés mozgásterük maradt. A romániai és szlovákiai kormányok szinte csak a magyarokat foglalkoztató, szimbolikus, rész kérdésekben tettek engedményeket. Ezért várható, hogy a feszültségek újra meg újra megerősödnek az olyan központi kérdések körül, mint az adminisztratív szervezet, az anyanyelv használata, vagy a kárpótlás.

Kakasy Judit

A közösség elképzelése: Ukrajna etnikai és kulturális sokszínűségének perspektívái

Hrytsenko, Oleksandr: Imagining the Community: Perspectives on Ukraine's Ethno-cultural Diversity = Nationalities Papers, Vol. 36, No.2. May 2008, 197-222. p.

A nemzeti-nemzetiségi és kulturális kapcsolatokat hagyományosan a többség-kisebbség fogalmakkal szokták leírni, azaz a társadalmat egy többségi nemzetre, illetve kisebbségekre osztják. A hivatalos ukrán diskurzus is ezt a fogalomkészletet vette át. Ukrajnában azonban a többség-kisebbség dichotómiájának használata nem problémamentes, mivel sem a kisebbség, sem a többség nem határozható meg pontosan. A hivatalos és a tudományos diskurzus is leginkább az orosz kisebbségre koncentrál, gyakran azonban a nyugati terminológia helyett szovjet tudomány fogalmait használva.

Az ukrán kisebbségi politika a szovjet „intézményesített személyes nemzetiség” koncepcióján alapul. Eszerint minden ukrán állampolgár rendelkezik egy meghatározott nemzetiséggel, ami így országos szinten népszámlálások alkalmával mérhető. Azonban az ukrán hatóságok csak a szovjet időkben nemzetiségnek elfogadott csoportokat veszik számításba, így pl. a ruszinok vagy az óhitűek nem szerepelnek nemzetiségi kategóriaként. Szintén a szovjet idők öröksége, hogy a moldovaiak külön csoportként vannak feltüntetve.

Az utóbbi két évtizedben több nemzetiség létszáma is radikálisan csökkent, többek között az oroszoké (az 1989-es szint 73%-ára), a zsidóké (az 1989-es szint 21%-ára). Az Ukrajnából kivándorolt 1,7 millió ember jó része is zsidó volt. A korábban olyan jelentős ukrajnai zsidó közösség gyakorlatilag megszűnt, a hagyományos *stetl*-életforma ma már nem létezik. Az oroszok számának csökkenését nem lehet a kivándorlással megmagyarázni, sokkal inkább az identitás változása áll a háttérben.

Egyes csoportok viszont számban megnövekedtek. A krími tatárok visszatérése nyomán ma ötször annyi tatár lakik a Krím-félszigeten, mint 1989-ben. A Kaukázusból szintén komoly méretű bevándorlás játszódott le.

Az ország nemzetiségei nem egyenletesen oszlanak el. Az oroszok keleten, a magyarok Kárpátalján, a bolgárok nagy többsége Odessza körül, a románok pedig Bukovinában élnek. Az ország középső és nyugati része tehát tisztán ukrán, a fennmaradó területek viszont többnemzetiségűek.

Az őshonos nemzetiségek mellett egyre több az ázsiai és afrikai bevándorló is. Sokan közülük sikertelenül próbáltak meg behatolni az Európai Unióba, így kénytelenek Ukrajnában maradni.

A nemzetiségi statisztikák azonban nem írják le teljesen a valóságot, mivel az anyanyelv gyakran különbözik az etnikai identitástól. A 2001-es népszámlálás szerint Ukrajna lakosságának 67 százaléka vallotta magát ukrán anyanyelvűnek, míg 30 százalék orosz anyanyelvűnek. Az összes többi anyanyelv aránya nem éri el a 3 százalékot. A helyzetet árnyalja, hogy több nemzeti kisebbség is ruszofón (belaruszok, görögök, németek, zsidók, volgai tatárok), míg 300 000 orosz nemzetiségű ukrán anyanyelvűként határozta meg magát. A mindennapokban azonban az orosz nyelvnek nagyobb szerepe van, mint amit az anyanyelvi statisztika mutat.

Ukrajna lakosságát ezek alapján három csoportra lehet felosztani: az ukrán anyanyelvű ukránokra, az orosz anyanyelvű ukránokra és az orosz anyanyelvű oroszokra. Ez a felosztás nyugatról keletre haladó földrajzi mintákat is követ, amit azt a 2004-es elnök- és a 2006-os parlamenti választások is jól mutattak. Ez a három nyelvi alapon meghatározott csoport azonban nem működik valódi csoportként, sőt mivel az ukrán polgárok többsége kétnyelvű, ezért mindkét nyelvű kulturális tevékenységben részt vesznek.

Roger Brubaker definícióját a *nemzetiesítő állam*ról Ukrajnában is sokan elfogadják. Nyugati tudósok úgy érvelnek, hogy Ukrajnában állandó konfliktus van a nemzetiesítő állam politikáját támogatók (az ukránok) és az azt ellenzők (oroszok) között. Más kutatók viszont nem fogadják el a brubakeri kategóriák alkalmazását Ukrajnára, mivel az oroszok és az ukránok között általában békés és konfliktusoktól mentes a viszony. Kymlicka Brubakert kritizálva azt állítja, hogy a nemzetiesítő állam helyett a

nemzetépítés fogalmát kell használni Ukrajna esetében, különösen figyelve arra, hogy a nemzetépítés lehet befogadó vagy kirekesztő, liberális vagy antiliberális. Kymlicka szerint a nemzetépítés célja egy egységes társadalmi kultúra létrehozása, ami viszont nem jelenti automatikusan a kisebbségek asszimilációját, amennyiben azok részt tudnak venni ebben a nemzeti kultúrában. A nemzetépítés és az egységes társadalmi kultúra célja a polgári-demokratikus társadalom felépítése. Mykola Ryabchuk pedig úgy érvel, hogy nem az orosz és az ukrán kultúra áll egymással szemben, hanem a nyugati, demokratikus civilizáció és a posztszovjet, autoriter orosz nyelvű kultúra. Mivel az ország elitje inkább ez utóbbi felé húz, ezért az állam feladata lenne a nyugati ukrán kultúra támogatása. Kymlicka szerint a kisebbségeket megilletik bizonyos kollektív jogok, mert úgy véli, hogy az „ortodox liberális” megközelítést fel kell váltania a „pluralista liberális” koncepciónak.

Több ukrán tudós is azon a véleményen van, hogy Ukrajna ma a Nyugat-Európában egy évszázaddal ezelőtt végrehajtott modernizáló nemzetépítés modelljét követi. Ezért az *etno-politika* fogalom bevezetését tartják indokoltnak. Ez az etno-politika hasonlít Kymlicka plurális liberalizmusához, mivel nem célja a kisebbségek asszimilálása.

Meglepő módon a *multikulturalizmus* fogalmát alig használja az ukrán tudományos és politikai élet. Bár pl. a középiskolákról szóló törvény szerint a polikulturalizmus az iskola által tanított alapértékek közé számít, a történelem tankönyv szinte csak az etnikai ukránok történetével foglalkoznak, elhanyagolva a kisebbségeket, sőt gyakran ellenségnak mutatva be egyes csoportokat (tatárokat, lengyeleket).

A *kisebbség* fogalma szintén nem tisztázott. Mivel a nemzetközi szervezetek sem alkalmazznak egységesen elfogadott definíciót a nemzeti kisebbség fogalmára, az ukrán diskurzus vagy a szovjet időkből fennmaradt terminusokat, vagy a kortárs nyugati meghatározásokat alkalmazza, vagy pedig – figyelembe véve az ország sajátosságait – saját terminológiát dolgoz ki. Az orosz nyelvűek kimagaslóan nagy száma és a többi kisebbség alacsony aránya viszont megnehezíti, hogy az összes csoportot kielégítően leíró definíciót lehessen találni.

Az *őslakos nép* fogalma ugyancsak problematikus. Bár volt kísérlet arra, hogy az őslakosként definiált népcsoportok speciális védelmet élvezzenek, ez nem valósult meg. Elsősorban a krími tatárok őslakosként való meghatározása vitatott.

Az ukrán törvények csak a nemzeti kisebbség fogalmát ismerik. A törvény viszont nem teszi lehetővé olyan csoportok elismerését, mint pl. a ruszinok, huculok vagy bojkók, mivel – úgymond tudományos érvek szerint – ezek a népcsoportok az ukrán nemzet részei.

A *kisebbségi jogok* gyakorlását nagymértékben elősegíti, hogy Ukrajna az összes fontos kisebbségvédelmi nemzetközi egyezményt aláírta. A jogszabályok azonban gyakran ellentmondanak egymásnak, helyenként túl általánosan vagy pontatlanul fogalmaznak. Bár a törvények garantálják a kisebbségi nyelveken való tanulás lehetőségét, a nem ukrán iskolahálózat alulfejlett, sőt számos kisebbség esetében nem is létezik. A Krími Autonóm Köztársaság 1994-es alkotmánya még három hivatalos nyelvet határozott meg (ukrán, orosz, krími tatár), és a tartományi parlamentben is garantálta a három népcsoport arányos képviselését, de az 1998-as alkotmányból már hiányoznak ezek a passzusok. Az orosz nyelv használata körüli viták 2006-ban tetőztek, amikor több kelet-ukrajnai régió is hivatalos nyelvként vezette be az orosz, bár ennek inkább belpolitikai, mint nyelvvédelmi okai voltak.

Az etnikai *diszkriminációt* ugyan szankcionálják az ukrán törvények, de csak általánosságokban. Az ukrán törvények nem teszik lehetővé nemzetiségi kvóták felállítását, mert ez a kijevi törvényhozók szerint sértené a nem kisebbségek egyenlőségét. Különösen a cigány és a frissen bevándorolt etnikai közösségek szenvednek diszkriminációtól.

Ukrajnában viszonylag jól működik a népek közötti *tolerancia*, bár a konkrét nyelvi kérdések időnként feszültségekhez vezetnek. Az ukrán társadalom hagyományosan toleráns a keleti szlávokkal szemben, valamivel kevésbé elfogadó a zsidókkal, németekkel és amerikaiakkal szemben, viszont a többi szomszéd népet (különösen a krími tatárokat, cigányokat, románokat) magas arányú elutasítottság övezi. A legjobban azonban az új bevándorlókat sújtja a többség elutasítása.

A krími tatárok visszatelepítésén jól le lehet mérni az ukrán társadalom ambivalens hozzáállását a kisebbségekhez. A krími tatárokat leginkább három területen érte diszkrimináció: a földek elosztása, munkalehetőségek és az iskolai oktatás. A termelőszövetkezetek privatizálásakor és a földek szétosztásakor a visszatelepült krími tatárok nem kaptak semmit, így ma 80 százalékuk nem rendelkezik földdel. A krími tatárokat a munkahelyekre való jelentkezéskor is gyakran hátrányosan megkülönböztetik: ha egy krími tatár és egy szláv (orosz vagy ukrán) jelentkezik ugyanarra az állásra, akkor különböző indokokkal rendszeresen kizárják a tatár pályázót. Ez ahhoz vezetett, hogy a krími tatárok körében a munkanélküliség duplája a Krím-félsziget átlagának. A 46 000 krími tatár gyerek közül csupán 3700 jár tatár nyelvű iskolába, 32 000 tanul az iskolában tatárul is, de 10 000 kizárólag orosz nyelvű iskolába jár. A hatóságok ezt kedvezőtlen arányt a kevés számú tanárral és tankönyvvel magyarázzák.

Ukrajna tehát nem egy tipikus multietnikus ország. Az ország több vidéke is többnemzetiségű lakosságu, míg más régiókat egy etnikum lak-

ja, akik viszont két nyelven beszélnek, megint más vidékeken viszont két etnikum is lakik, amelyek viszont ugyanazt a nyelvet (orosz) beszélik. A három nyelvi kulturális csoport egyike sem domináns. A valódi kisebbségekkel (magyarok, bolgárok, krími tatárok stb.) viszont nem nagyon foglalkoznak Ukrajnában.

Varga-Kuna Bálint

Mi korlátozta az EU hatását a kisebbségi jogokra a csatlakozó országokban?

Rechel, Bernd: What Has Limited the EU's Impact on Minority Rights in Accession Countries? = East European Politics and Societies, Vol. 22, No. 1, 171-191. p.

Az európai uniós csatlakozás „europaizáló” hatását széles körben elfogadják, bár ez a tézis empirikusan eddig nem nagyon bizonyított. Mind az EU, mind a nemzeti kormányok hajlamosak túlbecsülni a brüsszeli nyomást. Az EU hatása számos tényezőtől függ. Egyes országokban kormányváltás után jelentősen javult a kisebbségi jogok helyzete, míg más államokban a belpolitika egységesen fékezi a brüsszeli hatásokat. Ráadásul a kisebbségi politikában bekövetkezett változás gyakran csak a felszínt érintette, különösen a cigány etnikum esetében. Az EU hatását a kisebbségi jogokra azonban nemcsak belpolitikai tényezők befolyásolták, hanem Brüsszel korlátai is: az EU-nak ugyanis nincs egységesített kisebbségi joga, nincsenek kisebbségi szakértői, felületesen világította át a csatlakozó államokat, és elmulasztotta felhívni a közvélemény figyelmét a kisebbségekre. A tanulmány Bulgária esetét fogja részletesebben szemügyre venni. Bulgária azért jó példa, mert nagyszámú kisebbséggel rendelkezik, ráadásul kései uniós csatlakozása miatt Brüsszelnak lehetősége volt arra, hogy hibáiból tanulva, jobban odafigyeljen a kisebbségi jogokra.

Az EU hatása a belpolitikára két téren érvényesül: egyrészt az unió általában vonzó a csatlakozni kívánó országok számára, másrészt a konkrét uniós vívmányok átvétele kézzelfogható hasznot hozhat számukra. Az EU 1993-ban a koppenhágai csúcson foglalta be a kisebbségi jogokat a csatlakozási feltételek közé, majd 2000-ben ez a terület is bekerült a közösségi vívmányok közé. A kisebbségvédelem területén az EU három lépést kért a csatlakozó országoktól: a 2000/43-as Európai Tanács direktíva (Race Equality Directive) átvételét, az Európa Tanács Keretegyezményének ratifikálását, illetve kormányzati cigánypolitika elfogadását (amennyiben az adott országban nagyobb számú roma kisebbség él). A Race Equality Directive kimondta az etnikai alapú diszkrimináció tilalmát, és megkülönböztetés-el-

lenes hatóság felállítására kötelezte a kormányokat. Ugyan az ET „Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről” dokumentumát tartották a Tanács legfontosabb kisebbségvédelmi eszközének, ennek végrehajtása nem ment zökkenőmentesen. Lettország pl. 2004-ben azelőtt lett az EU tagja, hogy ratifikálta volna a keretegyezményt.

Bulgária 1988-ban vette fel a diplomáciai kapcsolatokat az Európai Közösségekkel. 1995-ben beadta az EU-hoz tagfelvételi kérelmét, de 1997-ben Brüsszel úgy döntött, hogy a bolgár gazdaság gyenge teljesítménye nem teszi lehetővé a csatlakozási tárgyalások megkezdését. Bulgáriát 1999-ben, a helsinki EU-csúcson hívták meg, majd egy évvel később elkezdődtek a csatlakozási tárgyalások, amit végül 2007-ben követett a csatlakozás. A politikai kritériumok teljesítését a Bizottság viszont már 1997-ben nagyjából kielégítőnek találta.

A Bizottság 1999-es véleménye szerint a kisebbségek helyzete Bulgáriában megfelelő, kivéve a cigányokét, akiket továbbra is széles körű megkülönböztetés sújt. Bár az 1997-es országértékelés még megemlíti a kisebbségek nyelvhasználatának nehézségeit, a későbbi jelentésekben erről már nem esett szó. A Bizottság szintén nem tette szóvá, hogy Bulgária nem vette át az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1201-es ajánlását a kisebbségek kollektív jogairól. Bulgária a csatlakozó országok közül utolsónak írta alá a Keretegyezményt. Az egyezmény ratifikálása komoly vitát váltott ki az országban, mivel a nacionalista pártok nem voltak hajlandók elismerni a kisebbségek létét Bulgáriában. Azonban a sikeres ratifikáció ellenére sem történt semmilyen konkrét kormányzati intézkedés a Keretegyezmény szellemében. Az Európai Bizottság 2000 és 2002 között minden évben figyelmeztette Bulgáriát, hogy szükséges egy antidiszkriminációs törvényt meghoznia; erre végül 2003-ban került sor. A bolgár kormány 1999-ben fogadott el egy cigány integrációs stratégiát.

A bolgár kormány nem sietett a kisebbségvédelmi jog alkalmazásával. Négy és fél évnek kellett eltelnie, mire elkészült egy akcióterv a Keretegyezményt alkalmazására. Mint minden csatlakozni kívánó országban, Bulgáriában is létrehozta egy testületet a kisebbségek védelmére. Az Etnikai és Demográfiai Ügyek Tanácsa azonban csak tanácsadó testület maradt bármilyen konkrét jogkör nélkül. A Bizottság öt országjelentésben is azt kérte, hogy ez a tanács kapjon konkrét jogköröket. 2004-ben a tanács át is alakult hatósággá, azonban továbbra is igen szűk hatáskörrel rendelkezett. Bár úgy tűnhet, hogy az EU-nak volt valami hatása a bulgáriai kisebbségvédelemre, a valóságban 1989 óta nem sok haladás történt az országban. A pomákokat és a macedónokat pedig továbbra sem ismerik el hivatalos kisebbségként.

Bár a bulgáriai kisebbségvédelem eredményei nagymértékben az EU-nak köszönhetőek, Brüsszel hatása mégis elég alacsony hatásfokú maradt. Ennek több oka is van: a csatlakozási feltételek homályos volta, az EU hiányos kisebbségvédelmi szabályozása, az emberi jogi kérdések másodlagos szerepe, a csatlakozási kritériumok technikai átvételének hangsúlyozása a valódi alkalmazás helyett, felületes monitoring, illetve a cigánnyok felülreprezentáltsága a kisebbségi kérdésben.

Bár a Bizottság azt állította, hogy a csatlakozni kívánó államok számára egyértelmű a feladat, ez korántsem volt így, a koppenhágai kritériumok nem határozták meg tisztán a csatlakozási folyamatot. A Bizottság szerint a csatlakozási folyamat súlypontja a 80 000 oldalnyi vívmány „technikai” átvétele volt. A vívmányok viszont eltérő mélységig szabályozták a különböző kérdéseket. A kisebbségvédelem pedig a kevésbé szabályozott területek közé tartozott, ezért az EU explicit hatása elég gyengének bizonyult. Így Bulgária szinte szabadon dönthetett arról, hogyan alkalmazza a kisebbségvédelmi szabályokat, és milyen nyugat-európai modelleket vesz figyelembe. A bolgár belpolitika tehát nagyobb szerepet kapott, mint az európai intézmények hatása.

Az EU-nak nincs átfogó kisebbségvédelmi szabályozása, a koppenhágai kritériumok ugyanis csak általánosságokban beszélnek a kisebbségi jogokról. A kisebbségi jogok a legtöbb jogszabályban nem explicit megfogalmazásúak, hanem a diszkrimináció általános tilalmából lehet levezetni őket. A 2004-ben megfogalmazott Alkotmányos Szerződés ugyan tartalmazott egy utalást a kisebbségekhez tartozó személyek jogaira, de ez a szerződés nem lépett életbe. Az EU hatását a csatlakozni kívánó államokra tovább gyengítette, hogy az EU tagállamai is meglehetősen különböző módon kezelik kisebbségeik kérdését. Franciaország és Görögország egyáltalán nem hajlandó elismerni, hogy területén léteznek nemzeti kisebbségek, és a cigány polgárokat is gyakran éri hátrányos megkülönböztetés a régi EU-államokban. A régi és az új tagállamok között így kettős mérce alakult ki. A régi tagállamoknak ugyanis sem a koppenhágai kritériumokat, sem az Európa Tanács Keretegyezményét nem kellett elfogadniuk.

Az EU általában kevesebb figyelmet fordított az emberi jogok kérdése felé, mint a regionális stabilitás és a gazdaság felé. A stabilitás mellett a cigány kisebbség ügye keltett érdeklődést Brüsszelben. A romák ügye azonban szintén nem kisebbségi jogi megfontolások miatt lett érdekesebb, hanem a határok megszűnése miatt várt megnövekedett migráció miatt.

Brüsszel általában az uniós vívmányok technikai átvételére koncentrált, tehát a valós végrehajtással már kevésbé törődött. Amikor pl. Bulgária elfogadta a cigányság integrációs stratégiáját, a korábbi, negatív bizottsági álláspont azonnal pozitívvá változott.

A 2004-es EU-bővítés tanulságai szintén nem segítették a kisebbségvédelmi jog helyzetét Bulgáriában. A nyolc közép-európai csatlakozó ország ugyanis szintén nem tett sok erőfeszítést a kisebbségek helyzetének javítására, ennek ellenére csatlakozásuk elé semmilyen akadály nem gördült. Sőt, az uniós csatlakozás után a kisebbség iránti figyelem tovább csökkenhet, mivel a kormányoknak már kevésbé áll érdekében a népszűrten kisebbségek életfeltételeinek javítása. Az EU-nak ugyanis nincs belső kisebbségvédelmi rendszere és hatósága. Brüsszelben szintén hiányoznak a megfelelő kisebbségvédelmi szakemberek is, mivel az EU szerint ez a terület nem tartozik a legfontosabb kérdések közé.

A Bizottság éves országjelentései sem hoztak áttörést, mivel ezek gyakran felületesek, homályosak és önellentmondásosak voltak, sőt helyenként nyilvánvaló tárgyi tévedések is felbukkantak (pl. 1999-ben a jelentés összekeverte a bulgáriai török kisebbséget a cigányokkal).

Tovább gyengítette az EU hatását a térség kisebbségvédelmére, hogy a Bizottság csupán két kisebbségre, a cigányokra és a baltikumi oroszokra koncentrált. Az országjelentések a bulgáriai törököket mint teljesen integrált és a politikai életben is megfelelően reprezentált csoportot írják le, a pomákokkal és a macedónokkal pedig egyáltalán nem foglalkoznak.

Az EU a csatlakozás előtti időszakban is elmulasztotta a kisebbségek támogatását. A PHARE-támogatásoknak csupán 1 százalékát fordították a civil társadalom megerősítésére és a demokratizációra. Brüsszel a kormányokra és az intézményekre koncentrált, sokkal kevésbé a civil társadalomra.

Az EU tehát fontos, egyszersmind igencsak behatárolt hatást gyakorolt a bulgáriai kisebbségvédelem rendszerére. A nemzetközi közvélemény és szakirodalom hajlamos felülbecsülni az EU hatását. Sőt, mivel Bulgária stabil országnak tűnt, ahol a kisebbségi helyzet nem vezet olyan konfliktusokhoz, mint a volt Jugoszláviában, ezért az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet Kisebbségi Főmegbízottja sem foglalkozott a bulgáriai kisebbségekkel. Az EBESZ az összes többi csatlakozni kívánó ország kisebbségeiről készített jelentéseket, csak Bulgáriát hagyták ki – ez persze ahhoz vezetett, hogy Szófiában még inkább vesztett motiváltságából, amikor a kisebbségek helyzetéről volt szó. Bulgária sikeres EU-csatlakozása után ez a motiváció még inkább csökken, a legrosszabb esetben arra a szintre, hogy az eddig elért eredményeket is visszafordítsák.

Varga-Kuna Bálint

Kisebbségjogi monitoring: Demokrácia-tesztek Délkelet-Európában

Schenker, Harald: Minderheitenrechte und lokale Demokratie fördern – eine Intervention. = Südosteuropa Mitteilungen. Jg. 2008. No. 1. 32-41. p.

A szerző Brüsszelben élő Balkán szakértő, aki hosszabb ideig a Friedrich Ebert-Alapítvány skopjei kisebbségpolitikai ügynökségének munkatársa volt. Tanulmánya, Romániától Albániáig közvetlen úton gyűjtött gyakorlati tapasztalatairól beszámolva, a nemzetközi síkon fölöttébb tág általánosságokban mozgó, ennél fogva csekély hatékonyságú kisebbségjogi elvárások viszonylatában vet pillantást a délkelet-európai (lényegében a balkáni) térség kisebbségjogi helyzetére – az utolsónak csatlakozott EU-tagállamok és a csatlakozás várományosai körében.

A rendszerváltozások utáni Kelet-Európáért sokoldalú felelősséget vállaló Európa Tanács, úgyszintén a csatlakozási folyamatot ebbe az irányba kiterjesztő Európai Unió, szembesülve az etnikai viszonyok konfliktusveszélyeivel (nem utolsósorban éppen a balkáni háborúk kapcsán), valamennyi új demokrácia esetében igyekezett a partnerséget kisebbségpolitikai standardokhoz is kötni. Nem mintha részletezően kidolgozott standardokról lett volna (vagy: lenne akár ma is) szó. De az ET ide vonatkozó keretegyezménye és ellenőrzési gyakorlata, vagy az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet különböző ajánlásai megfelelő kiindulási alapot teremtettek ehhez. Végül még az EU-alkotmánytervezet emberi jogi passzusait is sikerült kiterjeszteni kisebbségekhez tartozó egyénekre (a diszkrimináció tilalma). Az elvárások természetes módon mindenkor szerepelnek az egyes országokkal életbe léptetett stabilitási és társulási folyamat alapelvei között. Valamennyi esetben személyi jogokról van ugyan szó, de kis jóakarattal kollektív szintre is átvihetők. Lényegében ez történik, amikor a másság „tisztetletben tartása” nyer biztosítékokat. A standardok bevezetése, az ajánlások megszívlelése – következetességében, ütemében – országonként változó. Vannak pozitív jelei a lépésváltásnak, mint például Macedóniában, ahol az alkotmány elismeri az etnikai kisebbségek államalkotó szerepét. A megkezdett folyamatnak egy nagy gyengéje van: az előtérbe helyezett standardok egyoldalúan a reprezentatív intézményi keretekre fókuszálnak, mialatt a gyakorlati kisebbségvédelem és a többség-kisebbség mindennapi helyi együttműködésének kérdése háttérbe szorul („power sharing”). Ennek következménye az elsimított felszín alatti rétegek repedezése: elszakadási törekvésekben (lásd Bosznia-Hercegovina és maga Macedónia is), lappangó feszültségek jelentkezésében.

Itt azonban nem kell megállni. Ideje felismerni: a kisebbségi folyamatok pozitív irányú fejlődése a helyi gyakorlat szintjein dől el, ahol maguk az egyének találkoznak, és a standardokokat az intézményes biztosítékokon túl idáig ki kell terjeszteni. Annál inkább, mert a balkáni térség különösen súlyos (szociális, tudati, kulturális) elmaradottságban szenvedő, eszköztelen és túlkapások ellen védtelen helyi viszonyai között könnyen a semmibe vész mindaz, amit „fent” akármily bölcsen és céltudatosan elhatároztak és kítűztek. Hihetetlen távolságok tapasztalhatók a „fent” irányába, amin a legalapvetőbb információk sem képesek áthatolni. Legegyszerűbb esetben is eléggé általános az önmagáért való „felsőség” jelensége, amikor a helyi vezető csoport elfeledkezik arról, hogy nem érte vannak az emberek, hanem igazság szerint ők volnának az emberekért.

A tanulmány ezen a ponton vált át tapasztalati beszámolóba. A skopjei alapítványi iroda által kezelt akciócsomag keretében – adott önkormányzatokkal együttműködésben – sikeres közvéleménykutatásokat végeztek, intézményi meghallgatásokat szerveztek, majd a javaslatcsomag alapján gyakorlati célú polgári kezdeményezéseket indítottak el, amelyek láthatóvá tették többség és kisebbség érdekazonosságát, egyúttal a közös cselekvés élményével, tapasztalatával gazdagították egyéneiket és csoportjaikat. A kezdeményezések a végrehajtott feladatok hasznos eredményei mellett az annyira szűk körű demokrácia-bázis szélesedésében kamatoztak. Ezt a jószolgálatot illeti az alapítványi kezdeményezés „intervenció” névvel. Az akciók lebonyolításának módszertana a gyakorlat során véglegesült, majd egy olyan szűrőpróba-sorozattal tesztelték, amelyet öt ország (Albánia, Macedónia, Bulgária, Románia és Szerbia) egy-egy kiválasztott helységében párhuzamosan bonyolítottak le, majd az eredményeket kézikönyvben tették közzé (*Monitoring the Implementation of Minority Rights on the Local Level*, Skopje 2007). A módszertani alapok körébe tartozik: több régiótípus (minimális vagy erősebb létszámú kisebbség, többféle kisebbség, az országos többség kisebbségben a kisebbségi többségű településen stb.), többféle településtípus párhuzamos szemrevételezése. Romániában például éppen Kolozsvárt mint nagyvárost tesztelték. A módszertan szerves része egyúttal az eredmények, tanulságok elemző kiértékelése is. Ezt, a helyszínek döntő többségében sikeresen lefolyt, nem egyszer ösztönözött kiváltó monitoring-munkát folytatni, a módszert pedig terjeszteni kívánják. A későbbiekben nagyobb volumenű tesztekre is gondolnak, amelyek már nemcsak település-, hanem tágabb régió-szinten „avatkozna be” a kisebbségi környezet demokrácia-fejlesztésébe.

SZEMLE

Nemzeti és etnikai kisebbségek története

Nép, nemzet, nemzetiség, kisebbség... A magyarországi németiség státuszkérdése a két háború között a fogalmak hálójában

Swanson, John C. (New York – Tübingen): *Nation, Volk, Minderheit, Volksgruppe: Die deutsche Minderheit in Ungarn in den Begriffskämpfen der Zwischenkriegsära.* = *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung.* Jg. 2006. No. 4. 526-547. p.

A kérdéses fogalmakkal eredendően az anyaországnak, Németországnak volt gondja – nem csak és nem is mindenekelőtt magyarországi vonatkozásban, miután I. világháborús vereségéből kifolyólag szélhelyzetű etnikai területeit, nyúlványait elveszítette, és ráeszmélt kisebbségvédelmi érdekeire. (Erre hamarost a revansvágyát is rácsatolva.) Anyaországgént vállalta egyúttal a történelmi telepítésekkel a Rajnától vagy más vidékekről idegenbe került magyarországi néptársait is – a Magyarországtól elcsatolt területek németiségével egyetemben. Az első világháborút követően a német nemzetpolitika jó ideig tudományos álarcban, keresni kezdte a „határmenti és külhoni” németek, később „népi-németek” stratégiaképes státuszfogalmát. Az anyaországi kezdeményezések előbb-utóbb találkoztak a kisebbségi csoportok mozgolódásával. E tekintetben a magyarországi hazatúdattal meggyökeresedett németiség („svábok”) minősítése és „néptársnak” történő megnyerése nem csekély kihívásnak számított, és modellértékű diskurzus alakult ki körülötte.

A német nemzetpolitikai előzmények, mint azt Reinhart Koselleck találón elemezte 1992-ben (*Geschichtliche Grundbegriffe.* 7.), történelmileg is megalapozták a „népi” kategória előtérbe kerülését. Az előzmények a Vilmos császár korszakába vezetnek. A háttérben ott találjuk a „nép”/”nemzet” kategóriák egész ambivalenciáját – a „népnemzet” / „államnemzet” / ”nemzetállam” / ”nemzetiség” alosztásaival együtt. A probléma gyökere az össznemzetiség hosszan tartó politikai széttagoltsága, amelynek kereiteiben előbb nép-egysége tudatosult, mielőtt egységállama létrejött volna. Ehhez már nem társulhatott a nyugat-európai nemzeti államok klasszikus nemzet-fogalma. Korábban a „birodalmi-nemzet” a Szent Német-Római Birodalom (Das Heilige Römische Reich Deutscher Nation) színterén egé-

szen más jegyben létezett. Német oldalon a „nép” a „nemzet” pót-, illetve cserefogalmává, ekvivalensévé vált. Az angoloknál, franciáknál ennek a fordítottja ment végbe: a „nation” foglalta magába a „nép”-et is, legfeljebb „race”-t mondhattak megkülönböztetésképpen. Németországban a „Rasse” viszont hamarosan önálló értelmet nyert a fajelmélet kereteiben. Itt egyidejűleg a nép-fogalom tartalma is új egyénítést nyert, pontosabban fokról-fokra elferdült a „vér és rög” biológista szemlélete jegyében. Ez az eszme mindenekelőtt épp a falu népi örökségét leginkább őrző külhoni németiség létformáját mitizálta, mint azt a folyamatokat figyelemmel kísérő magyar történész, Szekfű Gyula már akkoriban észrevételezte *Volks-tum, Nation und Staat* című tanulmányában ('Népiség, nemzet és állam'. In: *Ungarische Jahrbücher*. Berlin. 1934). A gondolatmenetekben a népcsoportok „természetközeli” állapota, a létkör „anyaöl-melege” dominált. A torzulás egyébként jóval a nemzetiszocialisták hatalomra jutása előtt kezdetét vette, a náciizmus már csak meglovagolta a tanítást hódító és befolyás-szerző politikája számára. A népi kategória tudományos „hitelesítésére” az etnológia volt hivatott, miközben etnopolitikai szemhatárát is nyíltan megvallotta. Ennek vezető képviselőjeként M. H. Boehm dolgozta ki az állammal és akár a nemzettel szemben is elsődleges népiség lételvét és lételméletét (*Das eigenständige Volk. Volkstheoretische Grundlagen der Ethnopolitik und Geisteswissenschaften*. 1932. – 'A nép mint alapkategória...'). A szellemtörténeti interdiszciplinaritására büszke kutatási irány Boehmnél és társainál hamarosan már mint „németiségtudomány” folytatódott, ebben a szakaszban – határon túli vonatkozásokban – a geográfiai szakterület részvételét is élénken igényelve. A „népi” (völkisch) elmélet természetes folyamánnyaként egyeduralomra jutott a klasszikus „nemzetiség”- vagy „kisebbség”-fogalmat félreszorító „népcsoport”-kategória. Hogy földrajzi megközelítésben eminensen geopolitikáról és külpolitikáról volt szó (mint ahogyan az etnológiában belpolitikáról), jól érzékelteti a tübingeni tanszékvezető, később rektor, Carl Uhlig munkássága és közszereplése, így kisebbségügyben puhatolózó megbeszélései is Budapesten Bethlen István miniszterelnökkel (1924; a tanulmány itt publikálatlan német levéltári anyagot idéz). Egy másik geográfus, utóbb a német külkapcsolatok stuttgarti intézetében működő O. A. Isbert magyarországi vonatkozású korai munkája (*Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum*. 1931. – 'A délnyugat-magyarországi középhegység német paraszti települései') az első olyan kiadványok közé tartozik, amelyek a svábság hazai kutatói és ideológusai számára a németországi tanokat közvetítették.

Az „etnológia” mellett a „nyelvszigetkutatás” fedezte az új etnopolitika szükségletét. A nyelvszigetkutatás a mai nyelvészeti irányú kutatá-

soktól eltérően az egykorú németsegtudomány részeként a környezeti elemek figyelembevétele elől elzárkózva, a német népiség „önmagába zárt”, konstans szigeteit kívánta feltérképezni, féltve és óva ezeket az idegen befolyástól, a lemorzsolódás veszélyétől. (Vö. például Walter Kuhn: *Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren*. 1934; a tanulmány Kuhn, Moór Elemérrel folytatott vitájából is idéz, aki fentebbi összefüggésben azt találta mondani, hogy a magyarok államelvű nézőpontja Németországon kívül érvényes egész Európában.) A nyelvszigetkutatás alapvetően a következetes elhatárolódás mechanizmusait tartotta szem előtt, így a maga területén is igazolni igyekezett a „népcsoport” fogalom primátusát, hangsúlyozva: a szigetekben többségben vagy akár hézagtanlan zárttságban élő etnikum szempontjából nemcsak degradáló, de értelmezhetetlen minősítés is a „kisebbség”, és a „nemzetiség” megjelölésre éppígy nem tart igényt.

*

A túlnyomó nemzetiségi területeitől megvált Magyarország a Monarchia csonka utódállamaként az első világháború után szintén került a „nemzetiség” kategóriát még mindig jelentős számú idegen ajkú, főként éppen német lakosságának jelölésére, a többségi közéleti-politikai diskurzus „kisebbség”-et használt, hivatkozva az új utódállamokra szabott, 1918 utáni kisebbségvédelmi szerződések szóhasználatára is. Ugyancsak ehhez igazodott Bleyer Jakab kisebbségpolitikus (*Das Verhältnis zwischen Ungarum und Deutschland*. In: *Deutsche Rundschau*. Stuttgart. 1929. – ’Németiség és magyarság viszonya’). Isbert és mások ezt Bleyer halála (1933) után helytelenítették is, az új hazai szóvivők, élükön Basch Ferencsel, pedig automatikusan átálltak a „népcsoport” kategóriára. Mindazonáltal Bleyer felfogása, fogalomhasználatától függetlenül, differenciáltabb volt annál, mint amit Németországban érzékeltek belőle. Amikor az országos kulturális egyesület (Volksbildungsverein) 1924-es alapító közgyűlésén költői szavakkal érvelt a magyarországi németiség saját népisége és egyidejű magyar nemzeti elköteleződése mellett (megjelent: *Sonntagsblatt*, aug. 10.), mégiscsak nemzet és nép párhuzamában mozgott, jóllehet a hazai németiség kettős kötődése jegyében. A kisebbségi identitást kulturális státuszként értette, sikraszállt anyanyelvi jogaiért, azaz: a hangsúlyt végeredményben a népiségre helyezte. (Lásd *Nation, Volk, Nationalität* címmel közölt programtanulmányát is. In: *Nation und Staat*. Bécs. 1929/1930.) Bleyer dualisztikus álláspontját kora hamarosan túlhaladta, magyar oldalon is, ahol csekély mérvű partnerségre akadt, miközben a magyar nemzetpolitika igyekezett az anyaország ernyője alá venni az új határon túli magyarságot, ehhez a németek célirányos stratégiáját elirigyelve. (Mint arra Szekfü is utal fent idézett tanulmányában.) Basch Ferenc időszaka már a radikali-

zált, a nemzetiszocialista mítoszba mindinkább betagozódó nép-elv primátusát jelzi, amely össznémet-nemzeti azonosulást, a befogadó környezettel szemben pedig nyílt disszimilációt ír elő. A váltás jól nyomon követhető Basch *Deutscher Aufbruch in Ungarn* ('Német talpraállás Magyarországon') című programtanulmányában (*Nation und Staat*, 1939), tágabb földrajzi körben pedig az Erdélyből Berlinbe került Arnold Weingärtnernél: *Die deutschen Volksgruppen im Umbau* ('A német népcsoportok formaváltása', uott. 1942).

A magyarországi „nyelvszigetek” belső életét a maguk lokális horizontján a Volksbund-szervezkedés ellenére sem hatotta át a népcsoport-ideológia, ami jól mutatta annak politikai konstrukció-jellegét. „Német” identitásként az emberek saját helyi viszonyaitak élték meg a magyar politikai viszonyokon belül, az etnikai tudat nem kapcsolódott Németországhoz való viszonyulás kérdéséhez. Következésképp a második világháború kései szakaszán sokk-ként érték őket a Birodalmi Véderőbe történő SS-sorozások, és ez a későbbi tragédiának csak a bevezetője volt.

Komáromi Sándor

Migráció a Vajdaság területén 1919 és 1948 között

Bjeljac, Željko – Lukić, Vesna: Migrations on the Territory of Vojvodina between 1919 and 1948 = East European Quarterly, XLII, No. 1 (March 2008), 69–93 p.

A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia munkatársaként dolgozó szerzőpáros tanulmánya rövid bevezetőjében a mai Vajdaság területén élő népességet évszázadok óta jellemző etnikai heterogenitás kialakulásának gyökereit a XVII. század vége óta a térséget több hullámban érintő spontán bevándorlásig és tömeges betelepítésekig vezetik vissza. A legfontosabb betelepítési hullámok a XVIII. század folyamán, az I. világháborút követő 1920-as, illetve a II. világháború utáni esztendőkből, végül az 1990-es években, a Jugoszlávia széteséséből következő népességmozgásokkal összefüggésben zajlottak le. A szerbiai tartomány területét a legutóbbi évtizedben ért legfrissebb bevándorlási hullám, a szerzők megfigyelései szerint, szoros kapcsolatba hozható az évtizedekkel korábbi vajdasági betelepítések révén kialakult és a tartomány határain túlnyúló rokoni-társadalmi kapcsolatok hálójával. A tanulmány két szerzője az I. világháború után létrehozott Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (a későbbi Jugoszláv Királyság, majd Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság) területéhez csatolt bácskai, bánáti és

szerémségi (a II. világháború után Vajdaságnak nevezett) terület együttes népességében mindenképp a két világháború között és a II. világháborút követő néhány esztendőben végbement betelepítések által előidézett etnikai és szociológiai változásokat vizsgálja.

Betelepítések a későbbi Vajdaság területére az 1919 és 1931 közötti időszakban

Az I. világháború lezárulása és a multietnikus birodalmak XX. század eleji széthullása következtében a térségben kialakult kilenc új állam közül – a Szovjetuniót leszámítva – az 1929 októbere után Jugoszláviának nevezett országban élt a legtöbb nem államalkotó nemzethez (illetve nemzetekhez) tartozó állampolgár. Az impériumváltás ellenére a későbbi Vajdaság területén – az 1921-es népszámlálás adatai értelmében – viszonylag csekély mértékű elvándorlás ment végbe. Az 1910-es (utolsó magyarországi) népszámlálás adataihoz képest még nagyjából 24 000 fővel gyarapodott is a terület nagyjából másfél milliós népessége, amelyből közel 33 000 fő volt a természetes szaporodás, és kevéssel több mint 9 000 fő – zömében magyar és román nemzetiségű lakos – hagyta el a térséget, miközben a korábbi adatokhoz képest ugrásszerűen megnőtt a magukat horvátnak vallók száma (mivel ekkor a bunyevácokat is a horvátok közé számították).

Az ország 1929-es adminisztratív átszervezése következtében Duna Bánságnak nevezett, Újvidék központú térség II. világháború előtti utolsó, 1931-es népszámlálási adatai értelmében a mai Vajdaság területén élő lakosság tíz év alatt kevéssel több mint 93 000 fővel gyarapodott (amelyből körülbelül 57 000 fő a természetes szaporodásból, nagyjából 37 000 pedig a bevándorlásból származott). Az államilag szervezett betelepítés hármas célt szolgált: 1.) az ország más területein lakó paraszti népesség körében robbanással fenyegető szociális elégedetlenség orvoslását; 2.) az idegen eredetű nagybirtokosok földjeinek állami kezelésbe illetve államalkotónak tekintett birtokosok kezébe adását; 3.) a háborús veteránok megjutalmazását (különös tekintettel a montenegrói, hercegovinai és likai szerbekre). Az állami és önjelölt telepések, háborús önkéntesek és veteránok, valamint az új országot hazájukul választó, külföldről betelepülők számára juttatott földek állami, magánkézben lévő, közösségi és egyházi birtokokat egyaránt érintettek – új és régi tulajdonosaik között pedig nemegyszer heves konfliktusok forrásává is váltak (különösen az új tulajdonosok és az észak-bácskai illetve bánáti korábbi német földbirtokosok között alakultak ki komolyabb feszültségek). A társadalompolitikai és nemzetgazdasági célkitűzések (ti. az újonnan létrejött ország különböző fejlettségű térségei közötti különbségek tompítása) mellett nemzetpolitikai célokat is szolgált,

hogy a betelepítések által a magyar és német birtokosok számarányát csökkentsék, a jugoszláv nemzet valamely ágához tartozó tulajdonosokét (tehát a szerbekét, horvátokét és szlovénokét) pedig amennyire lehet növeljék. A betelepítések részben már létező településekre irányultak, részben pedig új, kizárólag telepesek által lakott településeket alakítottak ki (ezáltal mintegy 130, főleg a Bácska és a Bánát területén létesített új település jött létre). A legtöbb új telepet a bácskai részen Szabadka, Topolya és Újvidék, a Bánátban pedig Vercs, Nagybecskerek és Módos térségében létesítették. Bár az adatok eltérőek és a szerzők csak becslésekre hagyatkozhatnak, az 1930-ban lezárult betelepítési hullám során hozzávetőleg 100 000 telepes költözött a későbbi Vajdaság területére, akiknek egyharmada Bácska, kevéssel több mint a fele pedig a Bánát területén telepedett le. Mivel a térség etnikai arányainak a megváltoztatását is célul kitűző betelepítések nem hoztak látványos eredményt, ezért helyi kezdeményezésre újabb telepítések tervezésébe fogtak, amelyek foganatosítására azonban – a jugoszláv kormány németbarát külpolitikája, majd az ország megszállása és felbomlása következtében – már nem kerülhetett sor. Mivel az 1931. márciusi népszámlálás eredményeit hivatalosan csupán 2004-ben hozták nyilvánosságra, és azok azonos (jugoszláv) nyelvüként kezelik a szerb, horvát és szlovén anyanyelvű válaszadókat (ráadásul egyes kisebbségekkel kapcsolatban az előbbivel nem egyező statisztikai becslések is léteznek), ezért csupán tájékoztató jelleggel állapítható meg, hogy 1931-ben a mai Vajdaság lakóinak kevesebb mint 45 százalék vallotta magát „jugoszláv” anyanyelvűnek, míg a magyar és a német ajkúak aránya körülbelül 20 és 25 százalék között mozgott (kb. 7% egyéb szláv nyelvűnek, 5% pedig egyéb nem szláv anyanyelvűnek vallotta magát). A népességfogyás leginkább a német, magyar, román és szlovák többségű térségeket sújtotta, az ország ezen részéből – főleg gazdasági okokból – kivándorlók között azonban a kisebbséghez tartozók relatíve kisebb számban képviselték magukat.

Népességmozgások 1941 és 1945 között

A II. világháború megakadályozta a jugoszláv hatóságok által 1941-re tervezett soron következő népszámlálást, ezért az 1931 és 1948 közötti időszakról csupán becslések és részleges adatok állnak a kutatók rendelkezésére. A háború alatt a későbbi Vajdaság területe három különböző országhoz tartozott: Szerémség az ún. Független Horvát Államhoz, Bácska a Magyar Királysághoz, Bánát pedig közvetlen német katonai igazgatás alá kerül. Becslések szerint a háború idején a Szerémség lakossága csökkent a legnagyobb mértékben (mintegy 11%-kal), Bácska és a Bánát népessége ellenben csak elhanyagolható mértékben fogyatkozott. A magyar fennható-

ság alá került bácskai területen az 1918 után betelepített lakossághoz tartozókat internálták, illetve mintegy 13 000 főnyi bukovinai székelyt telepítettek a helyükbe (különösen Újvidék, Topolya, Zombor és Kula térségében). Emellett 178 vitéz és családja (722 fő) kapott birtokot, és mintegy 6–7 000 magyart telepítettek át a volt jugoszláv területekről, illetve cseréltek ki a horvátországi hatóságok közreműködésével helybeli horvátok fejében.

Népességmozgások az 1945 és 1948 közötti időszakban

A II. világháború után (immár szövetségi népköztársaság formában) ismét létrejövő Jugoszlávia első népszámlálását 1948. március 15-én tartották (amely első ízben kezelte önálló területi egységként a Vajdaságot). A népszámlálás adatai szerint 1931 és 1948 között Vajdaság lakossága közel 18 000 fővel gyarapodott. (A szerzők által részrehajlónak tekintett 1941-es, Bácskára vonatkozó magyar népszámlálás ugyancsak minimális népességyarapodást mutatott ki 1931-hez képest.)

A II. világháború utáni kelet-közép-európai térség más országaihoz hasonlóan a Vajdaság etnikai összetételét illetően is a német ajkú lakosság számában végbement drasztikus csökkenés jelentette a legnagyobb változást. 1945 és 1947 között mintegy 360 000 német nemzetiségű, illetve korábbi német állampolgárságú személyt sújtottak internálással, illetve toloncoltak ki Jugoszláviából a helyi hatóságok. Az 1941-es impériumváltás után a bácskai területekre költözött magyar családokra ugyanez a sors vált (közöttük a betelepített bukovinai székelyekre is – kivéve azt a negyven családot, amelyik a háború során csatlakoztak a jugoszláv partizánmozgalomhoz).

A jugoszláv hatóságok rögtön a háború végén elfogadták az agrárreformról és a betelepítésekről rendelkező törvényt. Ennek értelmében mind a hat tagköztársaság a Vajdaság területére nézve meghatározott számú telepítési kvótával és telepítési zónával rendelkezett. A telepítés során mintegy 240 000 főt telepítettek meghatározott szisztéma szerint 114 vajdasági körzet területére (a szervezett betelepítésből csupán négy körzet maradt ki – a petrőci, beocsini, antalfalvai és törökkanizsai), közülük az 1947-es adatok szerint mintegy 216 000 fő véglegesen is a tartomány területén maradt. Az új (és körülbelül 20 000 ezer ismételten visszatelepülő) telepes döntő többsége (mintegy 63%-a) Bosznia-Hercegovina és Horvátország főleg hegyvidéki területeiről érkezett a Vajdaságba, amelynek etnikai és nyelvi sokszínűsége ezáltal még tovább bővült (ahogy a települések elnevezése is sok esetben újabb változáson ment keresztül). A telepesek közel kétharmadát a Bácskába, több mint egyharmadát a Bánátba és elenyésző kisebbségüket (5,2%-ukat) pedig a Szerémségbe telepítették. A bosznia-hercegovinai be-

települők több mint a fele Észak-Bánátba, a montenegróiak szinte száz százaléka a Bácskába, a horvátországiak nyolcvan százaléka a nyugat-bácskai sávba, a macedóniai, szlovéniai és koszovó-metohijai betelepülők pedig szinte kivétel nélkül a dél-bánati térségbe települtek be, végül a Szerbiából betelepítettek nagyjából fele-fele arányban települtek a nyugat-bácskai és dél-bánati körzetekbe. A legtöbb telepest a mai hódási, zombori, verbászi, palánkai, kikindai, pancsovai, kulai, apatini és nagybecskereki körzetek területén telepítették le. A vajdasági települések lakosság száma a legnagyobb arányban a nagybecskereki, pancsovai, nagykikindai és begaszentgyörgyi körzetben növekedett. A lakosság etnikai összetételének arányát illetően a horvátok és szlovákok aránya fogyatkozott a leginkább, jöllehet, a legnagyobb népességfogyás természetesen a német közösség kárára történt, akiknek számaránya 1948-ra az összlakosság két százaléka alá csökkent (a magyarok ugyanakkor még mindig 26,4% volt). A vajdasági németek szinte teljes mértékű eltűnése a tömeges kitoloncolás mellett több további tényezővel magyarázható: a II. világháború harcaiban számos helybeli német vesztette életét, illetve tűnt el nyomtalanul, a távozó német csapatokkal együtt számosan hagyták el közülük a térséget, végül a népesedési mutatóik 1931 és 1948 között tartósan alulmúlták a többi nemzetiségre jellemző népesedési mutatókat. További magyarázatul szolgálhat, hogy az 1948-as népszámlálás idején – különösen a német-magyar vegyesházasságú személyek esetében – számos német ajkú válaszdó vallotta magát magyarnak (egy becslések 15 000-re teszik ez utóbbiak számát).

Összefoglalás

A tanulmány a mai Vajdaság területén az utóbbi közel egy évszázad során végbement népesedési folyamatok összegzésként kiemeli a magas halálozási rátából és súlyos világháborús veszteségekből fakadó természetes népszaporulat csekély arányát, valamint a nagyarányú, mechanikusan ismétlődő betelepítési hullámokat. A két világháborút követő nagy betelepítések, a német lakosság szinte teljes mértékű eltűnése és a más nemzetiséghez tartozók kivándorlása nem csupán a népesség összlétszámát változtatta meg, hanem a népesség etnikai szerkezetét is alapjaiban átalakította. Jöllehet, a maga huszonkét nemzetiségi csoportjával Vajdaság ma Európa etnikailag legheterogénebb térségének tekinthető, az 1990-es évek elejének balkáni háborúi tovább csökkentették az összlakosságon belül a különféle nemzetiségekhez tartozóknak a szerb többséghez viszonyított arányát. A Szerbia területére érkező menekültek körében végzett 1996-os és 2001-es népszámlálások egyértelműen kimutatták, hogy a menekültek zöme a Vajdaság területén talált menedékre. A választás korántsem volt

véletlen: egy 1993-as belgrádi felmérés szerint a menekültek 95 százaléka meglévő rokoni és baráti kapcsolatain keresztül talált magának új otthon Szerbia területén. A XX. század első felében a majdani Vajdaság területén létrejött telepesközösségek rokoni-baráti hálózata tehát ismét sikeresen lépett működésbe, és vonzott egy harmadik betelepülési hullámot is a Duna, Tisza és Száva által határolt térségbe.

Lajtai L. László

Kelet-közép-európai német exodusz – a letelepedéstörténet tükrében

Tumulte in Potsdam: Die Vertriebenen-Chefin wurde vertrieben; Steinbach, Erika: Siedlungsgeschichte der Deutschen in Ostmitteleuropa. = Sonntagsblatt, Jg. 2008. Nr. 3-4, 6-9. p.

Ez év nyári szemesztere folyamán az alig két évtizedes múltú (a kelet-német rendszerváltással egyidős) potsdami egyetemen balos-radikális diáktüntetés hiúsította meg annak a vendég-előadássorozatnak a megtartását, amely a határon túli németiség ma már csak töredékeiben létező kelet-közép-európai csoportjainak létrejöttéről és a befogadó országok életében betöltött, a szélesebb német közönség körében is alig ismert, évszázados szerepükről szólt volna. Nagyobb részük második világháború utáni kitelepítése, elűldözése okán – hidegháborús jegelésének feloldása óta – új módon érzékeny a téma. Érzékeny például a szülőföldjükről elűldözött népcsoportok emlékezetének és az emberiség elleni bűnök e típusa elleni tiltakozásnak szentelendő berlini mementó-központ (Zentrum gegen Vertreibungen) tervével kapcsolatosan, amelyet a német elűldözöttek szövetsége (Bund der Vertriebenen) vetett fel és tart ébren – azzal a nem titkolt céllal, hogy a hitleri megszállással való együttműködés-azonosulás vádjával a kollektív megtorlás elve alapján elűzött és az anyaország nyakába akasztott határon túli németeket is a vétlen és védtelen áldozatok sorába emelje. A koncepciót az anyaországban befogadott túlélők, illetve leszármazottaik kitartó, a politikai jobboldalon releváns sérelmi érzülete diktálja, a kérdést továbbra is merőben ellenző lengyel és cseh felfogással szemben. Nos, az előadásokat történetesen a Bund der Vertriebenen elnökszönya, az emlékközpont tervének előterjesztője tartotta volna. A kialakult helyzetben az egyetem felfüggesztette az előadássorozatot, mire az előadó a maga részéről inkább sértetten visszakozott is az egésztől.

A berlini emlékközpont terve ellen tiltakozók, egy nevezőn a lengyel és cseh nemzeti felfogással, a német világháborús bűnök vagy akár a sok évszázados terjeszkedési politika negligálásának revizionista kísérletét látják a német előjelű elüldözött-központ létrehívásának tervében. Éppen azokat a háborús bűnökét, amelyek a háborúban leigázott befogadó országok vitatható, a körülményekből ugyanakkor részben logikusan következő reakcióját kiváltották a német kapituláció nyomán, függetlenül a történelmi kisebbség ottlétének eredeti összefüggéseitől. A potsdami kilengések egyébként nem utolsósorban az előadó személyének szóltak, aki CDU-színekben politizáló képviselőként 1990-ben kertilés nélkül az 1945 óta érvényben lévő lengyel-német határ kései elismerése, hét évvel később pedig a cseh-német megbékélési nyilatkozat elfogadása ellen szavazott a szövetségi parlamentben. A Bund der Vertriebenen elnöki tisztét 1998 óta betöltő és az emlékközpont-terv megvalósítására létrehozott alapítványt vezető Erika Steinbach ennél fogva az emlékközpont ellenzői szemében a múlt közös feldolgozása ügyének már a személyében is hiteltelen képviselője. Emellett kétes a maga, fennen hirdetett „határon túli” származása is, hiszen a Pomerániából menekült család korántsem a tősgyökeres helyi németiséget, hanem a megszállással újonnan betelepülő réteget képviselte. Végezetül kétséges a 20 millióig kerekített létszám „elüldözött”-besorolása, amely magában foglalja a Ribbentrop-Molotov paktummal a Szovjetuniónak (első menetben) átengedett övezetekből a hitleri Németország által előzetesen kivont, majd a későbbi foglalt területekről a visszavonulás keretében menekített, illetve a közeledő Vörös Hadsereg elől önként menekült tömegeket is, akikért csakis a háborút kirobbantó Németországot terhelheti felelősség. Steinbach mondandója a volt határon túli német régiók kialakulásáról, történelmi súlyáról és a befogadó politikai szférák életében betöltött szerepéről mindettől függetlenül azonban meghallgatásra érdemes lehetett volna, akár a potsdami egyetemen is.

A politikus asszony több alkalomra tervezett előadása természetesen nem önálló kútfőre támaszkodik, de – mint kéziratban terjedő és egyes szerkesztőségekhez (így a budapesti Bleyer Jakab-Társaság lapjához is) eljutott alapszövege mutatja – a heroizáló vagy démonizáló előítéletek hálójából kiszabadított kutatások eredményeit veszi alapul, mint amilyenek egy ideje főként Lipcsében és Drezdában, Enno Bünz intézeteiben folynak. Ezek az eredmények tárgyyszerűen és összességében látják a népvándorlás korát lezáró, keleti irányú (pogány germán vagy szláv maradványokat magába nyelő) keresztény térítések, a „német-római” birodalmi terjeszkedés, valamint a politika-független gazdasági migráció és az országok közötti szabad együttműködés eltérő viszonyait, amelyek közepette a középkori vagy újabb kori német populáció, olykor – a flamandoktól a taljánokig –

más nációkkal kiegészülve, keleti és délkeleti irányban egyrészt fokozatosan bővítette összefüggő szállásterületét, másrészt idegen környezetbe települési szigeteket szerzett meg (Magyarország, Oroszország). A korai időszakot illetően erőteljes hangsúly esik a kolostorokon, a későbbiekben pedig a városi közösségeken át vezető közvetítésre. A keleti irányú népmozgás a XV–VII. században, a nagy járványok és a török veszedelem időszakában szünetelt, majd újra indult a török és tatár kiűzése után a kihalt vidékek lakosságpótlására. Ez a terjeszkedés és kiáramlás a közép-európai térség koronként átfogó gazdasági, politikai átrendeződésének része volt, a civilizációs fejlődés és a kelet-nyugati kiegyenlítődés elemének számított, s a modern nacionalizmusok megjelenéséig nem szült ellentéteket a helyi etnikumok között. Különben a bajor, a frank vagy a szász etnikum az Enns, illetve az Elba vonalát átlépve a XI–XII. században, néhány régió kivételével, egyelőre csak Ausztria és Németország mai, semmilyen szempontból nem vitatott határait jelölte ki. 1945-ben ennek a Baltikumig vagy Besszarábiáig kinyúló későbbi kitágítása ment veszendőbe más etnikumok sorsához hasonló, tragikus körülmények között – az Európát átívelő hitleri diktátum és a német kapitulációt kikényszerítő, differenciálni azonban képtelen győztesek együttes felelősségéből. A határon túli németiség sokrétű és helyenként igen nagy multú hagyománya történeti létük tragikus végkifejletével együtt, valóban megérdemelne egy emlékközpontot az anyaországi közönség okulására. De, mint előadási szövegforrásunk történeti áttekintése az előadó szándékával (és a közlő forrás állásfoglalásával is) ellentétes módon érzékelteti, talán mégsem egybevonva más áldozatokkal, hanem önálló, monotematikus formában, egyszersmind minden sérelmi felhangtól mentesen.

Komáromi Sándor

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A kéziratot – lehetőleg – e-mailben kérjük, legalább Word 6.0 formátumban juttassák el a szerkesztőség címére (cholnoky@mol.gov.hu)

Szövegekői illusztrációként a kézirathoz fekete-fehér fényképet, grafikont, ábrát, táblázatot stb. külön fájlban lehet mellékelni. Ez esetben kérjük, hogy a képaláírás pontos szövegét is szíveskedjenek megfogalmazni.

A szövegekői kiemeléseket a szerző a kéziratban *kurzíválva* jelelje, a jegyzeteket lábjegezet formájában helyezze el, a kézirat lapjait folyamatosan, arab számokkal számozza.

A jegyzetapparátusban a szerző a hivatkozott mű szerzőjét normál álló betűkkel, a hivatkozott mű címét (folyóirat, tanulmánykötet esetén annak címét) *kurzíválva* emelje ki, és pontosan tüntesse fel a hivatkozott bibliográfiai adatokat.

A tanulmányok terjedelme lehetőleg ne haladja meg az egy szerzői ívet (40 ezer „n”), a kiemelt recenzióké, kritikáké a 15 ezer „n”-et; a Szemle rovatban közölt referátumoké a 10 ezer „n”-et.

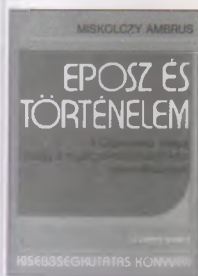
A tanulmányokhoz kérünk 5-6 soros magyar és lehetőleg angol nyelvű rezümét, valamint címfordítást mellékelni. A Szemle rovatban közölt írások bibliográfiai leírása:

Szerző (vezetéknév, vessző utánév): cím, alcím = forrás (általában folyóiratcím), évfolyam, év, szám, lapszám (tól – ig).

Levéltári anyag esetén: a levéltár megnevezése, az irat megnevezése, dátuma, lelőhelye, jelzete. Az irat többszöri megjelölése esetén: a levéltár rövidített jelölése (pl. MOL), az irat jelzete (pl. Belügyminisztérium Elnöki iratok: XIX-B-1-r).

A kéziratok leadási határideje: a negyedév első hónapjának vége. A tanulmányokat a szerkesztőbizottság tagjai vagy más szakemberek lektorálják, a közlésről – e vélemények alapján – a főszerkesztő dönt.

Jelen felhívást a Kisebbségkutatás folyóirat honlapján:
<http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás>
is közzétesszük.

**Miskolczi Ambrus:
Eposz és
történelem**

Budapest, 2007. 180 p.

2300 Ft

**Miskolczi Ambrus:
A felvilágosodás
és a liberalizmus
között**

Budapest, 2007. 129 p.

2800 Ft

**Balogh Balázs -
Bodó Barna -
Ilyés Zoltán (szerk.):
Regionális identitás,
közösségépítés,
szórványgondozás**

Budapest, 2007. 285 p.

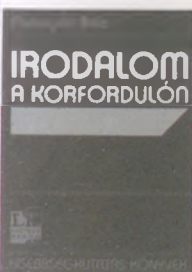
3400 Ft

**Doncsev T. -
Szőke L. (szerk.):
A keleti
kereszténység
Magyarországon**

Budapest, 2007. 309 p.

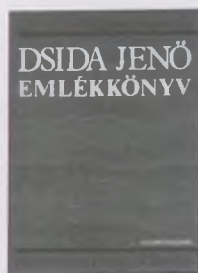
3600 Ft

**Pomogáts Béla:
Irodalom a
korfordulón**

Budapest, 2007. 303 p.

2800 Ft

**Pomogáts Béla:
(szerk.)
Dsida Jenő
emlékkönyv**

Budapest, 2007. 377 p.

3800 Ft

Előkészületben:

Peti Lehel: A moldvai csángók vallásossága

Sas Péter: Kós Károly

KISEBBSÉGGUTATÁS

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

1100 Ft

TANULMÁNYOK

Jozef Žatkuliak: Az 1968. évi cseh–szlovák föderáció

René Petráš: Az 1968. évi 144. sz. csehszlovákiai nemzetiségi törvény elfogadása

Popély Árpád: A csehszlovákiai magyarok 1968. évi követelése

Pomogáts Béla: Erdély reneszánsz embere. Arcképvázlat Kós Károlyról

SZEMLE

A bevándorlás és Európa (Dumont, GF.)

A II. világháború története és tanulságai Szlovákiában és Horvátországban (Cvijic, S.)

A német–lengyel kapcsolatok problematikája (Politische Studien)

A roma populáció Litvániában (Kavaliauskaite, J.)

Finn autonómia a XIV-XIX. században (Poljakov, J.)

Kikényszerített harmónia: Kína olimpiai hullámvasútja (Yang, D.L.)